丝绸之路与文化开放

新疆吐鲁番学会第六次学术研讨会论文集

SILK ROAD AND CULTURAL OPENING

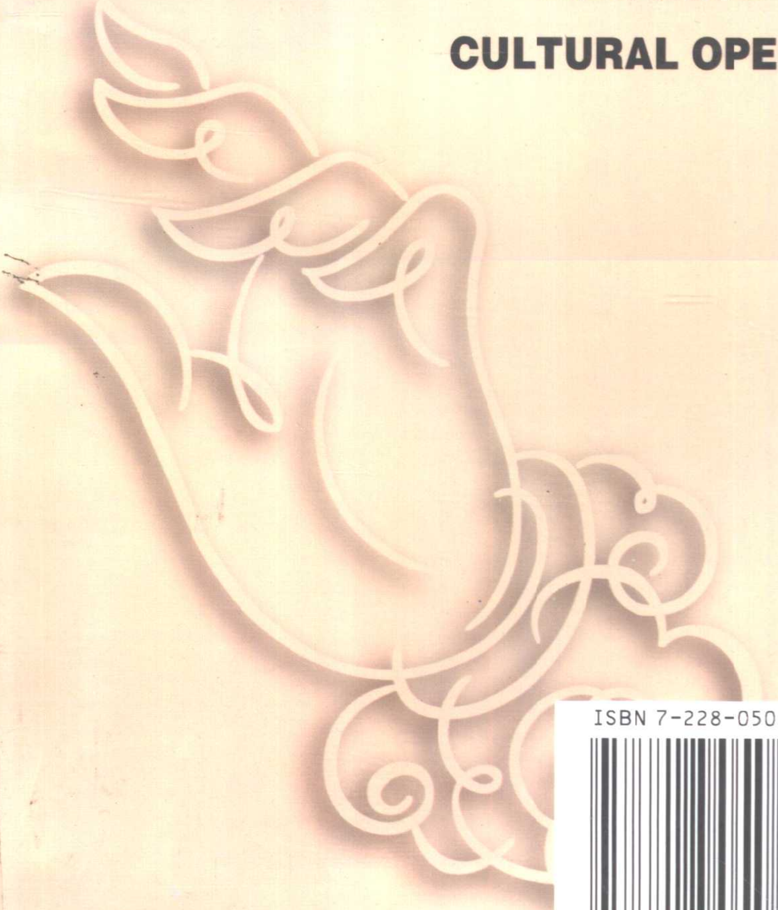

ISBN 7-228-05063-0

9 787228 050635 >

ISBN 7-228-05063-0/K·675 定价:15.00元

يىپەك يولى ۋە مەدەنىيەت ئېچىۋېتىش

شىنجاڭ «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىي جەمئىيىتى 1996 - يىللىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماقالىلەر توپلىمى

丝绸之路与文化开放

SILK ROAD AND CULTURAL OPENING

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

丝绸之路

与文化开放

www.uyghurkitap.com

编委：柳洪亮　　阿不利木·克九木
汤士华　　艾比布拉·胡加
张永兵　　艾尔肯·伊明尼亚孜
马国玉　　祖力皮亚·买买提

责任编辑：魏　力　刘　丹
封面设计：刘堪海

丝绸之路与文化开放（维吾尔文、汉文）
——新疆吐鲁番学会1996年度论文集
吐鲁番地区文物局编
主编：阿不力木·克尤木

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码830001）
新疆人民出版社发行　新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168毫米　32开　10.4375印张　插页5
1999年1月第1版　1999年1月第1次印刷
印数：1—1050

ISBN7－228－05063－0/K·675　定价：15.00元

丝绸之路与文化开放

责任编辑 ■ 魏力 刘丹
封面设计 ■ 刘堪海

丝绸之路与文化开放

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

新 疆 人 民 出 版 社

热
参加新疆吐鲁番学会第二届学术研讨会的

目　录

关于安西、北庭研究中的几个问题 ……………… 薛宗正(1)

吐鲁番胜金口北区寺院是摩尼寺吗 …………… 柳洪亮(12)

蚕业西传研究 …………………………………… 殷　晴(25)

刍议“北庭学”构建的可能性 …………………… 迟文杰(42)

唐朝开元通宝与西域突骑施钱 ………………… 储怀贞(48)

唐朝在吐鲁番盆地的国防设施 ………………… 苏北海(53)

论维吾尔医药的优秀作品——《吐鲁番医学文献》

……………………………………………… 艾沙·那思尔(104)

附图……………………………………………………… (109)

附录……………………………………………………… (117)

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

关于安西、北庭研究中的几个问题

薛宗正

安西、北庭两军府的建置不仅是新疆地方史一大重要问题，而且是中国边政建置史中的一大重要问题。本文拟对直至目前关于这一问题国内外学术界研究的薄弱环节，以及作者在研究中有所补充和有所创见的几个问题予以进一步阐述。

一、两军府建置级别升降的历史反复

迄今为止，国内研究安西、北庭建置的学者不可谓不多，但大都把安西、北庭两军府与安西、北庭两大都护府混为一谈，其实，二者虽然同属军府性质，却是不同级别的军政建置。对此，《大唐六典》、《通典》等书中都明确记载都护的官阶为正三品，而大都护的官阶为从二品，可见大都护府乃是都护府的上级。从有唐一代经营西域的全过程来看，太宗时代平高昌，始建安西军府，治于西州，至高宗平定西突厥，再定龟兹，葱岭东西诸国大部归唐，列置为唐之羁縻州府以后，安西都护府始晋级为安西大都护府，其治所亦随之移至龟兹。其后随着唐与吐蕃争夺西域的形势变化，安西都护府的建置级别又经历了由大都护府到都护府，再恢复大都护府的多次升降反复，与此同时，其治所亦随之在龟兹与西州之间游移不定，其间还一度以碎叶为治所。直至武周时代王孝杰再定四镇以后才开始定型为大都护府，并定治于龟兹。据我研究，其变化大体如下：

(1)太宗贞观十四年至高宗显庆三年(640～658)，都护府，治

西州。

(2)高宗显庆三年至高宗龙朔二年(658~662),大都护府,治龟兹。

(3)高宗龙朔二年至高宗乾封二年(662~667),大都护府,治西州。

(4)高宗乾封二年至高宗调露元年(667~679),都护府,治西州。

(5)高宗调露元年至高宗永淳元年(679~681),都护府,治碎叶。

(6)高宗永淳元年至武后垂拱元年(681~685),都护府,治西州。

(7)武后垂拱二年至武周永昌元年(686~689)大都护府,治西州。

(8)武周永昌元年至武周长寿元年(689~692)都护府,治西州。

(9)武周长寿元年至代宗广德元年(692~763)大都护府,治龟兹。

(10)代宗广德元年至德宗建中二年(763~781)都护府,治龟兹。

(11)德宗建中二年至宪宗元和三年(781~808)大都护府,治龟兹。

北庭军府的建置也经历了由都护府到大都护府的晋级演变。对此,学术界也每有忽略。其实,始建于武后长安二年十二月十六日戊申(703 年 1 月 16 日)的北庭都护府仅为凉州大都督府及安西大都护府的下级机构。神龙元年(705)以前属凉州,以后属安西。至中宗景龙三年(709)为配合北伐后东突厥汗国默啜可汗的军事行动,晋级为北庭大都护府,始与安西大都护府分治西域,自是垂为定制。至开元四年(716)以亲王遥领安西大都护,边将官衔不得

与亲王平级，故北庭降级为都护府，至建中二年(781)才恢复了大都护府，直到德宗贞元六年(790)陷于吐蕃。在此期间，无论其建制级别是都护府，还是大都护府，其治所始终是庭州，即今吉木萨尔后堡子古城遗址。

至于安西、北庭二军府的具体分工，先本是安西主南，北庭主北，但因安西所辖乃安西四军镇(即龟兹、疏勒、于阗、焉耆，或龟兹、疏勒、于阗、碎叶)位皆在西，北庭所辖乃伊、西、庭三州及天山、瀚海、伊吾、清镇诸军，位皆在东，因之，至迟于开元四年以后已变为安西主西，北庭主东了。

二、二府主将加节度使衔与碛西节度使、河已西副元帅的置废

节度使制度的全面推广乃是玄宗前期加强边将权力的历史产物，后来虽然改奉偃武兴文政策，但这一制度已渐定型化。西域最早创立的节度使乃伊西节度使，先天元年(712)北庭大都护阿史那献即加此衔，顾名思义，此职赋予主将除主军北庭外，还有全权处理伊、西二州的军政事务，而北庭所辖即此伊、西、庭三州，所以"伊西节度使"亦即北庭节度使。至开元二年(714)由于发动西域全面反攻的政治需要，原来安西、北庭二府分治的格局已不适应这一形势，又创立了碛西节度使，由阿史那献出任，依《唐会要》卷5兵部条记载，其职权乃"统有安西、疏勒、于阗、焉耆，为四镇经略使；又有伊吾、瀚海二军，西州镇山使属焉"。可见其权在安西、北庭二府之上，碛西节度使的创立兆示着唐朝试图进行西陲边政体制改革，意味着已由二府分治的传统格局向一元化管理体制的方向发展。

但是，由于唐朝发动的对大食反攻并不理想，导致对大食、突骑施政策的摇摆不定，加之朝中文臣、武将又分为二系，其中又各

分为力主反攻与固求安抚等两派，因之总的边防政策也摇摆不定。导致碛西节度使几置几废，终于使这一改革归于流产。据我研究其置废时间如下：

（1）开元二年至开元三年（716～717）节度使为阿史那献。

（2）开元六年至七年（718～719）节度使为汤嘉惠。

（3）开元十二年至十四年（724～726）节度使为杜暹。

（4）开元十五年至？（727年～？）以延王洄遥领碛西节度使。但亲王遥领，实不临边，由边将主其事，但在官衔上已只为副职，可考之碛西节度副使有杨楚客开元十六年至十七年（728～729）在职，并任北庭都护；来曜开元十八年至十九年（730～731）在职，并任安西副大都护。

（5）开元二十七年至二十九年（739～741）节度使为盖嘉运。说明在此期间又由边将执掌西陲全权了。

在碛西节度使存在期间，碛西同关内朔方、河北幽州、河西、陇右、河东、剑南并为全国七大节度，属军政合一的大行政单元之一。至天宝年间碛西地区恢复安西、北庭二府分治以后，七节度始演变为十节度。

由于碛西节度使时置时废，早在开元年间就已出现了安西节度使和北庭节度使的名号，这两个名号最早出现于开元七年至开元十年（719～722）间，然至十一年（723）二节度悉废，开元十五年（727）《唐会要》卷78突然出现了如下记载：“开元十五年三月又分伊西、北庭为两节度。”《新唐书》卷67方镇表中亦记“开元十五年分伊西、北庭为两节度。”按伊西节度使亦即北庭节度使，二者实为同语异名，可见这里的“伊西”实乃“安西”的讹写，从中可知，开元十五年安西、北庭二府都已加节度使名号了。开元十九年（731）又复“合伊西（应为安西）、北庭二节度为安西四镇、北庭经略节度使”，这意味着此年又取消了二节度，而“安西四镇、北庭经略节度使”亦即碛西节度使。此年仍由亲王遥领。然至迟开元十六年安西

www.uyghurkitap.com

都护又复兼有安西节度使或四镇节度使的名号，而北庭则无，直至开元二十九年《新唐书》方镇表中才出现了“复分置安西四镇节度治安西都护府，北庭、伊西节度使治北庭都护府。”从而标志着安西副大都护加安西四镇节度使，北庭都护加伊面、北庭节度使已垂为定制，迄于天宝十四载(755)始终未变。

安史之乱以后，吐蕃乘势东侵，东西交通阻绝，在杨志烈主河西期间，河西、北庭、安西三道联防，出现了河已西副元帅的名号。这一名号最早出现于代宗广德元年，当时河西军以上元元年(674)有收复庭州之功，因之顺利接管了北庭，又因安西节度使梁宰在发勤王兵问题上一度逗留观变，早已失去唐廷的信任，因而也顺利地接管了安西。以河已西副元帅为主将的三道联防体系在抗击吐蕃、保卫被割裂的西部领土中起了不可磨灭的重大历史作用，但是自永泰元年(765)杨志烈死后，杨休明继任，虽仍领河已西副元帅名号，然其时吐蕃已进一步切断了流沙东西之间的交通联系，安西、北庭实已各自为政，这一名号名存实亡，至大历二年(767)周鼎接主河西以后，所领官衔已无河已西副元帅的名号，说明随着三道联防体制的瓦解，河已西副元帅的建置业已废止了。

三、唐朝西陲的边防对象与边防支柱

唐之碛西亦即汉、晋之西域，西隔突骑施而邻大食，南邻吐蕃，东北毗邻后东突厥汗国(后来是北回鹘汗国)，周邻地区的政治、军事形势非常复杂，唐朝在此设置安西、北庭二军府就是为了应付这一复杂形势。当然，历史是变动不居的，其边防重心和主要对手自然会有所变化。但从现存史料记录判断，太宗及高宗前期面临的对手乃日趋衰亡的西突厥，高宗后期的对手乃吐蕃及复兴的北突厥，即后东突厥汗国，对此，早已为学术界所公认，但是，这里有一个潜在的强大敌人迄今仍遭忽略。这就是大食，亦即阿拉伯，其兴起大

约与唐朝同时，早在唐高宗永徽二年(651)占领波斯后已遣使通唐，但唐朝迟至玄宗时才遣使还聘，说明两国间早有利害冲突，参稽其他史料可知，这一冲突是由大食占领波斯所引起的。波斯是我国早有所知的文明古国，两国间的邦交可追溯到北魏或更早的时期，其国教祆教一度是一个国际性的宗教，不但在其本土，而且在葱岭以外诸国发生广泛的影响，而大食则乃新兴国家，其名不见史传。唐朝受我国历代传统外交政策的影响，初本不承认大食对波斯的占领，波斯萨珊王朝三代王裔俾路斯、泥涅师、勃善活都以唐为进行复国运动的主要后盾，前二王不但受唐册封，而且皆流亡唐境，第三代王亦得到唐朝的大力支持。当然，唐朝这一反大食的政治立场不仅受制约于历史传统，而且是现实政治形势所决定的。这是因为，自显庆三年(658)随着西突厥的全境归唐和大食占领波斯，葱岭外及乌浒水域诸国皆自动归附于唐，列置为唐之羁縻州府，其目的就是以唐为靠山，旨在托庇大国，抗击大食，保卫自身的领土和传统宗教与传统文化，但奠基于单纯农业经济基础上的唐朝国力有限，不足以在如此广袤的封疆内屯驻军队，因此只满足于建立羁縻州府制度，名义上对唐称藩，其防务仍由其自理，加之吐蕃卷入西域争夺以后，唐与葱岭外、乌浒水北诸国交通阻绝，亦成欲援不能的形势，大食遂乘虚北进，恣行河外扩张，其所建东部边政组织呼罗珊总督府即为执行这一扩张的具体执行机构，导致唐朝岭外领疆沦丧。这一过程早在白衣大食，即阿拉伯伍麦尔王朝的创立者穆阿威叶一世在位时期(相当于我国高宗时代)业已开始，至屈底波出任呼罗珊总督时一度臻于极盛。本来，唐与大食的势力分野乃以乌浒水(阿姆河)为界，至此人主政时(相当于我国中宗在位时期)已改以药杀水(锡尔河)为界了。这意味着至中宗时期由历代唐廷所大力支持、以吐火罗为基地的波斯萨珊王裔复国已渐入尾声，昭武九姓即粟特诸城邦纷纷附大食，新兴的伊斯兰教逐渐战胜和取代了当地传统的多元宗教和多元文明，葱岭以西、乌浒水以

北的大片中亚内陆已渐非唐有，下一步的战略目标就是安西、北庭二军府所辖碛西领疆和唐朝本土了。这是远比吐蕃、后东突厥汗国更为强大的威胁，唐朝必须认真对待此一严峻形势。因之，至玄宗继位以后，就多次策划西域反攻，其主攻目标本来就是大食，其目的在于收复葱岭外广大地区的传统政治主权。但开元初唐将阿史那献、郭虔瓘所主持的西征皆以失败告终，不得已只好借重突骑施之力，为此，唐朝让出了曾为安西四镇之一的碎叶为其牙帐，缔结了唐朝出帛、突骑施出兵共抗大食的密约，这一新政策曾有力地遏制了大食的河外扩张，部分地收复了岭外地区的传统政治主权，但突骑施的强大却又引起唐朝的新疑虑，唐朝许诺给予突骑施的帛酬多在北庭、安西支取，引起二府府库空虚，又引起主边将领的不满，加之大食军事进攻失效，改用政治离间，导致唐与突骑施之间的悲剧性冲突，苏禄可汗政权的覆灭已是自毁长城，尔微可汗、莫贺达干政权的相继为唐摧毁更为大食的长驱东进拧亮了绿灯。至天宝初，李林甫为相，高仙芝主安西，有志再行发动西域总反攻，为时已晚，这时由于岭外诸国大都早附大食，而唐之忠实藩国残余无几，其中有实力堪与强敌较量者更属寥寥，加之唐军的武器装备，战斗素质也远不如大食，天宝十年(751)怛逻斯决战的惨败，不但是唐朝势力全面退出西域的先声，也为导致唐朝全面衰落的安史之乱埋下了火种。由此可见，大食实为有唐一代西陲边防最主要和最强大的敌人。

不论如何，唐朝的西域统治总算维持了近两个世纪，其所依靠的边防支柱究是哪些力量呢？这就是本文进一步探讨的问题。对此，可以列举出以下政治、军事力量：

1. 汉人，主要是碛西三州的本地汉人和四镇驻屯军。唐朝碛西地区的汉人为数不少，其一是接受了前代的历史遗产，其二是本朝的新移民。前者主要指故高昌国境中的土著汉人，他们大都是汉、晋屯田兵的后裔。本来早在汉代就已派出了大量汉军分驻西域各

地，至魏、晋之世已逐渐聚拢于高昌，即今吐鲁番盆地，创建了自身的碛外新家园，并由高昌郡演变为高昌国。这一由碛外汉族移民建立的国家，在十六国、南北朝乱世期间，虽然早已长期从内地同胞与中原、江南朝廷得不到任何实际的援助，但仍顽强地生存了下来，仍然习用汉语、汉文，保持传统祖俗与传统汉文化，并曾是西域政局中一支不可忽视的力量，其国力乃至胜过焉耆等本地民族所建国家。正是这一地区的汉人切盼统一以万里归宗，才导致贞观年间交河道行军的顺利成功与麹氏王朝的灭亡。入唐后高昌改置为西州，一直是唐朝在西域的总基地，一旦局势变乱，唐之安西都护府就撤退于此，再徐图进取。唐朝在西域的郡县化地区有三：西州、庭州、伊州，其实伊、庭二州的汉民中有不少也是从故高昌国迁去的。后者不仅指有唐一代为鼓励实边垦荒而由河西等地迁去的移民，而且包括自内地派往承担驻防、屯垦任务而一去不返的军人及其家属，此外还有大量各种类型的遣犯。从史书中展示的资料判断，唐朝历次派往碛西的汉军中除梁建方西征时所统有秦、岐、成、雍等地的府兵以外，仅后来郭虔瓘西征时补充了关中兵，再加上高仙芝参加怛逻斯之战时也有少量关中子弟从军，其余大都是河西兵，以故李大亮等人曾反对经营西域，理由之一即为开西域，河西必空。由此也可反衬安西、北庭二府的汉军以河西人与本地土著为主体。这些新移民与军人、遣犯也是一个可观的数字，仅龙朔年间就岁发千人西去，后来安西、北庭二府的常备兵力大约各在三万至五万之间。至于民户数字更大，伊、西、庭三州就总辖十余县，足见人数之众。

2. 四镇都督府的各族人民和府兵。所谓“四镇都督府”，实乃由于阗、龟兹、焉耆、疏勒等四国改置，其王皆对唐称都督，对内依旧各自称王，其府兵实即其国兵，由于归唐时间较早，加之此四国国境皆有汉军驻扎，处于唐朝的有效控制之下，因之对唐最为忠诚，其中于阗尤为抗击吐蕃的主要屏障。直至安史之乱以后，仍然是如

www.uyghurkitap.com

此，于阗王尉迟胜、龟兹王裔白孝德皆亲率本国兵入关，与二庭行营汉军一起共赴国难，其事迹昭昭，明载于国史，安西汉军之所以能孤军苦守至元和三年，也与上述四国王的输诚效忠有关。

3. 西突厥与突骑施。西突厥蓝贵族阿史那氏早在显庆三年降唐，唐朝对这一世代为汗的草原游牧贵族世家一直厚相结纳，册拜阿史那弥射为兴昔亡可汗兼昆陵都护，阿史那步真为继往绝可汗兼明池都护，仍世领西突厥两厢部落，这意味着阿史那氏家族仍然对内称可汗，仅对唐称都护，这一附唐的后西突厥两厢汗国连历四世，即除去第一代上述二汗以外，又二传至阿史那元庆与阿史那斛瑟罗，三传至阿史那献与阿史那怀道，四传至阿史那震与阿史那昕，其中阿史那斛瑟罗与阿史那献皆深获唐之倚重，授予指挥汉、蕃步骑的全权，其下属诸部酋长，尤其是左厢咄陆酋长，对唐最为效忠，以致唐朝每有重大军事行动总是少不了西突厥精骑参战。及西突厥阿史那氏衰微以后，突骑施代兴，突骑施与唐朝的关系与后西突厥两厢汗国不同，名为宗藩关系，但实际上已是完全独立的政治、军事实体，但历代突骑施可汗皆对唐效忠，黄姓可汗娑葛为助唐伐默啜可汗而死，黑姓可汗苏禄助唐抗击大食，曾为西部干城。但唐对突骑施的立场则较放心倚重的突厥阿史那氏要复杂得多，既有同盟结好的一面，又有猜忌矛盾的一面，终于化友为敌，反目成仇。导致自毁长城的历史悲剧。

4. 葱岭外诸远藩，其中对唐最为输忠的国家主要有吐火罗、东拔汗那、石国等。这些国家都面临大食的严重威胁，需要投唐以自保，唐朝则也需要动用他们的兵力以“助国讨伐”，但因地理上相距较远，远不如前述诸国密切，本质上属于利益上的结合。以致石国有难，唐不能救，以致王统易姓，改投大食，成为怛罗斯之战的诱因之一。

但是，尽管唐朝名义上已发展为一个华夷一统的多民族国家，但是，以其纳税人的结构成分分析，仍然本质上是一个主要由作为

农业民的汉人支撑起来的政权。唐朝的主要财政收入构成有二，一是粮；二是帛。后者当时还具有货币交换功能，与金银性质类似，在支撑边政、军事、外交上起了重大的作用，而这些都是由汉族男女成丁提供的。唐之国力盛衰皆与之有关，至于其他民族，虽名为唐之臣民，但皆丁不入户部籍册，无法定纳税义务，仅有受唐征召，发兵助战的义务，二者显然有所不同。仅以纯军事角度而言，虽然每战必并发汉蕃步骑，早已成为唐之定例，但唐军的主力仍为汉兵，凡有重大军事行动莫不如此。诸如平西突厥之曳口至河决战，制胜者主要是苏定方所统汉军步骑，平定阿史那车薄及三姓咽面的热海之战，主力亦为王方翼所统汉军，余如高仙芝武功全盛时期所依恃的也是安西汉军劲卒。这些汉军中似以原高昌国故境中人为数最多，以致吐鲁番出土文书中当地勋官数量特别多，唐初本来重奖勋官，制定了一系列优惠政策，包括授勋田、荫子等，但西州地少人多，土地不足分配，后来勋田成了一纸空文，导致勋官地位大大下降，汉人的负担却有增无减，加之唐朝在政策上对西域非汉族居民有所倾斜，这一弱干强枝政策在历史上未必起了好的作用。汉、魏、晋、唐皆大力经营西域，但汉、晋衰后毕竟留下了一个人数众多的汉人移民政权高昌国，而唐朝衰亡后大批西域汉人大都迅速选择了回鹘化的道路，未必纯然是后来在高昌占统治地位的回鹘人强制使然，唐朝后期的强枝弱干政策以及在对蕃谈判中的叛卖行径，无疑对被抛弃的西域汉民心灵起了伤害的作用。从更为宏观的境界考察，历史进入唐朝，中国传统文明似已开始渐渐结束了其黄金盛世，这一以儒家为主体，杂收法、道诸家的文化在汉代曾在远东占有领先地位，有其辉煌的过去，但在接受大食所带来的新兴伊斯兰文明的挑战中竟显得那么无力，两大帝国间的怛逻斯决战唐朝派出的是当时一号名将高仙芝与号称全国精兵之最的安西劲旅，但却一败涂地，从中反映的未必只是两国间军事上的差距，其间必然存在着政治、外交上的差距，而这一切本质上都是一种文化上的

差距，一种文明上的差距，在这个意义上，中国传统文化与传统文明的应战力早已开始衰退了，这一文明未能及时更新其代谢机制以重新焕发青春终于在近代同西方文明的较量中全面大曝光，从逆时间流的角度审视，实未必始自近代。

www.uyghurkitap.com

吐鲁番胜金口北区寺院是摩尼寺吗

柳洪亮

高昌地区历史上流行过摩尼教，这是大家所知道的。

一、问题的提出

本世纪初，德国人格伦威德尔在吐鲁番的高昌故城内发现了绘有摩尼形像的摩尼教壁画，还发现了大量的摩尼教文献，证实了摩尼教寺院的存在（编为K遗址）。他在柏孜克里克千佛洞发现了后来著名的摩尼教38号窟（当时编为25号窟），临摹了该窟的壁画，公诸于世，对窟内原有壁画没有切割破坏[①]。1914年，俄国人奥登堡在其考察报告中确切地将该窟判定为摩尼教洞窟[②]。

1981年夏天，柏孜克里克千佛洞65号窟（当时编21号窟）发现了8件摩尼教文献，其中3件是用粟特文书写的[③]。81TB21：1，卷子高26、长268厘米，存墨书粟特文134行。内容如此完整丰富的材料一出土，再度引起了学术界对高昌地区摩尼教遗址的关注。日本学者森安孝夫先生自1988年起多次到柏孜克里克千佛洞考察，1991年出版了专著《回鹘摩尼教史之研究》[④]，研究重点之一就是柏孜克里克千佛洞中的摩尼教寺院。与此同时，在高昌地区寻觅摩尼教遗址的中国学者，以北京大学的晁华山先生最为卓著，他两次来高昌地区实地考察，1992～1994年期间连续发表了《寻觅湮没千年的东方摩尼寺》等文章[⑤]，报道在胜金口、吐峪沟、柏孜克里克千佛洞等石窟遗址中发现了几十个摩尼教洞窟，轰动了学术界，被誉为本世纪有关摩尼教的第三次重大发现。至此，对高昌地区摩

尼教遗址的寻觅和研究被推上了举世瞩目的地步。

对高昌摩尼教遗址的寻找，目前主要集中在石窟群中。因为，在这些遗址中还有壁画等内容可供考察分析。摩尼教洞窟与佛教洞窟混杂相间，要准确地区分出来，有许多困难，从考古学的角度还需要做大量的细致的工作。轰动效应过后，学术界从震惊中冷静下来，对洞窟性质的判断出现分歧，一时纷纷扬扬，莫衷一是，使原本就错综复杂的关系变得更加混沌起来。全面解决这一问题，非本文所能胜任。胜金口北区寺院，持摩尼寺观点者认为从建筑形制到壁画内容都具有摩尼教寺宇的典型特征。笔者仅对该寺院究竟是摩尼寺还是佛教石窟寺进行再探讨，以期对在高昌石窟中正确地区分出摩尼教洞窟有所帮助，还高昌地区历史上流行摩尼教的情况以本来面目。

二、建筑形制

胜金口是火焰山中部南麓的一个山口，南距高昌故城 7 公里。沿着胜金口的东缘，在 1 公里长的范围内，寺院遗址鳞次栉比连绵不断，昔日这一带佛塔相望寺院林立的繁荣景象尤在眼前，现在是新疆维吾尔自治区重点文物保护单位。狭意所说的胜金口千佛洞，指的是北端开凿于山崖上的两座完整的石窟寺。北面的一座被称为北区寺院。

1. 所谓《摩尼教寺宇图》

格伦威德尔公布的一幅建筑物线描图，临摹自柏孜克里克千佛洞 38 号窟，被定名为《摩尼教寺宇图》(附图一)。众所周知，有关摩尼教的文献和实物资料缺乏，许多问题不甚明了。这幅线描图是否就是一座标准的摩尼寺建筑图，与摩尼寺建筑的实际关系究竟如何，这里不争论。说胜金口北寺与该图形制相近、相同，从而引伸出北寺为摩尼寺的结论，与实际情况不符。我们实在看不出两者之

间有丝毫相似之处。

所谓《摩尼教寺宇图》只是一幅示意性质的正视图，缺少平面和侧面图，其具体建筑形式难以确知。推测大体可能有两种类型：一类是建于平地台基之上，呈逐级收缩的塔状；一类是依山坡逐级后缩呈台阶状。无论哪种类型，图中的摩尼教寺宇无疑是一座五重台式建筑物。胜金口北寺不存在这种情况，它不是逐级后靠的五层建筑，更不是垂直向上逐级收缩的五层建筑，它根本就不是一座五重台式建筑物，而是一组修建在同一层平台上的建筑群。

胜金口北寺的兴建，首先在山坡断崖上开挖修整出一个平台来，坐东面西，然后按照规划布局开凿营造，现由北向南依次编号6个窟（附图二）。中间的3号窟系主窟，是一个大型中心柱窟，有长方形横券顶的前室。1号窟和2号窟位于3号窟北侧，均是小型长方形纵券顶窟。4号窟位于3号窟南侧，是一个中型长方形纵券顶窟，两侧壁相对各开有3个小禅室。5号窟和6号窟位于平台的南侧，窟门向北，5号窟是一个中型长方形纵券顶窟，6号窟上部已毁。从洞窟形制看，中心柱式、长方形纵券顶式洞窟是高昌地区佛教石窟寺中最常见的窟形。摩尼教传入高昌后，是否全部采用了当地这种传统的石窟寺洞窟形制，不敢妄断。窟前平台南北长28米，东西进深4.9米，高出崖底地面约10米，中间修一阶梯通道上至约一半高度向两侧分叉抵达平台二端。这样将建筑群修建在一个平台上，是高昌地区佛教石窟寺中最常见的工艺之一，吐峪沟千佛洞西北区寺院、柏孜克里克千佛洞、雅尔湖千佛洞等处采用的都是这种建筑形式。

2.《摩尼光佛教法仪略》中的“寺宇仪”

敦煌遗书《摩尼光佛教法仪略》中记载：“寺宇仪第五：经图堂一，斋讲堂一，礼忏堂一，教授堂一，病僧堂一。右置五堂，法众共居，精修善业；不得别立私室厨库”[⑥]。据此可知摩尼寺内的殿堂组成包括经图堂等五种殿堂。望文生意外，其他譬如经图堂与礼忏

www.uyghurkitap.com

堂、斋讲堂与教授堂，各自建筑形制、内涵如何？相互之间有什么区别？我们一无所知。据此“寺宇仪”附会出北寺 2 号窟为教授堂、3 号窟为礼忏堂、4 号为斋讲堂等，缺乏根据，况且北寺建筑物也并非在正壁建设了五堂，而是六个窟。

实际上，被作为摩尼寺样版的《摩尼教寺宇图》本身也无法与《摩尼光佛教法仪略》中的“寺宇仪”相对照，即无法据“寺宇仪”证实那份图纸上的建筑物就是一座摩尼寺，也不能用那张图纸来说明摩尼寺的五堂制，看不出两者之间的内在联系。把这样两条模糊、片面、抽象的材料，作为从建筑形制方面判定高昌石窟遗址是摩尼寺的依据，没有说服力。我们只能根据遗址本身暴露出来的文化内涵来确定遗址的性质。

三、壁画内容

胜金口北区寺院 2、3、4 号三个窟绘制有壁画。

3 号窟中心柱四面开龛，塑像已毁，后壁的佛龛中留有背光。两侧甬道和后部隧道中残存零星壁画，色调与前室相同。前室南侧壁通壁绘制一幅大型经变画，残存的一座六角形双层圆顶高塔，上部以莲花承托塔刹，透视合理，气势雄伟，右下方绘有长廊及水上亭榭，空中赴会法众云团缭绕；北侧壁上部残存有二方长条形汉文题记，已模糊不清。

2 号窟顶部以写实手法描绘了一架葡萄，苍藤蔓延，硕果累累，具有很好的装饰效果；正壁两边各有一棵大树，上部分二杈，一枝倾向正壁上部，一枝伸向侧壁上部；两侧壁各绘二棵独立生长的大树，有树叶、果、花，各种姿势的小鸟飞行林间，充满了生活气息。

4 号窟顶部绘宝相花纹、卷草纹图案，侧缘绘垂幔纹图案。正壁是二棵交叉生长的大树，采用写实手法，工笔绘出片片树叶，南侧的树冠是一棵榆树，北侧的那棵不清楚，树下绘有一人物形象。

两侧壁各绘三棵独立生长的大树，枝叶繁茂，各种动姿传神的飞鸟穿梭其间；南壁东端和北壁中间的一棵是一种楝科落叶乔木，小时候在鲁西南家乡常见这种树，俗名叫“楝楝豆树”；北壁中间那棵树冠西侧上方一只小鸟正敛翅投枝，这一动姿传神的瞬间，反映出画工对大自然深入细致的观察和高超的艺术造诣；由于颜色剥落，画面出现一种木刻版画的风格。窟内共有九方榜题，五方红色榜题块空白没有题字，四方是在白底色上用墨色划出方框，墨书汉文题记由于剥落毁坏，已无完整可识的文字了，细审行里笔划，均系汉文榜题。

3号窟壁画完全是佛教题材，未有异议。2号窟与4号窟的壁画属同一类型，最明显的共同特征是：壁画内容与佛教经典无关，而充满了浓郁的现实世界的生活气息。持摩尼寺观点者认为，窟内的壁画内容为《生命树与死亡树交会图》、《高师斋讲图》等等，属于摩尼教题材。一所寺院，怎么可能主窟是佛教的礼拜窟而侧室是摩尼教洞窟呢！侧室壁画究竟是什么内容？成为我们判定胜金口北区寺院是否摩尼寺的关键。

柏孜克里克千佛洞38号窟是高昌地区现存内容最丰富、保存最完好的一个摩尼教洞窟，也是惟一一个自发现以来为学术界公认的摩尼教洞窟。我们就其共有的壁画内容做一些比较。

1. 树木　2、4号窟内的大树有交叉也有独立的，都是现实世界中生长着的树木，完全采用白描写实手法，画出片片树叶。柏38窟正壁中心位置绘制的三干树，枝繁叶茂，果实累累，应该是生命树，又叫光明树（附图三）。这是另外一个世界上的树，是一种神秘的树，生长在水中，树叶和果实都是根据想象创造出来的，难以指定现实生活中的某种树木，与2、4号窟中的树木不同。

. 摩尼教的《生命树与死亡树交会图》，很少见到实例。柏38窟绘三棵不是二棵，也没有交会；此外除正壁的三棵树外，也没有满窟绘制树木。

2. 人物　4 号窟正壁北端绘有一个削发光头的人物形象，背后从两肩部位生出火焰（附图四）。柏 38 号窟正壁树下有许多摩尼教人物，连同侧壁奏乐舞蹈的信徒，都蓄发著冠。众所周知，秃头和尚是佛教出家人最典型的形象特征。禅定至自身出火，是坐禅修行者的一个目标，是得道寂灭的最高境界，佛经中称为“火光定”，又曰“火光三昧”、“火生三昧”、“火焰三昧”等；《西域记三》记阿难入灭时：“即升虚空，入火光定。身出烟焰，而入寂灭”；《本行集经四十》云：“如来尔时，亦入如是火光三昧，身出大火”；《底哩三昧耶经上》云：“不动，亦自身遍出火焰光。即是本尊，自住火生三昧”；又佛曾为降伏毒龙，入此三昧，自身出猛火，《释氏要览中》云：“《长阿含》云，佛在摩竭国毗陀山中，入火焰三昧”；据佛经上说，诸罗汉入灭时，多入此三昧，灰烬其身。得道高僧两肩上生出火焰，相同的形像资料也见于柏孜克里克千佛洞壁画中；柏 33 窟顶部绘千佛，正壁绘《涅般经变》，是典型的佛教礼拜窟，西侧壁中部残存一幅《本行经变》的上半部分，画面中的一位年长高僧双手合什，两眼微睁，安祥自若，两肩后面生出火焰（附图五）。摩尼寺说者将 4 号窟中的这个光头人物定为摩尼教斋讲堂内的斋讲高师，当是由于资料缺乏疏于比较所致。从构图布局看，该人物位于正壁北端侧身面向中部，显然是处于陪侍的位置，与斋讲堂内斋讲高师的重要地位也不相符。

3. 题记　4 号窟有文字的四方榜题，均为汉文，惜漫漶不清。柏 38 窟全为回鹘文题记。高昌地区出土的摩尼教文献，主要有回鹘文和粟特文，很少见到汉文的摩尼教文献，这与大量汉文佛教文献的出土形成显明的对照，从一个方面表明高昌地区摩尼教的传播和信教，在汉文系统之外。4 号窟方框内书写工整的榜题，是壁画内容的组成部分，如果说是摩尼寺，仅从文字方面来说，与该地摩尼教传播和信教的历史背景不谐调。

那么，我们再和佛教类似的洞窟做一些比较。窟内壁画与佛教

典籍无关，而以表现僧人生活的现实生活和现实世界为题材，这种类型的洞窟此前在高昌地区已经发现过。1980 年冬天，我们在柏孜克里克千佛洞清理崖前堆积时发现的 82、83 窟就是这种类型的洞窟⑦。

82 窟是一个小型长方形横券顶窟，四壁下方绘制山丘平川连绵相接，树木花鸟占据了上面 的大部分画面。正壁中间迎门画一弧形山丘，山上交叉生长着两棵大树，空中有两只飞鸟；山丘两边对称有两躯相似的人像，袒上身，腰束裙带，胸饰璎珞，脚著短靴，手腕戴环钏，身体向右下方弯曲，转脸侧视左上方，左手持弓，右手控弦，两人右下方分别画一只仙鹤和一只鸭子，举首仰望箭射的方向，与人物动作和谐，虽然画面残缺箭射的目标不明，但显示出不是射猎杀生；两侧端又各画一棵直立生长的树木，右端树左飞翔着一只小鸟和一只蝴蝶（附图六）。南侧壁中间下部画一山丘，上面交叉生长着两棵大树，一棵杨树，一棵杏树，完全采用白描写实手法，画出片片杨树叶，怒放的杏花开满枝头；左下方有一只鸭子正登上山坡，左上方有一只漂亮的飞鸟正擦着树枝俯冲而下（附图七）。北侧壁与南侧壁对称，在山丘上绘二棵交叉生长的大树，一棵是榆树，枝叶自然下垂；另一棵树冠部分已毁。窟门所在东壁南侧壁画毁坏殆尽，北侧残存一弧形山丘，山坡上长满花草。全窟鸟语花香，一片春光明媚的景象。

83 窟在 82 窟北侧约 15 米处，壁画已模糊不清，但可以看出画的是树木花草，树干颜色用石绿或紫红，花草的茎叶多用石绿，画法、色彩与 82 窟相同，属于同一类型、同一时代的洞窟。

通过比较，从绘画工艺到壁画题材，柏 82、83 号窟与胜金口北寺 2、4 号窟是同一类型的洞窟无疑，特别是各种动姿传神的飞鸟，简直如出一人之手笔。公元 981 年，宋使王延德在高昌看到："佛寺五十余区，皆唐朝所赐额，寺中有《大藏经》、《唐韵》、《玉篇》、《经音》等，居民春月多群聚遨乐于其间。游者马上持弓矢射诸物，谓之

禳灾”[8]。82 窟为文献资料提供了一幅真实的历史画面。壁画中的两躯人像正在明媚的春光里射物禳灾，作者抓住春月遨乐于佛寺中的典型场面，成功地将这一风土人情移入画面，具有鲜明的地方特色。壁画内容本身表明，此类洞窟属于佛教系统的洞窟。

四、洞窟性质

以上仅据柏 82 窟的壁画内容分析，犹是孤证。下面，我们进一步来讨论此类洞窟的性质。

清理过程中，先清理出来的是 82 号窟，接着在清理 83 号窟时发现了一个封闭的小暗室；我们根据壁画内容推测 82 号窟应该也有小暗室，很快在同一部位找到了这个小暗室。82、83 窟共有的这种小暗室，是一个地下室式的后室，内抹一层草泥土，用白灰粉刷一遍，素壁不作装饰，阶梯式入口开挖在后壁正中下部的地面上，发现时是用土坯封闭的。现以 83 号窟的小暗室为例，转引清理简报上的描述如下：“地面较前室低 0.9 米，是一个封闭的小暗室。长方形横券顶，东西长 0.65 米、南北宽 1.3 米、高 1.4 米。南部用土坯垒一土台，东西长 0.65 米、高 0.83 米，上面东西向放置一夹砂灰陶匣。匣长方体，四角略圆，长 0.57 米、宽 0.36 米、高 0.25 米、壁厚 2 厘米，无盖。匣内装有火烧后的骨烬”。由此可以断定，82、83 窟是为纪念后室内埋葬的高僧而修建的纪念性洞窟。

无独有偶，敦煌莫高窟著名的藏经洞，所绘壁画也是这类与佛教典籍内容无关的题材。正壁绘二棵大树，树下立有侍者（附图八）。据马世长先生考证，该窟是唐河西都僧统洪巩的“影窟”，其中有洪巩塑像和《洪巩告身敕牒碑》[9]。该窟再次证明，这类壁画内容与佛教典籍无关的洞窟，是为纪念著名高僧而修建的一种纪念窟，属于佛教石窟艺术范畴。

佛教传入中国后，僧人的葬俗随之而来，各佛教胜地都留下了

历代高僧安息的"塔林"。塔基下埋藏舍利的部分叫做"地宫"[10]，也叫"地府"[11]，又称为"龙宫"[12]或"龙窟"[13]。在我国历史上，为高僧修建包括地宫在内的殿堂或洞窟，绘制与佛教典籍无关而以高僧及其生活场面为内容的壁画，渊源于汉晋以来为死者树碑立传和在墓内绘制反映墓主人生前生活场面的画像石、画像砖和壁画的世俗。画史和文献称这类纪念性建筑物为"影堂"或者"塑堂"[14]。唐代名僧道宣死后，高宗为之下诏书"敕天下寺图形塑像，以为标范奉祀"[15]。山西大同华严寺薄伽教藏殿左侧的海会殿是辽守司徒大师影堂[16]。这一新产生的具有中国民族特色的石窟艺术形式，向东传入日本，唐招提寺有鉴真和尚影堂[17]；此风西渐，经敦煌波及西域，柏孜克里克千佛洞 82、83 窟的出现就是具体的反映。

82、83 窟被发现以来，笔者一直认为胜金口北区寺院的 2、4 号窟也是同类洞窟。壁画题材分析，已如前述。2 号窟后壁中部有一个高 70 厘米、宽 70 厘米、进深 78 厘米的密封的龛，现已被掏挖破坏；笔者推测 2 号窟很可能和柏 82、83 窟一样，存在一个地下室式的暗室；如果没有，后壁密封的龛原来可能是放置高僧舍利匣的地方；笔者希望有机会对该窟进行清理，以弄清实际情况。北寺 4 号窟不同，后部有一个高 2.7 米、宽 2.4 米、进深 3.75 米的后室；这样大的后室，不会只为了存放一个舍利匣，可能塑有死者的"真容坐像"，供祀奉养。

无论起塔供养，还是修建殿堂奉祀，地面建筑形式虽然不同，实质则是一样的，都是具有纪念意义的僧人墓葬。因地制宜，改木结构形式的建筑物为当地流行的洞窟，可称之为"影窟"。

五、寺院的年代

从建筑学方面进行考察，胜金口北区寺院窟前平台没有发现后来扩展续接的现象，是一次性开挖建成的；平台的建筑物是统一布局的，这样一座规模并非太大的石窟寺，洞窟施工略有先后，但

土建工程基本上应该是一次完成的。可以说，北寺是一座统一布局一次开凿建成的石窟寺。

推断北寺的建成年代，可以从2、3、4号三个洞窟的建筑和壁画两方面进行考察。高昌石窟中的大型中心柱式洞窟，主要出现在高昌国时期（460～640年）[18]；长方形纵券顶窟，是始终流行的基本形式，但窟内开凿小禅室只见于唐西州以前，回鹘高昌时期（9世纪中叶至14世纪）尚未发现。

绘制壁画需要时日，三个窟的具体绘制时间略有先后，3号窟是主窟，绘制时间早于侧面的2、4号窟，但一般理应是同一个时期的作品。从色彩看，3号窟大量使用石蓝、石绿，其冷色调子与高昌国时期吐峪沟千佛洞12号和38号窟、柏孜克里克千佛洞18号窟、七康湖千佛洞4号窟格调相似，时代相去不会太远；2、4号窟大量使用红色呈暖色调子，与回鹘高昌早期（10～11世纪）的壁画色调接近，时代相距也不会太远。从壁画内容看，3号窟前室侧壁通壁绘制大幅经变画，线条流畅，形神兼备，这样气势磅礴宏篇巨制的大型经变画在高昌地区的上限不会早过唐代；4号窟整个顶部绘制的是唐代流行的卷草纹图案，两侧缘的垂幔纹流行于回鹘高昌时期。结合洞窟的形制和壁画分析，胜金口北寺创建绘制的年代大体在唐西州时期（640年至9世纪中叶），应该是可信的。

持摩尼寺观点者为了解决主窟佛教壁画与侧窟所谓摩尼教壁画之间的矛盾，提出了这样一种说法：2、4号窟壁画是摩尼寺洞窟原作，3号窟壁画是该摩尼寺改建为佛寺时重绘的。高昌石窟主体是泥土建筑，改建重绘痕迹卓然，比比皆是，吐峪沟、雅尔湖、柏孜克里克等石窟群中的实例不胜枚举，胜金口南寺的洞窟中也有明显的痕迹，是推断各窟相对年代的重要依据。说2、4号窟未经重绘，是客观的；说3号窟壁画经过后人重绘，没有任何根据，窟内同样没有重修重绘的痕迹，是原作无疑。其次，如前所述根据高昌石窟本身的对比排队，3号窟壁画显示出来的时代特征不可能是晚

到回鹘高昌时期的作品。

如果按照持摩尼寺观点者的说法，胜金口北寺原本是创建的一座摩尼寺；后来改建成佛寺时，只将主窟壁画重绘为佛教内容，2、4号侧窟内摩尼教壁画被佛教徒原样保存继承下来，继续使用。这个问题就大了！佛教徒保存这些洞窟干什么用？在中国已经树大根深繁荣昌盛的佛教文化，居然会继承望其项背的摩尼教的衣钵，实在不可思议，难以令人置信。据德国探险队在吐鲁番发现的一件回鹘文文书记载，公元983年王子奉可汗之命将城内的摩尼寺改建为佛教寺院，明确指示“剥取拆除摩尼寺内的壁画、塑像，布置装饰佛教内容，改建成佛教寺院”[19]。古今中外各种场所的改建，将建筑物保留下来继续使用，装饰、信仰内容脱胎换骨面貌一新，可以说是惯例。实际上，本世纪初以来在高昌故城、柏孜克里克千佛洞发现的摩尼寺和洞窟，凡体现摩尼教内容的部分，或者被改建，或者当时即废弃，无一例外；改建的情况，有封闭、覆盖、拆除、重绘等等。整窟摩尼教壁画原封不动保存下来在佛寺内继续使用的情况，没有发现一个有确切证据的实例。这从反面提供了一个旁证，北寺2、4号窟的壁画不大可能是摩尼教的内容。

六、结　语

吐鲁番胜金口北区寺院是唐代西州统一规划，一次建成的一座完整的佛教寺院。绘制壁画的2、3、4号窟，现存壁画是窟内原作。3号窟是寺院的主窟——供善男信女礼拜的中心殿堂。2号窟和4号窟是为纪念著名高僧而修建的纪念窟，可称为“影窟”。

4号窟比2号窟及柏82、83窟大得多，并且有一个宽大的后室，可能塑有被纪念奉祀者的真容塑像。道宣死后，高宗“敕天下寺图形塑像，以为标范奉祀”；历史上盛行佛教的西州，作为重新统一的边州，在政治上自然紧跟朝廷，我怀疑4号窟或许就是西州奉高

宗诏书为道宣修建的影窟，作为“标范奉祀”；窟内建有小禅室，供出家僧人坐禅修行，榜样的力量是无穷的，在这样的气氛中更具激励性。当然这只是一种臆说，无论如何4号窟是在这种背景下产生的一个纪念性洞窟。胜金口千佛洞为我们留下了一个历史上的千古之谜。

本文立意，虽在辨明北寺为佛教寺院，目的却在于推动高昌摩尼教遗址的寻觅和研究工作。关于高昌摩尼教遗址的反复论证，下一个难点将集中在吐峪沟石窟中。有关问题，将在这种反复论证中得到澄清。晁华山先生的贡献，在于将这一问题推上了世界瞩目的学术地位，，从而加速了问题的解决。高昌摩尼教遗址的确定有着重要的学术价值，恢复其历史上的本来面目是大家的共同任务，需要百花齐放，百家争鸣。

对高昌摩尼教遗址的寻觅和研究，为学术界所关注。大量发现摩尼寺的消息见诸报道以来，持不同看法的学者对此长期保持了沉默，本文是一篇对此展开讨论的砖块，错误和不妥之处在所难免，请各位师友不吝指正。

本文插图：徐东良

注释：

①Gruenwedel，A.，Bericht ueber archaeologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902—1903，Muenchen，1906.

②（俄）奥登堡《1909～1910年俄国的新疆考察》，1914年。

③《柏孜克里克千佛洞遗址清理简记》，载《文物》1985年8期。

④（日）森安孝夫《回鹘摩尼教史之研究》，见《大阪大学文学部纪要》，31、32号合刊，平成3年8月（1991年8月）大阪大学出版。

⑤晁华山：《火焰山下无名的摩尼古寺》，载《文物天地》1992年5期；《初寻高昌摩尼寺的踪迹》，载《考古与文物》1993年1期；《寻觅淹没千年的东方摩尼寺》，载《中国文化》1993年第8期等等。

⑥见林悟殊《摩尼教及其东渐》，中华书局，1987年。

⑦1983年在兰州召开的全国敦煌吐鲁番学会学术讨论会上，笔者提交了《关于吐鲁番柏孜克里克新发现的影窟介绍》一文，对这两个洞窟的性质进行了探讨，后来刊登在《敦煌研究》1986年1期上。清理简报见《文物》1985年8期。

⑧《宋史·高昌传》。

⑨马世长《关于敦煌藏经洞的几个问题》，载《文物》1978年第12期。

⑩《河北定县发现两座北宋塔基》，载《文物》1972年8期。

⑪《法苑珠林》卷五十一。

⑫《金华市万佛塔塔基清理简报》，载《文物参考资料》1957年5期。

⑬《梁书》卷五十四。

⑭张彦远《历代名画记》。

⑮《释氏稽古略》卷三"终南山宣律师"条。

⑯梁思成、刘敦桢《大同古建筑调查报告》，载《中国营造学社汇刊》第四卷第三、四期合刊本。

⑰邓健吾《日本唐招提寺的建筑和造像艺术》，载《文物》1963年9期。

⑱本文所及壁画对比资料，可参看《中国壁画全集·吐鲁番卷》，1990年出版；关于高昌石窟自身的排比，可参看上书所载《高昌石窟》一文。

⑲该文书收藏于原东德科学院，编号为M112，最早于1985年由耿世民和克林凯特两位先生在《吐鲁番摩尼寺的毁灭》一文中予以刊布和研究；森安孝夫先生在《回鹘摩尼教史之研究》一书中对文书重新进行了转写、翻译和考释。

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

蚕业西传研究

——古代高昌、于阗诸地蚕桑事业的兴盛及传播

殷 晴

我国是养蚕最早的国家,其历史可以追溯到距今四五千年以前,中原养蚕技术的发展并逐步向西传播,不仅改善了亚欧各国人民的基本生活质量,而且通过丝路贸易,也促进了各国人民的经济文化交流。对于这样一件中西交通史上的大事,近代中外学者有关论著已经不少,但牵涉到蚕桑技术西传的时间、途径等许多重要问题,迄今尚若明若暗,众说纷纭,需要我们继续探索、讨论,以求澄清。

一、研究现状——几种不同的看法

现在,把近年所见到的中外学者的一些重要论述,简介如下,以使读者明了在有关问题上的重大歧异。

国外学者以美国的劳费尔为代表,他在其名著《中国·伊朗编》里,曾明确提出了蚕桑西传的具体时间:"据推测养蚕业传到波斯,尤其是传到至今此业还很发达的吉兰,是发生于萨珊王朝的后期(226～640)。由于一位中国的公主在419年所介绍,和阗人懂得了养蚕,很可能因此促进了这个新工业更向西面发展。渐渐传播到叶尔羌,拔汗那和波斯。"①步其后尘,法国的Z·布尔努瓦也这样说,只是稍有变通:"在公元420或440年左右,中亚一个举足轻重的国家——于阗国的君主要与汉族公主联婚……据《唐书》记载,

于阗国的蚕桑业就是从这个时候开始的。”[②]上述观点，在我国学术界曾有广泛影响，所以在中国学者的论著中，也常出现类似的内容：“据《大唐西域记》记载，东晋恭帝元熙元年(419)东方邻国的公主下嫁于阗国，将蚕种秘密藏在帽内携带到于阗，从此以后于阗才种桑养蚕并纺织丝绸。”[③]

上述论著认为在419年或稍晚些时候，中原蚕桑传入于阗，据云是根据《大唐西域记》所载，其实在《大唐西域记》中，述及东国公主向于阗传播蚕桑时根本就没有具体的时间。上述都是作者根据当时的中西交通情形推测出来的，而且测算得那么具体、肯定。

中国黄文弼、夏鼐、季羡林等著名学者，也都据《大唐西域记》所载，把于阗作为中原蚕桑事业西传的中转地区。在《中国蚕丝输入印度问题的初步研究》一文中[④]，季羡林先生反复强调：“在古代西域，和阗是以产丝著名的，是最早从中国内地输入养蚕法的，养蚕而又能缫丝的恐怕只有和阗一国。”黄文弼先生则把蚕桑传到于阗的时间放在东汉时期。近年有的学者根据曹魏时期嘉峪关附近砖墓中的蚕桑壁画，认为紧邻的新疆蚕桑的出现当在3世纪左右。也有的学者认为汉代祭祀的蚕神寓氏公主，即是把养蚕技术传入于阗的东国公主。新疆博物馆长期从事纺织品研究的武敏先生，最近发表文章则认为：蚕桑种子由东方传来于阗是合乎史实的，其时代当不迟于6世纪中，可能即南北朝时期。所谓“东国之女”、“中国公主”，以前者近乎事实。此女未必来自当时统治中国中原地区或长江流域以南的某一王朝，而可能来自割据河西的某一政权，或者更可能是高昌(今吐鲁番)。[⑤]

二、汉晋时期蚕桑传入塔里木盆地

为了弄清原委，还得从《大唐西域记》中玄奘记述的这则故事说起：“王城东南五六里，有麻射僧伽蓝，此国先王妃所立也。昔者

uyghurkitap.com

此国未知桑蚕，闻东国有之，命使以求，时东国君秘而不赐，严敕关防，无令桑蚕种出也。瞿萨旦那王乃卑辞下礼，求婚东国，国君有怀远之志，遂允其请。瞿萨旦那王命使迎妇，而诫曰：'尔致辞东国君女，我国素无丝绵桑蚕之种，可以持来，自为裳服。'女闻其言，密求其种，以桑蚕之子，置帽絮中。既至关防，主者遍索，惟王女帽不敢以验。遂入瞿萨旦那国，止麻射僧伽蓝故地，方备仪礼，奉迎入宫，以桑蚕种留于此地。阳春告始，乃植其桑，蚕月既临，复事采养。初至也，尚以杂叶饲之，自时厥后，桑树连荫。王妃乃刻石为制，不令伤杀，蚕蛾飞尽，乃得治茧。敢有犯违，明神不佑。遂为先蚕，建此伽蓝。数株枯桑，云是本种之树也。故今此国有蚕不杀，窃有取丝者，来年辄不宜蚕。"[6]

由于在史书记载中没有中原公主下嫁于阗的事例，所以上述"东国"究指何地，人们看法颇不一致，《新唐书·西域传》上将东国改为邻国，更增加了后人的疑问。黄文弼先生在《罗布淖尔考古记》中认为"东国之君为鄯善王，盖鄯善西与于阗为邻，鄯善王尤还又为汉朝外甥，先有蚕桑，极为可能"。此论一出，曾得到许多人的赞同。我也曾认为邻国之说有一定道理，但认为："这项先进生产技术当然系自中国内地传来，这是没有疑问的，说东国公主传进蚕桑，无论东国解释成哪个地方，都不妨碍蚕桑从中国内地传入西域的历史事实。"[7]对照《新唐书》和《大唐西域记》的内容并无根本差异，欧阳修、宋祁并不是发现了什么新材料而作此改动，只是在转述于阗传入蚕桑的传说时，情节稍作变动，文字上更简明罢了。因为这本来就不是历史纪实，对于传说《新唐书》的编撰者是完全可以改动的。不过仔细研究这段传说的背景，揆诸历史实际，我想，所谓东国还是理解为中原王朝比较符合原意：

1. 于阗王"求婚东国，国君有怀远之志，遂允其请"。怎样的国君才够得上称有"怀远之志"，显然指的是中原君主，而绝不是偏居一地之王公。范晔在《后汉书·西域传》结尾时说：张骞"怀致远之

略，终能立功西遐，羁服外域”。这里所说的“怀致远之略”和《大唐西域记》中国君有“怀远之志”一样，都是安抚远方的意思。古代的中原王朝，如有所作为气魄宏大的汉武唐宗，都把目光注视到西北边远地域，这对国家的统一发展和社会的进步都有一定的积极意义。此所谓东国君主，显然是指这类统治人物。故藏文于阗国史就明确写为中原君主，而不是与于阗为邻的鄯善王或扜弥王。

2. 对于蚕种“东国君秘而不赐，严敕关防，无令桑蚕种出也……”有人认为我国中原王朝对蚕种从无“秘而不赐”的规定，夏鼐先生对此也表示怀疑，认为：“中国古代未必有禁止蚕种出口的事。”[8]在强大统一的汉唐时期，中原州郡之间一般不设关禁，商旅通行无阻，但封建王朝出于国家安全、政治经济利益的考虑，对与边疆少数民族地区特别是对西北西南地带的往来，法律上确实有着严格的限制和规定。汉初匈奴不断骚扰边境，给当地居民带来巨大灾难，所以汉朝严格禁止铁和兵器等重要物资出关。据《史记·高祖功臣侯者年表第六》载：宋子惠侯“九坐买塞外禁物罪，国除”。王侯违法，尚要治罪，平民百姓违禁，更不能免。汉武帝元狩二年（前121）“匈奴浑邪王率众来降……及浑邪至，贾人与市者，坐当死者五百余人”。[9]这些该当死罪的商人，就是因为出卖兵器给匈奴人，触犯了吏民不得持兵器出关的禁令。唐据当时的政治形势，亦复有这样禁令。《唐会要·关市》载：“开元二年闰三月敕：诸锦、绫、罗、縠、绣织成绸绢丝、犛牛尾、真珠、金、铁并不得与诸蕃互市，及将入蕃，金铁之物，亦不得将度西北诸关。”唐朝对中原与西北少数民族地区的物资交流实际也是严格控制着的，互市在官方严密管理下进行。如《白氏六帖·事类臬》引《关市令》所云：“诸外蕃与缘边互市，比令互官检校其市，官司先于蕃人对定物价，然后交易。”[10]虽然上述律令时紧时松，并不见得都认真执行，中原地区与边疆民族地区的经济交流，亦非官府禁令所能阻挡，但他确实存在过，这是不容否认的事实。对于蚕种出关虽未见有明确的禁令，但从下列事

www.uyghurkitap.com

实中我们可以看出中原王朝对之输出也有一定限制，要经朝廷批准，蚕种才能输出到边疆少数民族地区。《魏书·吐谷浑传》载，魏神䴥四年(431)吐谷浑擒赫连定送之京师，魏世祖封慕璝为大将军、西秦王，慕璝不满，上表言："秩虽崇而土不增廓，车旗既饰而财不周赏。"北魏君臣廷议及时作了反应："今西秦王若以土无桑蚕，便当上请，不得言财不周赏。"这话告诉我们当时辖地包括鄯善、且末一带的吐谷浑尚无蚕桑，而欲引进蚕种还需奏请北魏朝廷赏赐。换句话说，北魏对蚕种还是控制出关并非放任不管的。唐初和吐蕃关系友好，但弃宗弄赞请蚕种等物，也是要得到唐高宗的批准。

3. 传说告诉我们，公主携带蚕桑之种初入于阗时，"阳春告始，乃植其桑，蚕月既临，复事采养。初至也，尚以杂叶饲之，自时厥后，桑树连荫"。从蚕种传入于阗"乃植其桑"，以至"桑树连荫"是在什么时候呢？这是学术界意见分歧、当今争论的主要问题。

作为传说，只能曲折地反映社会实际，确凿的根据，还要到史籍中去找。《后汉书·西域传》载章帝元和三年(86)匈奴军队袭击于阗，兵临城下，于阗每年被迫缴纳大量罽絮才算了事："匈奴闻(于阗王)广德灭莎车，遣五将发焉耆、尉黎、龟兹十五国兵三万余人围于阗，广德乞降，以其太子为质，约岁给罽絮。"；罽为当地生产的毛织品，絮即质量不佳的丝棉，《广韵》称"精曰绵，粗曰絮"。史载汉王朝曾大量赏赐缯絮给匈奴贵族，东汉建武二十六年(50)。光武帝诏赐南匈奴单于许多礼物中就有"锦绣缯布万匹，絮万斤"[11]的记载。东汉初西域和中原往来不多，每年不可能有大量的絮运至于阗，广德王每年进贡匈奴的絮必系地产。近年新疆考古研究所和博物馆，在和田地区发掘的汉晋尼雅遗址和洛浦山普拉遗址中，除发现在绢衣内填有丝绵外，两地葬俗均有用丝绵裹身遍及头脸的做法，尼雅的一具女尸"头上裹着四层厚丝绵"。[12]这样大量消耗丝绵，不能不使人们考虑其地产的可能性。在今于田县屋于来克北朝遗址中，曾发现过一件具有地产特点的红色绞缬绢，"经纬线均为

Z 向拈”，就是用乱丝（绵絮）加捻织成的。这种待蚕蛾咬破茧后才能缫丝的习俗，一贯是于阗等绿洲城镇的传统，除受佛教信条的影响外，很可能和当地的生产技术水平有关。主张汉代于阗已有蚕桑生产，比上引《后汉书·西域传》所载时间还要提前的是，有人认为汉代中原所祭蚕神寓氏公主就是《大唐西域记》中所述的东国公主。此说和卫宏所著《汉旧仪》有关。《后汉书·儒林列传》称，东汉初建武年间（25～56）儒士卫宏作《汉旧仪》四篇，以载“西京杂事”。其内容如何，传文未作交待，惟在《礼仪志》梁人刘昭注里，保留了一段与祭礼先蚕（蚕神）有关的文字：“春桑生而皇后亲桑于苑中。蚕室养蚕千薄以上。祠以中牢羊豕（今）〔祭〕蚕神曰苑窳妇人、寓氏公主，凡二神。群臣妾从桑还，献于茧观，皆赐从桑者（乐）〔丝〕。皇后自行。凡蚕丝絮，织室以作祭服。”《四库全书》史部曾收录《汉旧仪》全文，名《汉官旧仪》，并于提要里对该书真伪及流传经过作了说明。其有关祭祀先蚕的文字与刘昭所注基本相同。据近代学者考证，该书原本已佚，今本为晋人杂录而成。晋距汉不远，在《晋书·礼志》里也有简略的记述：“汉仪，皇后亲桑东郊苑中，蚕室祭蚕神，曰苑窳妇人、寓氏公主，祠用少牢。”刘昭注是有较高史料价值的，当时即获好评。其注文在介绍汉仪后，又述及“晋后祠先蚕”的仪式，很可能汉代祭祀先蚕的礼仪，在晋代仍有沿袭。不过苑窳妇人和寓氏公主享祭的好运，没有能再往下传，北齐先蚕祭黄帝轩辕氏，北周祭西陵氏（嫘祖），唐朝皇后亲蚕礼仪隆重，但文只称先蚕氏，“肇兴蚕织，苏济黔黎”。[13]蚕神为谁，却没有点明。秦汉以降，中国传统观念，将一切造物的功绩，都归之于黄帝及其配偶嫘祖，为什么汉晋时期这两位不见经传的妇女，却能登上先蚕的宝座？这是个至今尚未弄清的问题。能说寓氏公主就是《大唐西域记》中那位东国公主吗？把这两位曾对蚕桑事业做出过贡献的传说中的人物联系起来考虑是很有意义的，不过要下等同的结论还需要以足够的材料来加以证实。从语言文字方面说，于阗和寓（禺）一音之转，

www.uyghurkitap.com

极易相通，毫无疑义。于和禺相通，阗从真声，音 dyen。氏上古音在禅母支部，音 tjie，dyen 与 tjie 为邻纽通转，亦极易相通。日本学者榎一雄在《禺氏边山之玉》（载《东洋学报》66～1，昭 60，PP，109～132）一文中曾提出于阗在《史记》旧刊中多作于寘（yúzhì），则与禺氏音同，故我在《和田采玉与古代经济文化交流》一文中[14]认为结合历史地理环境考察，古代所称的禺氏玉极可能就是誉满各地的于阗玉。但这样说，并不意味着在一切场合都可把禺（寓）氏看成为于阗。因为在先秦以至两汉时期，寓（禺）氏作为部落或部族名称在历史典籍中是经常出现的，如《逸周书·王会解》有禺氏騊駼"，《穆天子传》中有"伊尹献命列禺氏于正北"等等。禺（寓）氏为东夷有族的一支，《书》作嵎夷，原生活于齐鲁一带，[15]在商周时期不断西迁，过去蒴伯赞先生甚至认为居于中国北方的虞（禺）氏有一支在史前时代即已西徙塔里木盆地[16]。嵎夷的首领禺虢、禺强在汉人的心目中地位极高，汉代被尊为法力无边的天神、海神、风神以至捉拿鬼怪的门神。上述种种情况和汉代所祭的蚕神寓氏公主有无关联，现尚难确认。再说《大唐西域记》中称东国公主，《新唐书》中称邻国公主，并无于阗公主的称谓。《大唐西域记》载东国公主推广养蚕时，"遂为先蚕建此伽蓝"，乃是她建寺庙祭祀蚕神，而公主本身并非蚕神可知。不过，无论这位寓氏公主的真实形象怎样，根据已发现各种资料分析，至迟在 3 世纪的汉晋时期，于阗出现蚕桑是有可能的。这种先进的生产技术的传播，主要是公元前 1 世纪丝道畅通后，中原地区与西域经济文化交流的结果。公元前 60 年汉西域都护府建立前后，大兴屯垦，商旅不绝于道，一批批长期从事农桑的中原人士，以不同身份陆续进入塔里木盆地。西汉末年，汉军政官员、屯田士卒及其家属，在匈奴骑兵的胁迫下，曾撤向南道于阗等地。佉卢文文书中，即有秦人即汉人与当地居民杂居，友好相处，从事劳动的内容。东汉明帝时，移居于阗的汉人韩融等，还曾参加当地的政治活动，成为扶助于阗王室的重要人物。东汉后期，中央朝

廷派出的西域长史曾移驻于阗，打弥国的主簿就曾长期由汉人秦牧担任。东汉政府还曾于此时在精绝设置司禾府，掌管钱粮之事，说明当地在汉军政势力切实控制下垦殖事业拓展，经济发达[17]。大批的中原汉族移民来此，本着男耕女织的传统，在合适的自然条件下（于阗光热资源丰富，无霜期长，降水虽少，但有融雪灌溉，冬无严寒，且气候干燥病虫害少，适于栽桑养蚕），把蚕种带来西域养育，是很合乎情理也必然会发生的事。人们出于美好的想像和愿望，把功绩加在具有象征意义的东国公主身上，正是民间传说具有积极意义和浪漫气息的特征。值得注意的是，在《新唐书·西域传》述及蚕桑西传时，就没有说明这位女主人公具有公主身份。

如果说上述这些考古、文献资料，还带有若干分析、推测的成分，不能使人确信无疑的话，则下列事实告诉我们，至迟在3世纪于阗、精绝一带已出现蚕桑。废弃于3世纪的尼雅遗址（遗址中发现的木简，年代最晚的一枚是晋武帝泰始五年即269年）曾多处发现枯干的桑树，1980年新疆维吾尔自治区博物馆与和田文管所的联合考古队，曾在此发现一枚蚕茧。蚕茧鉴定为家蚕，茧呈橄榄形，壳白而薄，重0.2克，长4厘米，直径2.3厘米，一端有蛾子咬破的小孔。[18]这些遗物说明在遗址废弃前即269年前的汉晋时期，此地蚕桑已经出现。目前在国内外流行的420年前后养蚕技术传到于阗之说，较之实际至少要晚200年左右。

三、5世纪前后新疆各地蚕桑事业的兴盛

如果说蚕桑传入新疆，与中原文化的传播，特别是与汉族移民有关，那么在作为进入新疆第一站的古代屯垦重地楼兰，也是可以找到有关迹象的。除遗址发现有桑树外，出土简牍也可为证。在1985年文物出版社出版的《楼兰尼雅出土文书》里，有这样内容的文书：

www.uyghurkitap.com

并明阴盛于上阴类

□谷□于仓蚕

有寒暑日有短

似其贾不　　　　　　（663 号）

仓字在文书里多见，如仓曹掾（238、378 号）、仓曹史（239 号）、监仓掾（318 号）、监仓史（388 号）等。在这件与气候有关的含有交易活动的文书中，如断句于仓则仓库为实体，蚕系下句中的主语；如断句于蚕，则仓为蚕的修饰语，蚕为本句的主语。不管怎样断句，蚕皆系主语，独立的实体。说明在 4 世纪的楼兰遗址废弃前，该地已有蚕桑出现。

汉代自玉门关、阳关出西域有两道：从鄯善西南行经于阗、莎车、逾葱岭至大月氏、安息为南道；由鄯善、车师前王庭经龟兹、疏勒而至大宛、康居为北道。中西经济文化交流，包括蚕桑西传，皆随丝道上川流不息的人员，递相传播。东汉以后，伊吾一线通行，由鄯善“北通伊吾千余里，自伊吾北通车师前部高昌壁千二百里”。《后汉书·西域传》载：“伊吾地宜五谷、桑麻、葡萄。其北又有柳中，皆膏腴之地。”地宜桑麻这一称述，在《魏书·西域传》介绍于阗情况时，亦曾出现。或许伊吾即今哈密一带和于阗一样，当时也有蚕桑出现。至于南北朝时吐鲁番盆地蚕桑事业兴旺发达，已有相当规模，那是近年吐鲁番文书所揭示的史实。

本世纪以来，中外许多学者受《大唐西域记》的影响，把蚕桑传入新疆与继续西传，归之于惟一的圣地——于阗。实际上，我国史籍的记载并非如此。《北史》、《隋书》都没有对于阗蚕桑着力记述，与上述内容一致的《魏书·西域传》只说焉耆“养蚕不以为丝，惟充绵纩”。并说焉耆、龟兹、于阗风俗物产相同，于阗“土宜五谷并桑麻”，而对高昌则明确记载着“宜蚕”。现在随着吐鲁番文书的出土和研究工作的开展，使我们明确了起码在 5 世纪初，高昌蚕桑业已相当发达。从种种迹象看来，南北两道上的于阗、高昌通过不同途

径，都直接受中原的影响，使蚕技艺在本地推广，下面这件5世纪初的文书，明确地证实了这点：

“西凉建初十四年(418)严福愿赁蚕桑券。建初十四年二月二十八日严福愿从阚签得赁叁薄蚕桑，贾(价)交与毯(后缺)。”[19]

西凉建初十四年二月二十八日(418年4月19日)严福愿以毯若干张订购相当于三薄蚕的桑叶。薄(簿)通箔，中原养蚕用的器具，南方为竹筛或竹席，北方则多用苇子或秫秸织成。《齐民要术》曰：“桑至春生，一亩食三箔蚕。”严福愿所订相当于一亩地的桑叶，数量相当可观。《吐鲁番文书》中还有一件《高昌某家失火烧损财物账》，内有烧损“蚕种十薄”的内容，时间相当于北凉玄始十二年，失火人家有“蚕种十簿”，其规模可观，非雇工不可，可见当时以薄养蚕在高昌相当普遍。蚕桑生产不断推广的势头，我们从《高昌年次未详(6世纪后期或7世纪前期)田地城入绵历》可看出，当时在寺院中也有不少人养蚕：“田地僧绵九十六斤四两，绵一斤，十月十六日，宣恭师入绵卅九斤半。十一月三日，宣恭师入次绵一斤。十一月廿二日，尼法华入次绵五十二斤半。次绵一斤半，次绵十二两，十二月五日，宣恭师入。”[20]这些僧尼不断交入的丝绵，有多有少，差别很大，肯定不是市场买进的，而极大可能是从事蚕桑生产向寺院缴纳的产品。寺院养蚕能出这样多的丝绵，若普遍如此，蚕桑事业之兴盛，可以想见。反映汉晋时期中原农事经验的《四民月令》中说：“清明节，令蚕妾治蚕室，涂巢穴，具槌持簿笼。”它告诉人们，农家养蚕之前，要先整治蚕室，准备好养蚕的器具，室中扎起蚕架，放好蚕箔(薄)。以箔养蚕，是中原地区普遍施用的方法，不过各地名称不同，《方言》卷5载“宋魏陈楚江淮之间谓之䒼，或谓之麴，自关而西谓之薄”。上述说明在5世纪前中原关西的养蚕方法已传到新疆，而文书上与蚕桑有关的当事人，也都是中原汉族移民。汉晋之际，中原战乱，河西人士不断迁入高昌诸地，“彼之氓庶，是汉魏遗黎”，这自然给吐鲁番盆地带进了许多先进的中原文明。而与发展

www.uyghurkitap.com

育蚕相应的是，在吐鲁番盆地植桑的普遍。根据该地出土的十六国时期北凉赀簿残片所反映的情况，在北凉承平年间（443～460）桑田之多，已非人们意料所及。在赀簿中，常年耕种的粮田，按亩计赀三斛，而亩半桑田却计赀五斛，换言之，桑田由于经济效益好，计价最高，租税亦较多。不过即使如此，仍不断有新开桑田出现。据统计在该赀簿残片所记 548.5 亩的土地中，桑田就有 87 亩，占 16％，仅少于占 32％的种植粮食的 177 亩常田，较种其他经济作物的都多。从载于《吐鲁番出土文书》第一册的《北凉玄始十二年（423）兵曹牒》看来，当时还有官府经营的桑田，并有佃农看守桑田的记录。在 5 世纪当地蚕桑事业蓬勃发展的过程中，有力地促进了丝织手工业的发展，出土文书中屡屡出现的有关丝绸的内容，明确记录着地产丝的发达。如《承平五年（447）道人法安第阿奴举锦券》称："高昌所作黄地丘慈中锦一张，绵经绵纬，长九（尺）五寸，[21]广四尺五寸。"丘慈即龟兹，当时高昌织锦发达，花色品种渐多，有龟兹锦、疏勒锦、柏地锦、紫地锦等等。高昌、龟兹、疏勒都处于北道上，人员来往频繁，高昌引用龟兹、疏勒具有地方特点的式样织锦这是很正常的。《魏书・西域传》载，焉耆、龟兹"养蚕不以为丝，惟充绵纩"，疏勒"土多稻、粟、麻、麦、铜、铁、锡、雌黄、锦、绵，每岁常供送于突厥"。看来在南北朝时期（420～589）焉耆、龟兹、疏勒都已出现蚕桑生产。高昌在四五世纪"宜蚕"，并非"养蚕不以为丝，惟充绵纩"，而是在蚕桑生产蓬勃发展的基础上，丝织手工业亦获得长足发展，不仅能生产一般的丝织品，而且作为高级织物的锦，都已品种繁多、美不胜收。就连龟兹、疏勒织锦业也相当发达。锦是以彩色丝线织成有花纹的织物，彩纹兼茂、华丽多姿，是丝绸中最为精巧复杂的品种，就是在于阗也非仅产绵纩。《大唐西域记》称，于阗蚕种传入后"王妃乃刻石为制，不令杀伤，蚕蛾飞尽，乃得治茧，敢有犯违，明神不祐……故今此国有蚕不杀，窃有取丝者，来年辄不宜蚕"。这段话并不完全符合事实，如 1 世纪东汉明帝时于阗已

养蚕产绵，其时尚无佛教传播的迹象，再说塔里木绿洲，农牧兼营，畜牧业发达，人们经常食肉，怎能谈到不杀牲！公主从中原来，按照内地的养蚕习惯，也不会具有这样不利生产的迷信观念。反映南北朝时期中原民俗的乐府民歌曰："伪蚕化作茧，烂漫不成丝，徒劳无所获，养蚕持底为。"生产者的目的，总是要尽可能地取得效益，于阗王要东国公主带进蚕桑之种，是为了"自为裳服"，如果"蚕蛾飞尽，乃得治茧"，不利缫丝织帛，"养蚕持底为？"即使以传说作为事实，也还有不畏"明神不祐"而"窃有取丝者"。再说蚕蛾产卵，不飞不食，数日结束寿命，根本无飞尽可能。这些只是佛教徒不谙生产夸大渲染的说法。从于阗丝织业发展的实际情况看，也没有完全受此清规戒律的限制。唐代于阗"工纺绩絁绸"因产量多，不便外销，价格相当低廉，开元年间每匹彩帛只有 170 文，相当于西州的一半。如只以蛾口茧加捻织造，费工费时，是难以生产大量彩帛，价格也不会如此便宜。如果从生产技术发展的过程说，那只是反映了于阗人开始养蚕时，尚未完全掌握蚕虫的生长规律，采取了近似放野蚕的做法。各种资料说明，在 5 世纪前后即相当于南北朝时期，高昌、焉耆、龟兹、疏勒以及于阗等地，不仅养蚕植桑普遍推广，而且丝织手工业的发展亦具相当规模，其中高昌尤为突出。有件曲氏高昌时期的"得称价钱账"中出现五次蚕丝买卖，共 230 斤，最多的一次成交达 80 斤，账面显示丝价 5 月较 4 月降低了 50%，这与 5 月新丝大量上市有关，说明了上述成交的丝为当地所产，如果新丝从内地运来，在时令上不可能这样早。

四、蚕桑继续西传的途径和时间

育蚕技艺传入古代新疆后，又怎样进一步向西传入波斯、罗马的呢？汉代南北两道的路线，到南北朝后，已经有了较大变化，人们经南道西行的路线至于阗后，可过渴盘陀（塔什库尔干）而至北婆

罗门(北印度),但也可以从于阗至疏勒转走中道,过葱岭,经钹汗(费尔干纳)、康国(撒马尔罕)、穆国(木鹿)而至波斯。自公元前119年汉武帝派遣张骞率三百多人的使团,携带大批金银丝绸礼品抵达西域后,张骞副使曾远抵安息,受到友好的接待,从此两国之间使节频繁往还,经济文化交流不绝。贯通东西的丝绸之路,通过作为贸易枢纽的安息,曾把一批批的丝绸及其他物资不断地运向遥远的西方,换取黄金、香料和玻璃器皿等等。“自大宛以西至安息……其地皆无丝漆,不知铸钱器”。[22]这些西方国家时皆不知养蚕取丝,视丝绸极为珍贵,处于极西的大秦王为得到这些丝绸等物“常欲通使于汉,而安息欲以汉缯彩与之交市,故遮不得自达”。[23]所以和帝永元九年(97)西域都护班超遣甘英使大秦时,临大海欲渡,安息人亦力阻而止。东汉以后的三百多年,三国鼎立,紧接短暂统一的西晋王朝,各民族统治集团又长期混战,中原大地长期动乱分裂,使得中西交通一时趋于沉寂冷落。430年北魏统一了中国北部,社会渐趋安定,中国和波斯等地的交往重又恢复并日渐频繁。据《魏书》记载,在五六世纪时,中国和波斯关系非常密切。从文成帝太安元年(455)至孝明帝正光三年(522),波斯萨珊王朝遣使中国10次,中国使者亦曾通过于阗、疏勒踏上波斯的国土。波斯王常遣使献珍物,通过于阗向北魏朝廷进贡。至于频繁的民间往来则难以确记,但有两件事可以看出,当时在中西大道上来往人员众多,中西经济文化交流繁盛。519年宋云惠生西行至于阗东境媲摩时,在一大寺佛像旁,见“诸宫塔乃至数千,悬彩幡盖亦有万计,魏国之幡过半矣。上隶书云:太和十九年(459),景明二年(501)、延昌二年(513)。惟有一幅,观其年号,是姚秦时幡。”[24]这时南道生态环境恶化,塔克拉玛干沙漠不断南侵,旧日旅途正逐渐埋于沙碛之中,有的来往商旅已改行北道,但即便如此,经南道过于阗的商旅,仍如上述,络绎不绝,其中抵波斯至大秦的亦不在少数。《魏书·西域传》云:“先是,朝廷遣使者韩羊皮使波斯,波斯王遣使献驯象及珍

物，经于阗，于阗中于王秋仁(按：中于二字误衍)辄留之，假言虑有寇不达，羊皮言状，显祖怒，又遣羊皮奉诏责让之。自后每使朝献。”魏晋南北朝时期，是社会大动荡，民族大迁徙的时代，在我国历史上，西域移民人居中原以北魏一代为最多。据《洛阳伽蓝记》载，流寓洛阳的外国人，自葱岭以西至于大秦有万余家，这当然也有波斯人在内。在来往不绝的东西大道上，行者有走南道，有行北道，也有如15世纪《沙哈鲁遣使中国记》所详细记述的那样来回走不同的路线：使者从1419年11月24日从哈烈(今阿富汗西北之赫拉特)出发，经塔什干于1420年7月2日至吐鲁番转往北京。而返回时为避蒙兀儿斯坦战乱，乃改走沙漠小道，于1423年6月在于阗逗留，后经喀什在8月17日回到哈烈。从路程往返时间看，通过于阗的小道则捷近得多。在波斯文历史资料或故事传说中，于阗是经常提到的名字，这两地之间似有一种特殊的密切关系。不过于阗在古伊朗文中作khvatan，据说指塔里木盆地许多城镇也包括疏勒在内，南北朝时期(420～589)塔里木盆地已普遍有蚕桑生产，与中亚各地乃至波斯有着密切往来，所以蚕桑技艺由此西传是完全可能的。《魏书·西域传》载，康国(samarkand)产锦，丈夫多衣锦袍，波斯出产锦绫，王公贵族亦多衣锦袍。玄奘在《大唐西域记》里亦明确记载波斯“工织大锦”。据研究古于阗文的学者段晴先生介绍：波斯语中的蚕茧的茧字很可能即源于于阗文：“波斯文里有pile一词，意作茧，维吾尔语中有pile或pille，意作茧，这些作茧字解的词，都可能和于阗语的birā有关，可能源于于阗语。”[㉓]这说明波斯开始有家蚕饲养，很可能是通过于阗传进。不过使人感到奇怪的是，与于阗关系比较密切的印度，在同时尚未见有家蚕饲养的材料。据生于公元前4世纪的憍胝厘耶所著《治国安邦术》记载，那时印度不仅有著耶(野蚕丝)还有“脂那(即中国)的成捆的丝”，但关于养蚕植桑技术，直到7世纪也未见在此有传播的痕迹。《大唐西域记》对当时印度人的衣饰曾有介绍：其所服者，谓憍奢耶衣及叠毲

布等。㤭奢耶者，野蚕丝也。”氎布即细纱棉布。中国家蚕丝光泽鲜明，手感柔软，从韧性、弹性和纤维细度等质量说，都具有很大的优越性。根据实测中国汉代蚕丝纤维的直径为0.02～0.03毫米，而印度野蚕丝则为0.08～0.09毫米，这是家蚕讲究饲养的效果。当然野蚕丝坚韧耐用，所以在印度长期被人们作为衣着的原料。正是因为有野蚕丝和棉布制作衣服，所以古印度不像罗马那样迫切地需要传进养蚕缫丝之法，甚至可说他抵制了这一新技术的开发，所以印度家蚕饲养是比较迟的。在米儿咱·马黑麻·海答儿所著的《中亚蒙兀史》中，曾有这样一段记述，表明16世纪克什米尔蚕桑事业之盛：“克什米儿的桑树之多，也蔚为奇观。他们（种）桑树是为了摘叶养蚕取丝。”这是1543～1544年作者所目睹的景象。究竟其地什么时候开始植桑养蚕，还没有看到确凿可信的资料。与印度的情况不同，消费量很大、迫切需要中国丝绸的东罗马，由于长期受到波斯等国的阻阂和中间盘剥，急切寻求养蚕取丝的方法，以生产丝绸。据文献记载在查士丁尼（527～565）统治时期，他们终如愿以偿，得到由中国西传的这项重大的生产技术。这段材料见于普罗科波（500～566）所著的《哥特人的战争》中：“一些僧侣自印度人（指塔里木盆地居民）中前来并获悉查士丁尼是如何迫切希望拜占庭人不再向波斯人采购丝绸。他们于是便去拜谒查士丁尼并向他许诺设法使拜占庭人完全不需要向波斯人和其他任何外国采购丝绸，他们声称：我们曾居住在一个有许多印度人（佛教徒的）城市的地区，该地区叫作‘塞林迪亚’（西域）。那里从事养蚕业，我们将向拜占庭人介绍其秘密。查士丁尼询问他们以试图知道怎样在拜占庭生产丝绸以及他们的事业有何保证。僧侣们回答说，丝绸的生产者是某种在大自然的指挥下操作的毛虫，大自然使他们的工作变得容易了。但由于很难从那里携来活虫（由于距离的关系），他们可以运用计谋。事实上每条毛虫都生产相当数量的虫卵，很容易把它们存藏起来。用厩肥覆盖后，其温度则可以保存一段时间。僧侣们作了这样的澄清之后，查

士丁尼向他们许诺，如果他们成功地实现自己的计划，他将重赏他们。之后，僧侣们就再度出发前往印度。过了一段时间之后，他们便为拜占庭携来了相当数量的蚕卵，在完全按照他们所说的方式处理之后，他们便获得了用桑叶饲养的新生毛虫，从此之后，拜占庭便开始饲养蚕了。”[26]

与上述记载相似的还有泰奥法纳（6 世纪末）的记述，见米勒：《希腊文历史片断》，情节大同小异。这些当时西方人的记载为我们澄清了一些模糊的问题，使我们确知 7 世纪养蚕之法传入东罗马以前西方对中国养蚕取丝之法，根本无知。如 1 世纪著有《博物志》之罗马学者白里内称：赛里斯人“其林中产丝，驰名宇内。丝生于树叶上，取出，湿之以水，理之成丝。后织成锦绣文绮，贩运至罗马，富豪贵族之妇女，裁成衣服，光辉夺目。”[27]上述说明当时西方人还不知养蚕吐丝之法，错误地认为“丝生于树叶上”。《后汉书·西域传》含糊地说，大秦“多种树蚕桑”，实际上是指的野蚕。“又有细布，或言水羊毳，野蚕茧所作也。”普罗科波记述从“塞林迪亚”即西域于阗诸地居民那里获得养蚕取丝的方法是符合当时社会实际情况的。6 世纪前后，塔里木盆地诸绿洲城国蓬勃发展。中西交通畅达，人员交往众多，确具有较为方便的文化技术之传播条件。当然具体的传播方式和途径，还缺乏具体的材料来加以证实。

注释：

①商务印书馆 1964 年版，第 367 页。

②《丝绸之路》，新疆人民出版社 1982 年版，第 54～55 页。

③王一丹：《波斯、和田与中国的麝香》，《北京大学学报》1993 年第 2 期。

④《中印文化关系史论文集》，三联书店 1982 年版，第 51 页。

⑤《从出土文物看唐代以前新疆纺织业的发展》，《西域研究》1996 年第 2 期。

⑥《大唐西域记校注》卷第 12、中华书局 1985 年版。

⑦殷晴：《丝绸之路和古代于阗》，《西域史论丛》第 3 辑，新疆人民出版社

1990 年版，第 73～95 页。

⑧夏鼐：《考古学和科技史》，科学出版社 1979 年版，第 89 页。

⑨《史记》卷 120《汲郑列传》。

⑩参见姜伯勤：《敦煌吐鲁番文书与丝绸之路》，文物出版社 1994 年版，第 186～187 页。

⑪《后汉书》卷 89《南匈奴列传》。

⑫新疆文物考古研究所编：《新疆文物考古新收获》，新疆人民出版社 1995 年版，第 420、426 页。

⑬《唐会要》卷 10 下《皇后亲蚕》。

⑭《故宫博物院院刊》1995 年第 1 期。

⑮参见何光岳：《郁夷大月氏的来源和迁徙》，《新疆社会科学》1986 年第 5 期。

⑯见《论史前羌族与塔里木盆地诸种族的关系》，《中国史论集》第 2 辑。

⑰参见平一：《司禾府小考》，《新疆文物》1990 年第 2 期。

⑱阿合买提·热西提：《沙漠中的古城——尼雅遗址》，《中日共同尼雅遗迹学术调查报告书》（第一卷），第 218～221 页；李吟屏：《佛国于阗》，新疆人民出版社 1991 年版，第 77 页。

⑲《吐鲁番出土文书》第 1 册，文物出版社 1981 年版，第 17 页

⑳池田温：《中国古代籍账研究》上，第 311 页。

㉑《吐鲁番出土文书》第 1 册，文物出版社 1981 年版，第 181 页。

㉒《史记》卷 110《大宛列传》。

㉓《后汉书》卷 88《西域列传》。

㉔《洛阳伽蓝记校注》，上海古籍出版社 1978 年版，第 226 页。

㉕段晴：《于阗文的蚕字、茧字、丝字》，《季羡林教授八十华诞纪念论文集》，江西人民出版社 1991 年版，第 45～50 页。

㉖（法）阿里·玛扎海里著、耿升译：《中国波斯文化交流史》，中华书局 1993 年版，第 422～423 页。

㉗《中西交通史料汇编》第 1 册，中华书局 1978 年版，第 20 页。

刍议"北庭学"构建的可能性

迟文杰

雄踞天山北路的历史名城——北庭古城，是汉唐以来古代丝绸之路上的重镇。北庭古城的调查研究，确切的说起始于清代嘉庆年间的中国学者徐松，他曾对古城进行了实地考察，留下了古城废弃以后进行首次科学调查的详细纪录。此后，外国探险队和我国考古工作者曾多次来此进行考古调查和发掘，取得了不同程度的研究成果，也逐渐促成了"北庭学"的形成。

"北庭学"作为一门学科能否构建得起来，提出这样一个学科概念能否立得住脚？本人不揣浅陋，借这次"唐安西、北庭都护府学术研讨会"提出，以就教于方家。

任何一门学科都有自己特定的研究对象和内容，都有其赖以生存和形成的现实条件和历史环境，都有本学科值得构建和发展的必然性和科学价值。

从研究的对象看，自从我们的祖先来到这块土地上生息繁衍，到汉代建立起以车师后部为中心的"山北六国"，特别是在1300多年以前建造了可汗浮图城，并由此创立庭州，设置北庭都护府、北庭大都护府、北庭节度府；高昌回鹘以及元蒙时期的别失八里城、别失八里元帅府，"北庭学"研究赖以形成和生存的物质基础就已经奠定。以北庭古城这一点扩散开来说，随着历史发展进程涉及的地点、人物、事件、结果及历史遗存等，都应该是"北庭学"理所当然的研究对象。

从研究的内容看，对这一学科研究范围的界定，不应失之过宽，也不能拘泥狭窄，而应根据现实条件和历史环境划定一个大致

的范围。我认为，就横的方面而言，应以北庭古城为圆心，划出三个半径不同的同心圆。即：狭义的北庭学，以北庭古城为支点，以吉木萨尔县辖境为支撑面，开展以考古学、民族学、民俗学、历史学、方志地名学等多学科的研究，以小见大，形成并构建为“北庭学”研究内容的内涵和核心部分。

中义的北庭学，以吉木萨尔县的文物史迹及历史事件为支点，以昌吉州辖境及相邻的地区，比如与哈密、吐鲁番、乌鲁木齐、阿勒泰、塔城、伊犁地区相邻的县（市）为支撑面，同样开展多学科的研究，由此形成和构建“北庭学”研究内容的外延和扩展部分。今新疆东部地区的昌吉州、乌鲁木齐市、吐鲁番、哈密地区，汉至北魏就一直是车师人的家园，在地域、种族和文化上，都有一种天然的亲和力；唐安西、北庭两大都护府，作为唐在边疆设置六大都护府中的最重要的两大军政实体，无论是创立、兴盛，还是并转、衰废，在西域历史发展进程中，犹若一对患难兄弟，隔天山携手而镇守祖国西北边陲，其功也相联，其过也相伴；因此，“北庭学”研究内容的外延必然应扩展到这个范围。

广义的北庭学，就是将中义北庭学研究的范围进一步扩散到北庭大都护府所管辖的昆陵、明池两个都护府的辖境。尤其是明池都护府的辖境，也就是现今地理概念上的天山以北、巴尔喀什湖以东以南，西面则到达咸海的广大地区。当然也包括以北庭为中心向四周扩散的丝绸之路北道；还有许多有记载或无记载的，连接北、中道和各“城国”、“行国”诸游牧部落的支线。

就纵的方面而言，根据狭、中、广义“北庭学”的范围界定，只要是曾在这个范围内生息繁衍，活动过的部落、种族、民族和有关的人物、事物，包括他们在历朝历代创造的物质文明和精神文明的历史遗存、遗物，都应纳入“北庭学”研究的内容中。当然，在这个纵横交错的坐标系中，唐代是时间上前推后移的中心点，北庭古城、庭州、北庭都护府、北庭大都护府、北庭节度府则是地域上向外辐射

的中心。

从研究的队伍上看，自我国清代学者徐松于1820年（嘉庆二十五年）对北庭古城进行实地科学考察肇起，本世纪初至30年代，外国探险队和我国考古工作者曾多次到北庭古城及临近地区进行考古调查和发掘，其中著名的有：1908年日本大谷光瑞考察队的橘瑞超、野村荣三郎，同年的俄国多尔别热夫；1914年10月英国"探险家"斯坦因；1928年7月的中国和瑞典组成的西北科学考察团，瑞典人斯文赫定博士，中国考古学者黄文弼、徐炳旭、地质学者袁复礼等；1930年7月黄文弼又考察了昌吉古城、芦草沟古城及清代绥来城遗址。中华人民共和国成立以后，1953～1957年，西北文化局、中央民族学院学者冯家升和自治区科学院学者谷芭、哈米提及文物考古工作者李遇春等到吉木萨尔、奇台、吐鲁番考查了北庭、唐朝墩、交河故城；1959年吴震先生在木垒河东岸发现了木垒河细石器遗址。直到1972年，奇台县文物保护管理工作在动乱中开始走上正轨，以薛宗正为首的几名文物专干对奇台县的文物史迹进行了调查；1979～1980年，中国社会科学院考古所新疆队的孟凡人、陈戈、孙秉根等对昌吉古城、北庭古城等进行了考古调查，并先后两次对北庭西寺进行了发掘清理；1992年11月中国社科院考古所的刘建国、陈戈分别对高昌、北庭古城进行了遥感探查。由于以上一系列考古调查工作的开展，形成了一批以北庭为研究对象的中外学者。比如我国的徐松、黄文弼、薛宗正、孟凡人、陈戈、杨建新、王炳华、王秉诚、鲁才全、苏北海、戴良佐等，而以薛宗正、孟凡人、陈戈、王炳华、王秉诚研究成果最为丰硕；外国学者有松田寿男、安部健夫、长泽和俊、森安孝夫、迪亚可夫等，而以松田寿男研究成果最可取。除以上在"北庭学"构建方面卓有建树的中老年学者外，一批以考古、历史为特长的中青年学者也正在成长，比如刘建国、余太山、杨富学、林超民、陈良伟、张玉忠、王博等都在涉及"北庭学"的研究内容方面做出了各自的贡献。

从研究的成果看，自徐松著《西域水道记》始，目前，属于“北庭学”的专著有五部，即松田寿男的《古代天山历史地理学研究》；孟凡人的《北庭史地研究》、中科院考古所编著的《北庭高昌回鹘佛寺遗址》、昌吉州政协主编的《历史在诉说》、安部健夫的《西回鹘国史的研究》；涉及“北庭学”的专著主要有林干主编的《突厥与回纥历史论文集》、黄文弼的《西北史地论丛》、杨建新主编的《古西行记选注》、苏北海的《西域历史地理》和《新疆岩画》、段连勤的《丁零、高车与铁勒》、王炳华的《丝绸之路考古研究》、周菁保主编的《丝绸之路岩画艺术》、新疆文物考古研究所编辑的《新疆考古三十年》(1949～1979)、《新疆文物考古新收获》(1979～1989)、王博、祁小山的《丝绸之路草原石人研究》等等。

从本世纪二三十年代开始至今(1996 年 9 月)，仅笔者所收集到的专题或涉及“北庭学”的研究论文目录，粗略统计不下 150 余篇。在笔者亲自收集的 40 篇直接涉及狭、中义“北庭学”的重要论文中，70 年代仅 2 篇，而以 1979 年发表于《新疆大学学报》第 4 期，于 1982 年 5 月修订后收于《突厥与回纥历史论文集》的薛宗正的《北庭故城与北庭大都护府》最有份量。80 年代是“北庭学”研究成果丰硕的十年，计收论文 29 篇，内容涉及广泛，为“北庭学”的构建和拓展奠定了扎实的基础，其中最重要的文章是孙秉根、陈戈《新疆吉木萨尔北庭古城调查》(考古 1982 年第 2 期)、薛宗正《唐金山都护府钩沉》(新疆师大学报 1985 年第 1 期)、林超民《安西北庭都护府与唐代西部边疆》(文献 1986 年第 3 期)、陈戈《别失八里(五城)名义考释》(新疆社会科学 1986 年第 1 期)、王秉诚《略论北庭在古代丝绸之路新北道上的战略地位》(新疆社科研究 1990 年第 1 期)、长泽和俊《关于庭州的位置》(西北史地 1984 年第 3 期)、吐鲁番文管所《唐北庭副都护高耀墓发掘简报》(新疆社会科学 1985 年第 4 期)。90 年代的研究势头不减，不仅研究领域有所扩展，而且将研究引向了深入。1991～1996 年上半年，计 9 篇，其中

最有价值的论文是薛宗正《庭州、北庭建置新考》(中国边疆史地研究 1994 年第 1 期)、《唐安西、北庭行营建置述略》(新疆社会科学 1993 年第 3 期)、刘建国《新疆高昌、北庭古城的遥感探查》(考古 1995 年第 8 期)、戴良佐《唐代庭州守捉城略考》(西北史地 1992 年第 1 期)、王秉诚《关于北庭回鹘历史若干问题的探讨》(西北史地 1991 年第 4 期)。

从研究的性质和作用看,"北庭学"的构建及充实,首先确定其性质必须和必然是真实反映并复原历史原貌的边疆社会政治经济发展史,必然是运用考古、历史、民族等多学科方法的,相对独立而又综合进行的边疆史地研究,必然是既要说明历史发展脉络的真相,又对我们在改革开放的今天,维护祖国统一,加强民族团结,提供经验和教训的借鉴。其次,"北庭学"的构建及学术活动的开展,必将推动天山以北以北庭为中心的历史学术研究;必将促进草原地带"城国"、"行国"各游牧部落、种族和民族演进史的研究;必将推动文物考古调查和发掘工作的进一步展开和深入,并为文物保护管理和博物馆事业提供更丰富的实物资料和理论依据;必将为爱国主义和历史唯物主义教育,为提高天山北麓各地区,特别是昌吉州的知名度,为旅游业的开发利用提供丰富的人文资源,无疑对加速地方两个文明的建设,会发挥不可替代的作用。

从研究的意义看,主要有三点。"北庭学"的提出和构建,在中国边疆史地研究领域中,具有一定的理论价值和意义。"北庭学"应当是吐鲁番学、阿尔泰学的姊妹学科,彼此之间有相同相融之处,但更应有各自相对的独立性和特点。"北庭学"的构建与发展,正好作为重要的一环,将敦煌—吐鲁番学与阿尔泰学衔接起来,成为比较典型的吐鲁番农耕文化与阿勒泰草原游牧文化相互影响、相互渗透的桥梁。无论是地理和历史的原因,还是人为的主观拟断,都无法否认"北庭学"构建的可能性和历史呼唤其发生发展的必然趋势,也无法替代"北庭学"承担的这一角色和理论建设的重大使命。

"北庭学"的提出和构建,具有一定的历史意义。将盲目的、分散的研究个体,通过一定的组织形式,提供必要的论坛和争鸣场地,逐步形成为一个自觉的群体,定期或不定期开展活动,这无疑将是这门已有的新兴学科划时代的里程碑。

"北庭学"的提出和构建,具有现实意义。一方面它可以导引各方学者,为一个共同的目的走到一起来,前赴后继,继往开来;不仅使"北庭学"本身的研究领域不断向深层次高层次发展,而且可以培养一批有志于此的中青年学者,使研究队伍避免后继乏人。一方面它可以通过贡献自己的研究成果,使社会在共享其成果的同时,认识和支持这门新学科的发展;而"北庭学"的发展又会为地区经济的振兴和社会的全面进步做出应有的贡献。

总而言之,以上六个方面的初步论证说明,提出"北庭学"这一概念是十分必要的,构建"北庭学"这门学科是完全可能的,因此,"北庭学"产生与发展的理由也是比较坚实和充足的。

本文意在抛砖引玉,衷心地渴望能引起有识之士的关注,盼望大家都能为"北庭学"呐喊助威,鸣锣开道。

www.uyghurkitap.com

唐朝开元通宝与西域突骑施钱

储怀贞

大唐疆域辽阔，除统领中原外，向西延伸到里海，是一个强大国家。国力的强盛为唐朝的经济繁荣奠定了基础。经济的发展促进了国力的增强，国力的强大保障了中西方贸易往来之路——丝绸之路的畅通。贸易往来的频繁，促使货币经济非常活跃，唐朝开元通宝是作为国家统一基准进行核算的货币而流通行使的。

西域地处丝绸之路中段，东来西往的商贾必须通过这里，经济贸易十分繁荣，货币的作用尤为突出。突骑施钱是唐统一西域后，由西域的北庭都护府统辖的突骑施汗国仿唐开元通宝自制的地方货币之一，本文主要对唐朝开元通宝和西域突骑施钱的渊源关系进行探讨。

一、唐朝对西域的统一

隋朝末年，西域天山以北为西突厥本土，天山以南，自高昌王国至波斯帝国，是为西突厥汗国的附属。

唐朝建立不久，隋军驻守伊吾城，建立了西伊州，并以此作为经营西域的大本营。

公元 640 年，唐灭高昌，在其地设立西州。西突厥汗国的叶护慑于唐军的威力，献地千里，唐又增设庭州。是年九月，唐改西伊州为伊州，设立安西都护府，驻节高昌城，统管伊、西、庭三州，公元 657 年，唐朝平定西突厥汗国的沙钵罗可汗阿史那贺鲁的叛乱。设

立昆陵、明池二都护府，以西突厥将领为都护，统帅伊丽水碎叶河，怛逻斯河一带，归安西都护府管辖。又在东部天山设立金山都护府，驻节庭州(今吉木萨尔境内)，统辖伊、西、庭三州和伊吾军、天山军、瀚海军三军将士。后又将安西都护府迁至龟兹国，在葱岭东设立四都督府，在葱岭西设立十六都督府，在龟兹、于阗、疏勒、碎叶设立四军镇，管辖自焉耆至波斯的二十都督府和四大军镇的民政和军事。直至武则天统治时期，统领西突厥的阿斯那塞罗东归唐朝，依附于突骑施部首领乌质勒，乌质勒初建突骑施汗国，其可汗始终接受唐朝册封，为唐朝守卫西方疆土，长安二年(702 年)，唐朝改金山都护为北庭都护府、府治、管辖范围及职权不变。

二、唐朝对西域的经营

唐朝统一西域后，在西域军政开支巨大，据史料统计：仅用来籴粟麦，供应军粮的经费，政府每年须给西域拨解缣帛二十万匹。另外，为了备办军装，政府每年须向西域拨解缣帛近八十万匹。两项合计，近百万匹。众所周知，衣料的开支仅占军费开支的一小部分，战马、武器、城防设施配备开支更为浩大，这些经费必须由缣帛等实物折换成货币后，方可开支。

唐朝为了保证西域军费和民政开支平衡，除在西域推行与中原相同的州县制均田制和赋役制外，在军事上设折冲府加以节制，同时兼行地方自治，为解决军政开支的不足。除实行屯田制外，还在丝路各枢纽设立关卡，抽取缠税。

另外，北庭都护府的军马购自天山以北的西突厥，安西都护府的军马购自当地诸国和突骑施汗国，唐朝经常要花费大量的缣帛购买马匹，替换伤老病残战马和购买草料。这些缣帛流入西突厥人和突骑施人的手中，除少量消耗外，大多投入西域市场。

为了保障丝绸之路的畅通和过往商贾的安全及地方的稳定，

唐朝在西域各重镇驻有一定的军队，以中道为例，其“守捉”以上的重要军事据点有：沙州—柔远镇—伊州域—罗护守捉—赤亭守捉—天山军—张三域守捉—焉耆镇—于术守捉—榆林守捉—龙泉守捉—东夷僻守捉—西夷僻守捉—赤岸守捉—安西大都护府。西域地区，大军镇置兵五六千人，小军镇置兵二三千人，守捉城置兵三五百人。此外还有戍、堡置兵一二百人；烽燧、置兵三五人。唐朝在西域的军事设置，为保障唐对西域的顺利经营和丝绸之路的畅通与繁荣，建立起一座坚不可摧的“钢铁长城”。

三、开远通宝钱与突骑施钱

开元通宝：《唐书·食货志》：“武德四年(621)七月，废五株钱，行开元通宝钱，径八分，重二侏四丝。”此钱原由官铸，不久民间地方偷铸成风，质量日益低劣。历代严禁不止。为此官府屡收私钱重铸，因此品种繁多，轻重不一，但是总起来说，差异不太大，因此有唐一代使用各种铜钱，皆以开元通宝钱为基准进行折算。所谓“一文钱”，即指开元通宝钱一枚；所谓“一贯钱”，即为开元通宝钱一千枚。据新疆考古发现报导，境内发现的唐钱，即以开元通宝为最多。

突骑施钱，是唐朝统一西域后，由北庭都护府所辖的突骑施汗国仿唐朝开元通宝钱自制的地方流通货币，自本世纪以来，国内外学者就进行了不少研究，取得了不少共识，但尚有争论和疑点待考。现将《新疆钱币》1995 年第 1 期《钱币知识—突骑施钱》摘录如下：

突骑施钱是突骑施汗国铸币。

突骑施钱为仿唐开元通宝的圆形方孔青铜铸币，内外有郭，径穿为 2.4cm，孔 0.6～0.8cm，重 4.88～6.3 克，该钱正面铭文为粟特文，由四个单词组成，直译是：“天、神的突骑施可汗钱币”，意译应为：强大的突骑施可汗之钱币。背面有类似弓形的图案纹饰，对

其含义，较为通行的说法为表示突骑施族徽的一种印记符号。关于钱币的铸造年代，根据汗国的兴衰经历，推断突骑施钱的铸造年代和流通的上下限，当在公元 700 年以后的 80 年间。另一说则在公元 690～766 年之间。关于铸地，考虑到其政治中心在碎叶，且该钱大多发现于以该城为中心的中亚地区，突骑施钱铸于碎叶可能性最大。也有说铸于中亚怛逻斯域(今江布尔城)，尚待进一步考证。

突骑施钱主要出土于中亚楚河流域，在我国发现极少，目前所知仅在新疆库车、吐鲁番、木垒、甘肃敦煌、天水、内蒙古托克托、准格尔、达拉特，河南洛阳及陕西等地有零星出土与发现，计十余枚。

四、对两枚突骑施钱铭文的探讨

近来笔者在吐鲁番巴扎(集市)上，高价购得一枚突骑施钱。经测定枚重 5.5 克，钱径 25 毫米，厚 2 毫米，边缘宽 3 毫米，穿缘宽 2 毫米。又经于《新疆钱币》1991 年 8 月版内第 077 号钱对照，无论从版式或正面文与背文(纹)对照极为相似，如出一模，另外，该钱铭文比图 077 钱的铭文更清晰。在塔什干附近的奥脱拉尔郊区，出土过钱模打压元内穿的青铜币，正面为一恕兽，下有一直钱，背面则是类似字母符标。作者疑两币与开元通宝有着渊源关系。

突骑施钱，正面文可转写为：K(a)d(i)r Turgis qaran Pny，汉文译为：强大的突骑施可汗之钱币。该币背面铭文(纹)应为突厥文↥。该文被制作钱币的工匠，巧妙地把它的下部设计在钱币内穿的外缘上，使之浑然一体。可转写为：at，汉文译为：马。[1]该钱应称：粟特文与突厥文同铭一体的双体钱——突骑施钱。

奥脱拉尔郊区出土的无内穿打压突骑施钱，面文(纹)为：壹头在放牧的牲畜，(可能是代表游牧部族的象征符号)。下是突厥文不是一直线，可转写为：jur(Krá)(亦为制作工匠的巧妙设计)。汉文译为：黑[2]。疑应为突骑施黑性部族的代表。背文为突厥文↥。可

转写为:at,汉译为:马。关于该币的铸造年代,据史料记载:公元719年唐册封苏禄可汗为忠顺可汗。使突骑施汗国进入了鼎盛阶段故诸家研究定论该币为苏禄可汗在位所铸。及公元738年,苏禄为部将杀死。可以推断其铸造和流通的上下限当在719～738年间。关于铸地,可能为政治中心碎叶,也有人提出铸于中亚怛逻斯域(今江布尔城),尚待进一步考证。

通过上述对唐朝开元通宝钱和西域突骑施钱的渊源探讨,可知唐朝开元通宝钱,是中华钱币史上国内统一流通使用时间较长、质地较稳定的货币之一。

特别是上述两枚突骑施钱的出土与发现,可知突骑施钱的形制近似于唐朝"开元通宝"。其大小、厚重及版式也和开元通宝相近,显然是借鉴于唐钱模式;另一枚无孔打压突骑施钱,则为仿古和阗马钱(汉佉俩体钱),具有独特地方民族特色。这是唐朝中原和西域在政治经济、文化等方面紧密联系,相互影响的又一佐证。

突骑施钱的问世,也可说明西域地方自铸钱币起源于中原钱币文化,同时兼有西方钱币文化的影响,因而是东西方钱币文化融合的产物,有其特色和重要的历史价值,是中华民族钱币文化中的一朵奇葩。

注释:

①:据《维吾尔族古代文化和文献概论》1983年新疆人民出版社出版,耿世民著。第67页,第6行:如at"马"写作𐱃$(t^1)^c$。

②:同上。第8行,kara"黑"写作jur(kra)。

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ يېڭى تارىخى

唐朝在吐鲁番盆地的国防设施

苏北海

一、吐鲁番盆地的自然环境及战略地位

吐鲁番盆地是东部天山中一块重要的山间盆地，它的北面是举世闻名的博格达山，最高峰海拔 5445 米，西起喀拉乌成山的阿拉沟口；南面是库鲁克塔格、库姆塔格；东境止于七角井峡谷西口。如从周围山脊线为界，面积 50140 平方公里。它的地形，北高南低，西宽东窄，形似纺锤，盆地东西长约 245 公里，南北宽约 75 公里。惟现在吐鲁番地区的行政区划，并不完全以盆地为限，因而它的行政区域面积为 6.7 万平方公里。

吐鲁番盆地之所以举世闻名，首先它是全国地势最低的地区。整个盆地低于海平面以下的面积有 0.4 万多平方公里，占有盆地面积的 8%。在这 0.4 万多平方公里中有 1/2 是低于海平面 100 米以下的低地。盆地最低处位于盆地南缘的艾丁湖，湖水平面低于海平面 154 米，湖底则低于海平面 161 米，成为全国地势最低点，仅次于低于海平面 392 米的约旦死海，成为世界第二低地。

吐鲁番盆地又是全国最热的地方，每年夏季 6～8 月间，吐鲁番、托克逊及鄯善县火焰山以南地区平均最高气温都在 38℃以上，位于盆地东部火焰山以北地势较高的鄯善县城，连木沁一带，夏日平均气温也在 35℃～37℃之间。而在戈壁沙漠处的绝对最高温可达 50℃左右，地表温度大都在 70℃以上；在吐鲁番城西的一处沙地上，曾测得82.3℃的最高气温记录。当地有“沙窝里烤熟鸡

蛋”、“石头上烤熟面包”之说。唐代著名诗人岑参《火山云歌送别》：“火山突兀赤亭口，火山五月火云厚，火云满山凝未开，飞鸟千里不敢来。”在《经火山》一诗中则说：“……我来严冬时，山下多炎风。人马尽汗流，孰知造化功。”形象地描述了热浪滚滚，炎风逼人的生动情景，所以我国历代史书上称此盆地为火州。

吐鲁番盆地还是全国降水量最少的地区之一，位于盆地内的托克逊县年平均降水量仅3.9毫米，吐鲁番县年平均降水量16.6毫米，鄯善县年平均降水量25.5毫米，可知盆地内部降水极为稀少。蒸发却十分强烈，根据多年统计，三县的年蒸发量托克逊县为3821.5毫米，是降水量的980倍；吐鲁番县为3003.1毫米，是降水量的181倍；鄯善县为2879.3毫米，是降水量的113倍。可是在盆地北部的博格达山及西部的喀拉乌成山则有较多的降水和丰富的水利资源。盆地的灌溉水和应用水主要取之于山区，从而形成了盆地中特殊的水利灌溉设施——著名于世的坎儿井。

炎热、干旱、少雨的特殊气候，簇拥着周围群山环抱的特殊地形，产生了吐鲁番盆地特有的种植业——棉花、蚕桑、葡萄、瓜果、谷麦，且“厥土良沃，一岁再熟”。[①]成为绿洲农业和畜牧业交汇的地区。加之吐鲁番盆地有十分丰富的矿藏资源——煤、铁、盐、石油。《魏书·高昌传》称：“出赤盐，其味甚美。复有白盐，其形如玉。高昌人取以为枕……”现在鄯善油田开发后，显示出储量大、油质好、前景大有可为。其他还有石灰石、石膏、石英石、铜、锰、钠、硝、硼、土碱、陶瓷土等多种金属，非金属矿藏，成为名副其实的“聚宝盆”。

吐鲁番盆地地处东部天山以南，东为哈密盆地，西为焉耆盆地，北越博格达山为天山北麓西去碎叶及哈萨克大草原，南越库鲁克塔格为白龙堆沙漠及罗布泊，地处丝绸之路要冲。特别是楼兰古道自公元5世纪初阻断后，唐代丝绸之路西去龟兹的中道已只有吐鲁番盆地可通行。随着丝绸之路南道经常为吐蕃贵族阻断，不仅

中道须经吐鲁番盆地，同时通向天山北麓的草原道也主要是经由吐鲁番盆地西行白水涧道、轮台城去碎叶。所以唐代丝绸之路的中道和北道均以吐鲁番盆地为枢纽，同时从中原通向西域的军事通道也以吐鲁番盆地为枢纽，西去龟兹、伊犁、轮台都必经此地。尤其是车师前王庭——交河故城地区是通达南北疆的重衢，因而多少唐诗都以交河作为征战和思念西域的情结！

塞外悲风切，交河水已结。
瀚海百重波，阴山千里雪。
迴戍危烽火，层峦引高节。
悠悠卷旆旌，饮马出长城。
　　唐太宗《饮马长城窟行》[2]

阴山苦雾埋高垒，交河孤月照连营。
　　骆宾王《从军中行路难》

白日登山望烽火，黄昏饮马傍交河。
行人刁斗风沙暗，公主琵琶幽怨多。
　　李颀《古从军行》

谁堪别离此，征戍在交河。
　　孟郊《折杨柳》

交河水簿日迟迟，汉将思家感别离。
　　胡曾《交河塞下曲》

为什么交河在唐代如此重要呢？就因为从赤亭进入吐鲁番盆地后，到达盆地西部交河城时，适控扼北去北庭，西北去轮台、西去

伊犁和龟兹的咽喉要地，成为丝绸要道和军事重地，因而这里也成为当时人们心中的歌——悲欢离合之歌，征战戍守之歌，盛衰兴亡之歌、守边英雄之歌。

二、唐朝在东部天山南北的军事部署

唐太宗时，高昌王 文泰勾结西突厥进行分裂活动，李世民即于贞观十四年(640)命吏部尚书侯君集为交河道大总管率大将军薛万钧、契 何力及突厥、契 之众，步骑数万进讨，较快的平定了叛乱， 文泰惊吓而死，其子智盛出降，其得高昌国所辖“三郡、五县、二十二城、户八千、口三万七千七百、马四千三百匹。其界东西八百里、南北五百里”。[3]同时与 文泰勾结一起搞分裂的西突厥乙毗咄陆可汗派驻在可汗浮图城(今吉木萨尔县境)支援高昌的军队也投降于唐。

唐太宗平定高昌后，即改高昌都城西昌州为西州，高宗显庆三年(658)改为西州都督府，据张说《赠太尉裴公神道碑》指出裴行俭因在高宗显庆年间(655～661)反对废王皇后，立武则天(昭仪)而遭到贬斥，先作西州都督府长史，后改为金山副都护，所以碑文说：“西域从政七年间，穷荒举落，重译向化。”到乾封年间(666～668)才又从西域调回长安任职。《旧唐书·裴行俭传》则明确指出裴行俭任西州都督府长史是开始于显庆三年(658)，任安西副大都护是在麟德二年(665)。由是可知在显庆三年以后和麟德二年以前的七年时间中，还有一段时间曾任金山副都护。这个金山都护府设在天山以北的庭州，副都护则在西州。到武后长安二年(702)金山都护府才改设在北庭大都护府，这时高昌仍为西州。州治在今吐鲁番县城东五十里哈拉和卓和阿斯塔那二村庄之南的高昌故城，下属高昌、交河、柳中、蒲昌、天山五县。

吐鲁番盆地由于其地理位置的特殊而成为丝绸之路及军事通

道的重要，唐朝为了确保这个盆地的安全繁荣、畅通起见，对东部天山南北作了周密的军事部署。

《新唐书·兵志》称："唐初，兵之戍边者，大曰军，小曰守捉、曰城、曰镇，而总之者曰道"，"其军、城、镇、守捉皆有使。而道有大将一人，曰大总管，已而更曰大都督。至太宗时，行军征讨曰大总管，在其本道曰大都督。自高宗永徽以后，都督带使持节者，始谓之节度使，然犹未以为官"。有人指出："就西域而言，大军镇置兵五六千人，小军镇置兵二三千人，守捉城置兵三五百人，此外还有戍堡置兵一二百人，烽燧只三五人。"[4]这仅是个大概数，因为在《旧唐书·地理三》卷40明确指出东部天山南北所设的军为：

瀚海军　开元中盖嘉运置，在北庭都护府城内，管镇兵万二千人，马四千二百匹。

天山军　开元中置西州城内，管镇兵五千人，马五百匹，在都护府南五百里。

伊吾军　开元中置，在伊州西北五百里甘露川，管镇兵三千人，马三百匹，在北庭府东南三百里。

静塞军　置于轮台县。[5]

可知在玛纳斯河以东天山南北置有四个军，人数最多的是在北庭都护府城内的瀚海军，其次为西州城内的天山军，再次为巴里坤盆地的伊吾军。轮台县的静塞军虽未说明人数，也因其位于天山南北通道的交叉点上，特设一静塞军。而《新唐书》所记大历六年(771)置静塞军是错误的，很可能也是在开元年间设置，因为自755年安史之乱后，陇右已为吐蕃所占有，自长安通达西域的道路早已被切断，不可能于771年在西域再设静塞军，在进入西域门户的天山南北道的重要据点上设置四个军，这对确保丝绸之路的畅通和繁荣，以及维护西域的统一发挥了重要作用。

三、守 捉

守捉是唐代在西域设立的重要军事据点。新版《辞海》2287页称："守捉，唐制，军队戍守之地，较大者称军，小者称守捉。"在《新唐书·地理四》卷40伊州伊吾郡载有："纳职……自县西经独泉、东华、西华驼泉、渡茨萁水、过神泉，三百九十里有罗护守捉；又西南经达匪草堆，百九十里至赤亭守捉，与伊、西路合。"西州交河郡载"自州西南有南平、安昌两城，百二十里至天山西南入谷，经礌石碛，二百二十里至银山碛，又四十里至焉耆界吕光馆。又经盘石百里，有张三城守捉"。据此可知，在吐鲁番盆地境内的是赤亭守捉，而罗护守捉和张三城守捉虽位于吐鲁番盆地境外，但与吐鲁番盆地的东西境相距不远，所以一并列在吐鲁番盆地范围内叙述。

1.罗护守捉

罗护守捉的位置，上述《新唐书·地理志》已经指出："罗护守捉与赤亭守捉相距190里，并在赤亭守捉之东。"而在《新唐书·地理志》还特别指出："自罗护守捉西北上乏驴岭，百二十里至赤谷，又出谷口，经长泉、龙泉，百八十里有独山守捉；又经蒲类，百六十里至北庭都护府。"从罗护守捉西南行则至赤亭守捉。可知罗护守捉适处在天山南麓的山口处。所称自罗护守捉西北行即上乏驴岭，就是说由此进入天山就是一路上坡，形容骑驴上坡也很费劲，故称乏驴岭；越过天山达坂，即至天山北坡的木垒县大石头乡。走出大石头乡的狭窄山岭路后经过180里的荒漠戈壁路，其间仅几处有泉水，就到了独山守捉。此独山守捉即在今木垒哈萨克自治县城附近。自今木垒县城至大石头乡政府所在地适为90公里，即180里，与古代所记里程大致相当。由此即可知罗护守捉的确切位置是在今哈密市西境的七角井地区。由此西南至鄯善县的七克台乡，即赤

亭守捉所在地也就是100公里左右，与唐书所记里程大致相符。

2. 赤亭守捉

赤亭，由于岑参诗歌的多次描述，早已饮誉世界。

赤亭多飘风，鼓怒不可当。
有时无人行，沙石乱飘扬。
夜静天萧条，鬼哭夹道旁。
地上多髑髅，皆是古战场。
岑参《武威送刘单判官赴安西行营便呈高开府》

天上有雪常不开，千峰万岭雪崔嵬。
北风夜　赤亭口，一夜天山雪更厚。
能兼汉月照银山，复逐胡风过铁关。
交河城边鸟飞绝，轮台路上马蹄滑。
岑参《天山雪歌送肖治归京》

火山突兀赤亭口，火山五月火云厚。
火云满山凝未开，飞鸟千里不敢来。
岑参《火山云歌送别》

火山六月应更热，赤亭道口行人绝。
知君惯度祁连城，岂能愁见轮台月。
岑参《送李副使赴碛西官军》

从这些诗中充分反映出赤亭位于沙漠口岸，地位十分重要，常年多风、风大、气候炎热、干燥，特别是著名的古战场。岑参多次经行赤亭口，不管他是任安西都护高仙芝的幕僚时期，还是后来任封常清的幕僚，常住轮台时期，都是从今哈密市的南湖西经莫贺延

碛，十三间房先到赤亭。因而他在《经火山》一诗中说："火山今始见，突兀蒲昌东。赤焰烧虏云，炎氛蒸塞空。不知阴阳炭，何独然此中。我来严冬时，山下多炎风。人马尽汗流，孰知造化功。"这确实是岑参的写实。蒲昌即指现在的鄯善县，唐代称蒲昌。在从哈密南湖向西至赤亭间，地下埋藏着一条煤炭带，从唐初开始煤炭自燃，直到清朝才熄灭，岑参经过此地时，煤炭正在自燃，故称之为火山，完全是写实。所以称为赤亭，就因那里连绵起伏的丘陵土都是红色，故形象地以"赤"形容，赤亭守捉正是建立在这一片赤色的丘陵地带，故称之为赤亭守捉。可知赤亭的称呼非常恰当。唐初玄奘西行至高昌也是走的这条路。《宋史·高昌国》卷 490 称："次历纳职城，城在大患鬼魅碛之东南……地无水草，载粮以行，凡三日，至鬼谷口避风驿，用本国法设祭，出论神禦风，风乃息。凡八日，至泽田寺。高昌闻使至，遣人来迎。"此处泽田即为赤亭的同名异译，惟唐书所说赤亭甚为允当。至于说现在赤亭所在地称为七克台乡，七克台系维吾尔语转译汉语赤亭所得。

唐代赤亭遗迹现在仍然耸立在鄯善县七克台乡政府东南约 5 公里处，距兰新公路干线南约 2.5 公里处。遗址坐落在沉积沙岩的丘陵东端，雄踞于丘陵制高点上，地理坐标为东经 89°39′～40′，北纬 42°59′～60′，海拔高度 490 米，相对高度约 30 米。站在遗址制高点上鸟瞰四周，东南、南、西面丘陵起伏，极目难穷；其东面、北面则田野广袤，地势平坦，村落密布。在北面微偏东约 500 米的台地上有军营的残垣，与遗址遥遥相望，互为犄角，很可能就是唐代赤亭守捉所在地。而位于此赤亭制高点上的遗址很可能是赤亭镇所在地。控扼着从伊州进入西州的门户，所以为历代兵家必争之地，也是丝绸之路中道必经之地。

3. 张三城守捉

根据《新唐书·地理四》称：自西州西南经南平、安昌两城，再行一百二十里，由天山县西南入山中谷道，经过礌石碛，再西行二

www.uyghurkitap.com

百二十里为银山碛，又四十里过焉耆界吕光馆，再经盘石百里，即为张三城守捉，再西南行百四十五里经新城馆，渡淡河，就到焉耆镇了。由此可知张三城守捉已位于焉耆界内，银山碛则位于天山县界内。银山因当地出银而得名，维吾尔语银称“库米什”，是以银山碛即今库米什。由银山碛西行一百四十里左右至守捉城，则张三城守捉应位于今和硕县境内的乌什塔拉附近。

四、镇

这里所说的赤亭、白水等镇是指非一般行政性质的镇，而是属于国防方面的军镇。《通典》称高昌国内有城十八、置四十六镇。《南史·高昌国》卷79未说城数，仅说：“置四十六镇，交河、田地、高宁、临川、横截、柳婆、洿林、新兴、由宁、始昌、笃进、白力等镇。官有四镇将军。”这里从交河至白力的地名均为地方城镇之名，而地方城镇并不设将军管理。文中所设官有四镇将军，又把国防上所设的军镇混淆一起了，因而是误记。

这里所说的赤亭、白水等镇，是指军事上的军镇。惟赤亭、白水等镇又不同于塔里木盆地南北两道的龟兹、疏勒、于阗、焉耆四大军镇。那里每个军镇管辖六七千人，赤亭、白水等镇仅驻兵三四十人，可以说是比守捉还小的地方是小军镇。

1. 赤亭镇

赤亭镇不仅有守捉，而且还设镇。现在鄯善县七克台乡南湖村南面一道东西向的小山，南北狭窄，古城遗址主体建筑坐南向北，“平面呈长方形，东西长约28米，面积约252平方米。其地势中间高，两侧底，就势起墙建屋，中部屋基较东墙高差约1米，较西墙高差约0.5米。东墙为土坯垒砌，南北宽约9米，厚约1.3米，残高约3.4米……南墙东西长约28米，土坯垒砌，土坯尺寸规格与墙同……北墙亦为土坯垒砌，仅与东墙交角处残留一段，残高约2米，

宽约 3 米，厚约 1.3 米……西墙为夯筑，残长约 8 米，残高约 3.8 米，厚约 1.6 米”。[6]在西墙外约 8 米处，另有一道南北向的土墙，从丘陵上顺北坡直下到坡底，全长约 50 米。由此向西约 50 米处土梁北侧的凹地上，尚有一处相对应的居址遗迹，约有 100 多平方米；在土梁南侧为墓葬区，东西长约 160 米，南北宽约 8 米。

从赤亭镇所留遗址看，自山丘至坡底，及北面宽阔的平原就是赤亭镇士卒屯戍区域。据《新疆出土文物》所载《西州都督府屯田文书》称：“赤亭镇兵肆拾贰人。”在《唐西州都督府上支度营田使牒为具报当州诸镇戍营田顷亩数事》的出土文书中也说：“赤亭镇兵肆拾贰人，营□□顷；维磨戍【　　】。”[7]可见赤亭镇镇兵平日除戍守任务外，还在附近屯种一定的土地，以求粮食自给。

既然赤亭镇是军事机构，那末负责赤亭镇的主管人当然也是军人，而非行政人员，所以赤亭镇的最高负责人是将军。这在《唐开元二十二年(734)杨景璇牒为父赤亭镇将杨嘉麟职田出租请给公验事》[8]中说得很明确。

（前缺）

1【　　】镇押官行赤亭镇将杨嘉麟职田地七十六亩(别粟六升(斗)，计卅五石六升，草一百五十二围)

2【　　】璇父上件职田，先租与蒲昌县百姓范小奴，其开廿二年

3【　　】付表兄尹德超，景璇今却付安西，恐有□□

4【　　】县分付并各给公验，庶后免有交错，谨牒

5【　　】开元廿二年七月　　日赤亭镇将男杨景璇牒

6　　付　司宾示

7　　　廿七日

www.uyghurkitap.com

唐朝在西域所设关、镇、守捉都有勘验过所(通行证)之责,《唐开元二十一年(733)西州都督府案卷为勘给过所事》[9]中指出:“依检:王奉仙并驴一头,去年八月廿九日,安西大都护府给放还京已来过所有实。其年十一月十日到西州,都督押过,向东,十四日,赤亭镇勘过,检上件人无却回赴北庭来行文者。又问王仙得款;去年十一月十日,经都督批得过所,十四日至赤亭镇勘过,为卒患不能前进……至赤亭染患,在赤亭车坊内将息……”由此可知王奉仙持有安西大都护府发给的过所,沿途所经守捉、镇、关等都得检验,方可通行。遇病,只能在赤亭车坊内暂住。

2. 白水镇

《西州图经》伯 2009 号:“白水涧道,右道出闪河县界,至西北向处月以西诸蕃,足水草,通车马。”所称白水涧道是因发源于天山的白杨河,流经白杨沟峡谷,进入吐鲁番盆地。这条白杨沟峡谷,全长 26 公里,山势迂回曲折,两岸峰峦叠嶂。峡谷宽狭不一,宽处达一二百米,狭窄处数十米。由于白杨河发源于北面的博格达山雪峰,流程不长,即进入白杨沟峡谷,并未挟带泥沙,流经白杨沟时,水色清澈,水质甘甜,一溪清流,终年不断,流水宽阔处不过十多米,狭处仅二三米,一般情况下,河水不深,人、畜、车均可涉水而过。而顺山势流淌的河水,在河底错杂的卵石上激起的阵阵浪花,犹如白雪堆拥,把这样一条山涧溪水称之为“白水涧”颇为允当。由于地势不高,人、马、车常年均可通行,所以成为古今去天山山区最为便利的通道。通过白水涧道经柴窝堡盆地直趋天山以北,可西去中亚碎叶,东向北庭都护府,所以唐轮台城就坐落在今乌拉泊故城。从而这里既是丝绸之路通道,同时也是军事通道,所以唐朝特在白水涧沟口设立白水镇戍守。

史书说,白水涧道出吐鲁番盆地交河县,在唐代是突厥南下通道,设有白水镇戍守。在敦煌莫高窟的《大周重修莫高窟佛龛碑》中刻有“白水镇”名,此碑建于武则天圣历元年(698)五月。徐松《西域

水道记》卷三"党河"条所录的碑文称:"……第怀恩、昭武校尉,行西周白水镇将、上柱国"等字。可知640年唐太宗平定高昌,设置西州后,即在其间设置白水镇,派兵戍守。现在于白杨沟峡谷沟口坦平草场上的铁黑色山岩上耸立着一座古堡,形势十分险要。"城虽不大,有内外两重。城墙是取当地碎砾石夹灰壤土夯筑而成。夯层厚10～15厘米,夯打密实。墙基厚2～3米,高5米,与所在岩石一道,相对高于地面5米左右。城墙依山势而铺展。内城墙南北长50米,东西长30米,西南见一豁口,可能与当年城门有关。在内城圈外,东、北、南三面,又延展出夯土墙近一圈,最后形成东西70米,南北80米的外城墙垣"。[10]

在这样一夫当关,万夫难敌的险要沟口究竟驻有多少戍兵?据《西州都督府屯田文书》称:"白水镇兵参拾……田陆顷。"在《武周天山府索达辞为白水镇上番了》[11]文书中有:

(前缺)

3 □□□年叁月 日天山府 索进达辞

4 [　　]进达元不是白水镇番,昨为□

5 [　　　　]如后到,所

6 [　　　　]上,谨辞。

(后缺)

上述那些驻守白水镇的戍兵,平日除守卫任务外,还必须在镇附近择地屯种,以确保军粮能自给,这在吐鲁番出土文书中也有确切的记载。

(一)[12]

(前缺)

1 [　　]为长行马[　　]

www.uyghurkitap.com

2□□牒为给白水屯种子支供记□

（二）

《唐神尼二年(706)白涧屯纳官仓粮账》[13]

1　　白涧屯神龙二年九月十五日纳青稞杂大麦，交用两

2　　硕函量，壹函为壹点，拾点成一大上字。尚达………

16　　已上叁拾叁上字，计青稞杂大麦陆百陆拾硕。仓

17　　督曹建，监仓官王□，屯官侯献。监纳官镇副刘礽

（后缺）

以上两种文书，第一种是说有关方面已用长行马给白水镇送去了屯田所需种子。第二种文书是说屯田戍卒向管粮食的主管缴纳了屯田所收的粮食。这有力的证明了白水镇戍卒亦兵亦农的真切情况，补充了历史记载的不足。

3. 银山镇

《西州图经》伯 2009 号："银山道，右道出天山县界，西南向焉耆国七百里，多沙碛卤。"《新唐书·西域传》"帝即命郭孝恪为西州道总管，率兵出银山道"，伐焉耆。《新唐书·地理四》更具体指出：由西州"西南有南平、安昌二城，百二十里至天山西南入谷，经礌石碛，二百二十里至银山碛"。这些史料都未提到银山镇，只有斯碎片032 号《神龙元年马死命马子理赔牒》称："……被差逐送使至阿思敬往焉耆，回至银山西三十里，因被弱致死，谨连银山镇公验如前……"。可知银山确实设有镇。因为银山道是唐代从西州通向焉耆、龟兹必经之路。尽管沿途多沙碛、丘陵、艰苦难行，而商运和军运却都很繁忙，岑参诗也多次提到它："银山碛口风似箭，铁门关西月如练。"(《银山碛西馆》)"能兼汉月照银山，复逐胡风过铁关。"(《天山雪歌送肖治归京》)可见银山地位的重要，惟其驻兵数，史书和出土文本均未见。

4. 柳谷镇

《西州图经》伯 2009 号："他地道，右道出交河县界，至西北向柳谷通庭州四百五十里，足水草，惟通人马。"斯碎片 032 号：柳谷镇状上："西州长行马回一匹……先从西州领得前件马，送使住北庭，今□二十八日却回柳谷镇，停经三日……其马行至镇西区，忽即急黄致死。"《西州都督府屯田文书》还指出：驻守"柳谷镇兵肆拾"。在吐鲁番出土文书中有"▭为柳谷镇守捉兵元怀停给粮▭"。[14]由于柳谷镇是交河县前往庭州的必经通道，但山路曲折狭窄，只能通人、马、驴，不能通车。宋朝王延德就是经此道由交河到北庭。在唐朝《武周某馆驿给乘长行马驴及粟草账》[15]中有如下记述：

（前缺）

1　右肆月▭

2　判官等乘往柳谷迴

3　粟一斗八升同达 草壹拾贰束同达

4　右同日给高昌县长行驴壹拾贰头，秦惠等乘往柳谷迴，壹日料

5　粟贰斗叁升同达 草拾束同达

…………

12　右同□给高昌县长行马壹匹、驴两头，使人刘嘉福乘往柳谷

13　回□日料

14　粟□□□升五合同达，草伍束同达

15　□五月二日给柳谷长行马两匹，驴壹头，使人宋怀乘往州壹日料

16 ▭　□达▭

在吐鲁番出土文书中还告诉人们驻守柳谷镇的兵士平日除守卫任务外，同时还必须屯田营种，以求军粮自给，这在唐《西州都督府上支度营田使牒》中载有：[16]

"柳谷镇兵肆拾人，□□□肆顷；　　酸枣戍□"

据此，可以为证。

5. 鹳鹆镇

鹳鹆镇在唐史上无记载，可是从吐鲁番盆地西经阿拉沟经过大小尤鲁都斯草原进入伊犁巩乃斯河谷，自古代起就是畅通的一条草原通道。从吐鲁番盆地西行，进入阿拉沟，翻过奎先达坂，斜向东南，入乌拉斯台狭谷，可到焉耆盆地，折向西北，可直达伊犁。可知阿拉沟山谷是沟通吐鲁番盆地与焉耆盆地及伊犁地区的咽喉通道。所以迄今在阿拉沟谷依然耸立着一座由卵石夹土砌就的唐代古堡。"堡垒略呈方形，西北角高耸的瞭墩，至今仍高15米左右。古堡傍河而立，耸峙于峭壁之上，控扼由吐鲁番盆地西入阿拉沟的咽喉。古堡内的废墟中，曾经出土过唐代文书，其中包括唐代借贷契约及鹳鹆镇及一些捉铺、烽及戍边卫士的姓名。""过古堡，循阿拉沟西行，12公里左右，为另一座古堡废墟。31公里后，再见古堡一座，座座相连，彼此呼应。"[17]这些都说明在唐代及历史的长河中，为了保卫阿拉沟这一东西草原通道的交通安全，曾经有过相当严密的军事设施。鹳鹆镇也正是在这种需求下设置的。

五、戍堡

唐代于吐鲁番盆地除设置军、守捉、镇外，还有戍、堡。在史书上很难见到关于戍堡的记载，可是在吐鲁番出土文书中却可见到不少戍堡的名称及其营田情况。

《唐西州都督府上支度营田使牒为具报当州诸镇戍营田顷亩数事》[18]

1　西州都督府　　　　牒上勅□

2　合当州诸镇戍营田总壹拾□顷陆拾□

3　赤亭镇肆拾贰人，营□□顷；　维磨戍□

4　柳谷镇兵肆拾人，□□□肆顷；　酸枣戍□

5　白水镇兵叁拾□营田陆顷；　曷畔戍兵□

6　银山戍兵□营田柒拾伍□

7　　右被□营田使牒，当州镇戍□田顷亩□

8　　戍兵□及营田顷亩□

9　方亭戍□谷戍　狼井□

10　　右□

11　牒被牒称：□

12　格令勵□

13　者□

14　存□

（后缺）

《唐西州都督府所属镇戍营田顷亩文书》[19]

（前缺）

1　□柳谷镇肆□

2　□□亩　　银山戍捌拾□

3　□具顷亩如□

4　□□戍　礌石戍　　苦水□

www.uyghurkitap.com

5 □可菅

（后缺）

从上述文书可知，唐代在吐鲁番盆地的戍堡至少有维磨、酸枣、曷畔、银山、方亭、狼井、□谷、礌石、苦水等。其中方亭戍虽在赤亭道上，但被列入赤亭道的是维磨戍，可见维摩戍就在赤亭附近。而斯碎片 031 号《神龙元年四月贾才敏运马牒》在指方亭戍的位置时说：“至伊州回至赤亭东三十里，其马先汤足，因驱行不前，遂即致死……碛内无主可卖，遂即弃掷不收者……府司才敏被差逐长行马六匹，遂使往伊州，回至方亭戍三十里，前件马忽患急黄致死，为在枯碛，肉无人卖，皮见领来。”可见方亭戍位于赤亭镇东三十里，离赤亭镇已较远。其余酸枣戍应在柳谷镇附近；曷畔戍应在白水镇附近；银山戍应在银山镇附近；礌石戍、苦水戍在银山戍以东；狼井、□谷戍可能在赤亭与苦水戍之间。

六、烽铺

唐代著名诗人岑参在《武威送刘单判官赴安西行营便呈高开府》诗中说：“曾到交河城，风土断人肠。寒驿远如点，边烽互相望。”说明唐代在吐鲁番盆地的烽燧一个连着一个。《武经总要》前集卷五《唐兵部烽式》：“烽燧军中的耳目，豫备之道不可阙也。”建立烽燧的地点，则为“唐法，凡边城堠望每三十里置一烽，须在山岭高峻处，若有山岗隔绝地形不便，则不限里数，要在烽烽相望，若临边界则烽火外周筑城障”。烽燧的职能是“昼放烟，至夜即放火，凡烟火一昼夜须行二千里”。可知唐代烽燧，特别是西域的烽燧，一般都设于戈壁沙漠山岭要隘处，远离边防军营，成为名副其实的边防哨所。可从西域直接通首都长安，成为维护国家统一，进行战备的重要手段，是西域国防的重要组成部分。

但在汉朝史籍和汉简中都只有烽燧的记载，到唐代却出现了烽铺的称谓。在阿斯塔那266号墓所出：

《唐开元十年(722)伊吾军上支度营田使留后司牒为烽铺营田不济事》[20]

（前缺）

1 □状称讠口 亻口□

2 □属警固，复奉使牒，烽铺子不许

3 □功，各渐劚种前件亩数如前者。然烽铺

4 □少差失，罪即及身，上下怕惧，专忧

5 □数少，又近烽地水不多，不

6 □隐没垅亩，求受重

（中缺）

7 □无田水，纵有者，去烽卅廿

8 □□上，每烽烽子只有三人，两人又属警固，近烽不敢

9 不管，里数既遥，管种不济，状上者。曹判：近烽者，即

10 勒管种，去地远者，不可施功。当牒上支度使讫。至

11 开十闰五月二十四日，被支度管田使留后司五月十八日

12 牒称：伊吾军牒报□烽多无田水。纵□

13 有者□薄恶不任□称人力不□

14 □言不可固，即非□

（后缺）

《唐伊吾军牒为申报诸烽铺劚田所得斛斗数事》[21]

（一）

（前缺）

1 柽槌烽粟□

2 乙耳烽床肆亩，禾得子叁硕叁斗叁□

□肆硕陆升

（三）

（前缺）

1 乌谷铺豌豆□

2 骨咄禄铺豌豆伍□

从这些文书中可以看到烽与铺是两个不同名称，但在唐代又常连用。说明两者互相依存，即烽子专司放烽之责，铺则平时畜牧劚田，有警则传递烽牒，所以铺一般有二三人，置马二匹，近沙碛的铺则配驼三头，除烽驿相连的地方外，一般烽燧皆置铺。可见烽燧放烽，铺事传牒，各主其事。所以烽与铺是并存的基层军事组织。

由于吐鲁番盆地在唐代西域战略地位的重要，对于烽铺建置非常周密。不仅从赤亭向西沿着天山南麓直至柳谷、白水、鹳鹆、银山镇有一条烽铺线；同时从赤亭向西南沿着库鲁克山北麓西去银山碛也有一条烽铺线，严密地守卫着这条东西通道。从吐鲁番出土文书中已发现的唐代烽堠名称有：赤亭烽、罗护烽、达匪烽、突播烽、小岭烽、挎谷烽、维磨戍烽、柳中上烽、狼泉烽、塞亭烽、胡麻泉烽、上萨捍烽、悬泉烽、神山烽、赤山烽、河头上烽、武城上烽、交河上烽等。

按照《武经总要·唐兵部烽式》规定："凡掌烽火置帅一人、副一人，每烽置烽子六人，并取谨信有家口者，充副帅，往来检校。烽子五人，分更刻望视，一人掌送符牒，并二年一代。代日须教新人通解，始得代去，如边境用兵时更加卫五人兼守烽堠，无卫兵则选乡丁武健者给仗充。"又说"一烽六人，五人烽子，递知更漏，观望动

静；一人烽帅，知文书符牒传递之事”。看来前后所说似有矛盾，实际前面所说烽子六人是包括副帅在内，而从事更刻望视的前后都说是烽子五人，这与《通典》卷152所载相符。就边防烽燧说以置帅一人，副一人为较妥，这是边防和战斗的需要。但在实行过程中，由于西域地域辽阔，各地人烟稀少，各烽置帅一人和烽子五人也很难达到法定人数。所以在后期实行中，常是一烽六人，即主帅一人，烽子五人。据日本宁乐所藏《蒲昌府文书配诸所（烽）名籍》载[22]

（前略）

狼泉烽主帅严定远　　孙生□赵英本　曹龙表　长探竹思敬　赵武刚

（后略）

可见这里只有烽帅，没有烽副。另设长探二人。而在《唐开元十年(722)伊吾军上支度营田使留后司牒为烽铺营田不济事》中说：“每烽烽子，只有三人，两人。”[23]可知西域烽子很难征集，常不足法定人数。因此在宁九（乙）号文书果毅贺方判辞：“队副高行琳符下授官讫，其上萨捍烽所，即顿阙人候望，即贴维磨戍。”另在宁二0（丙）·七（乙）号文书还载：都督府牒赤亭镇副杨逸，贼在达匪，悬泉烽处，令当贼路探巡，都知界内兵马烽火通明“叁拾里内烽，依前县府官巡逻”。[24]

烽帅、烽卒的责任十分重大，不仅负有放火报警之责，同时负有防御抗敌之责。所以烽子平时要劚田贮粮，准备积薪，敌来要报警御敌。因而在中国历史博物馆所藏《唐西州都督府下诸府主帅牒》令其所属府县、镇、戍、烽堠，“寇贼在近，百计须防，诸府主帅岂得安然。当界贼路要切捉弱者，番之次配，令当界游奕踏伏”。所以各烽铺均配置有御敌武器。《武经总要·唐兵部烽式》称：“置烽之法，每烽别有大筒四口……近边者亦量给弓弩。”《太白阴经》卷五

《烽燧台》篇对烽燧配置的武器更详细指出：凡烽“安置火筒，置旗一面，鼓一面，弩两张，炮石，垒木，停水瓮，干粮，生粮，麻缊，火钻，火箭”等等。在战争时期，边境烽燧更须配备一二名长探，用以侦察敌情，以利于进行有效防御。

唐朝还严格规定了对烽帅、烽子放烽御敌的惩戒办法；根据《唐律疏议》卷8《禁卫律》规定：“不应举烽燧而举，若应放少烽而放多烽及绕三里内辄放烟火者，各徒一年。”“诸缘边城戍，有外奸内入，内奸外出，而侯望者不觉，徒一年半，主司徒一年。”“诸烽候不警，令寇贼犯边及应举烽燧而不举，应放多烽而放少烽者，各徒三年。”“以故陷败户口，军人城戍者，绞。”可知烽帅、烽卒责任又重，生活又苦，需要自己种田贮草，遇有战争，又很危险，常有死伤，如宁一·二七（缀合）号文书《唐开元二年(714)西州蒲昌府牒》[25]

（前略）

悬泉烽主帅史才智（便抽长探），长探覃候郭才感（已

上两人因贼两脚五指落）上萨捍旅帅王喜感（身死）。长

探覃候苏才感，三卫苏才应（已上两人来月次当长探，合去不？请裁下），

维磨长探行客苏仁义，挎谷烽质才仁（没落）。长探覃

候石善君，柳中县白丁曹感达（已上两人来月次当长探，合去不？请裁下）

州上兵梁成德，王盲秃（已上身死）。果毅阴寿仗身郭

智子，曹靖仗身曹感达

检案内上件人等，并合来月当上，其人等身死，依团

没落，改補等色，其替事须申州处分，谨以牒举，牒。

开元二年五月，日府索才牒

玉（押缝）　　付　　司　　玉示

十九日

五月十九日录事麴　　受

司马阙

检　　案　　　玉示

□如前谨牒　　　　　十九日

此处系指当时蒲昌府折冲都尉王温玉等签署呈西州都督府请示的牒文。从这一牒文中可以看出在悬泉烽、上萨捍烽、维磨烽、挎谷烽执行侦察任务的长探及州上士兵都有伤亡。如悬泉烽的长探史才智、郭才感因遇敌受伤。上萨捍烽王喜感身死，维磨烽苏仁义，挎谷烽质才仁被敌俘去，还有士兵二人死亡。可以想见包括长探在内的各种烽卒，一遇战争，随时有血洒疆场的可能。所以一些有钱人家轮到上烽时，常雇穷人代替，或者常有烽卒逃亡之事发生。例如阿斯塔那 140 号墓出土文书《唐张隆伯雇董悦海上烽契》。[26]

（前缺）

1　□一日武城□□□隆伯□

2　宁戎乡人董悦海用河头上烽

3　一次一十五日，与雇价钱五文，其钱

4　□日交相府了。□逋□

5　□当，张悉□

6　□信。

7　□人　　张

8　□雇人　　董悦海

9　知见人　　张相愿

10　知见人　　高昭

阿斯塔那 10 号墓出土文书《唐永徽六年(655)匡某雇人上烽

www.uyghurkitap.com

契》[27]。

1　永徽六年十一月□日，武城乡匡□□

2　交用银钱肆文，［　　］乡人易隆仁往□

3　城上烽一次，拾［　　］烽上有逋留□

4　□壹仰易自［　　］匡悉不知，两和立

5　契，获指为□

6　　　　主［　　］

7　　　　受雇易隆仁///

8　　　　知见人傅隆获///

9　　　　严武达

10　　　　［　　］旨/ 道//

阿斯塔那 93 号墓出土文书《唐西州高昌县严某雇人上烽契》[28]。

1　［　　］六月一日，高昌县人严［　　］

2　□［　　］文雇取交河县人赵松［　　］

3　□当交河上烽壹次拾伍日，其钱［　　］

4　□付了。若峰有逋［　　］

5　当严悉不知，若［　　］

6　□人随身［　　］

7　□画指［　　］

（后缺）

《唐西州高昌县阳某雇人上烽契》[29]

1　［　　］年六月一日，高昌县［　　］

2　□□钱十文雇交河县人［　　］

3　□用神山烽上壹次拾伍日。［　　］

4 即日交相付了。若烽上有逋［　　］

5 ［　　］当，阳悉不知。［　　］

6 ［　　］画指［　　］

（后缺）

这样的雇人上烽文书在吐鲁番出土文书中相当多，这里选取的四份是属于河头上烽、武城上烽、交河上烽、神山烽四个烽雇人上烽情况。由此可知雇人上烽，不是个别的烽，而是相当普遍的情况。雇期一次均为十五日，雇金为银钱四文、五文、十文不等，由雇主和被雇人协商而定。在所有雇人上烽契上都写明雇主交了钱，写好被雇人的上烽契后，受雇人是否按时上烽，以及在上烽期间逃亡；或守卫不严，致有逋逃未觉或刁难行旅，或诈取钱财等事，触犯法律、官府科罪时，按雇契规定均应追捕受雇人，与雇主无涉。

由于烽卒责任大，危险性大，加以西域人口稀少，不仅雇人上烽者多，即使按番上烽者也颇多弱者和残疾者充当，不免危及边防的巩固。据吐鲁番所出《安西判集残卷》载："……比闻烽夫差遣，是残疾中男，远望必阙机宜，闻者即可心寒，所部何能不惧。略检本州兵士，尚有二石(百)余人，分捉城惶(隍)，虽言要重，校量烽候，于事即轻，望抽壹伯(百)余兵，兼助诸烽守备。实冀县官巡察，明示是非，令长务闲，亲加检校，必使在烽调度，无阙所须，觇候用心，随机驰报……"[30]这种判集残卷虽缺纪年，却留有奉判裴都护语。这裴都护就是指他于麟德二年(665)至乾封元年(667)擢开安西大都护期间所判。说明那时西域人丁缺乏，烽堠的烽子很难依制配足，各州县只好征集残疾中男充当烽卒，引起了主政者的关注和忧虑。

唐代吐鲁番盆地北部天山山区为西突厥各部游牧区域，在唐初西突厥贵族中个别有野心的人并不那么遵照唐令行事，因而于山区要隘均设有烽燧，严查过往行人商贩及预防各种有异谋的人。阿斯塔那 341 号墓出土文书《唐小德辩辞为被蕃捉去逃回事》[31]即

可知实情。

www.uyghurkitap.com

（前缺）

1 审：但小德今月二日牵车城东𪢸地，

2 其日斋时，贼从东北面齐出，遂捉小德

3 并牛，至夜在苇东食，人定后，即发向

4 □草泽宿，至三日明，即发入突播山

5 □目□泉谷宿。至四日夜在小岭谷宿

6 □自解手走上山，经三日上山，

7 □投得维磨戍烽，其贼见

8 在小岭，小德稍解蕃语。听贼语，明

9 □拟发向驰岭逐草。其抄小德等来

10 □可有二百骑，行至小岭谷内，即逢

（后缺）

《西州图经残卷》载：州境十一道，其中赤亭、新开、花谷、移摩、萨捍、突播六道，均从西北出蒲昌县界合柳谷去庭州。可知花谷、移摩、萨捍、突播都是蒲昌北去的要隘。所以在这些通道上设有萨捍烽、小岭烽、突播烽，有敌人来则报警和御敌，平日还须稽查行李出人。《唐律疏义》卷 8《禁卫私度关》条：“诸私度关者徒一年，越度者加一等……疏议曰：水陆等关两处各有门禁，行人来往，皆有公文，谓驿使验符券，传送据递牒，年防丁夫有总历，自余各请过所而度。若无公文私从关门过，合徒一年。越度者，谓关不由门，津不由济而度者，徒一年半。”就是说唐代各级官员出门走远路必须持有公文，一般平民出外营商或探亲访友须携过所，否则就要被拘留，按情节轻重处理，这在吐鲁番出土文书中屡有所见，上述王奉仙到酸枣戍被捉事就是例证。

上述事实充分说明了唐代在吐鲁番盆地设立的烽铺由东向西，沿着天山南麓及库鲁克山北麓西行的两条烽燧线，从其遗址，当年雄姿今天依然可见大概。

残留的烽燧遗址以鄯善、吐鲁番县所辖火焰山与天山之间的东西、南北通道为最多，可以看到这些烽燧都位处地势险要，依山傍水，易守难攻之处，同时又视野开阔，扼守着交通要道。根据文物调查，略作扼要叙述。[32]

1. 鄯善县赛克散尧里迪给巴希土尔，维吾尔语意为八十里路上的第一个烽火台。位于唐代赤亭古城以北约八十里左右天山南麓一小山包上，地理坐标为东经 90°36′～37′，北纬 43°15′～16′，海拔 1207 米。在七克台乡赛克散土墩自然村东南约 350 米。烽火台顶部已坍塌，平面呈长方形，四面砌墙建成，墙厚 90 厘米，东北角墙残存高度 4.7 米，西壁残存高度 3.7 米，东壁长 3.7 米，南壁长 7.7 米，每面均有外护壁厚 85 厘米。烽火台北壁有一券顶的门洞。

2. 三十里大墩烽火台。维吾尔语音"土和土尔"，意谓乌鸦烽火台。地理坐标为东经 90°20′37″，北纬 42°55′35″，海拔约 500 米，位于今鄯善县园艺场东北约 5 公里，原兰州至新疆公路北侧的一个土岗之上，扼古代交通要冲，距今鄯善县城东北约 15 公里，故俗称三十里大墩。烽火台原为土台垒砌，外抹草泥，原烽较小，后又在外扩加一层。现存原烽火台东西残宽约 5.2 米，南北残宽约 4.8 米，残高约 4.57 米；附加部分东西宽 5.2 米，南北宽 1.7 米，残高 5.05 米。

3. 汉墩阿克墩烽火台，位于鄯善县连木沁乡汉墩村阿克墩庄东约 2.2 公里一月牙形的小山梁上，地理坐标为东经 90°2′53″，北纬 42°56′13″。烽火台南有火焰山，近处东、北、南面地势较为开阔平坦。烽火台整体为土坯结构，底部东西长 5.9 米，南北宽 4.6 米，残高 6.2 米，中上部呈空心状。审其建筑形式为唐朝烽火台遗址。

4. 东湖烽火台，俗称清墩温吐尔。位于鄯善县东巴扎乡东湖村洪屯尔色孜耶的沙山脚下，距县城东郊 10 公里。地理坐标为东经

90°22′12″，北纬 42°51′43″，海拔 900 米。烽火台遗址南枕层峦叠嶂的库木塔格（沙山），寸土不毛，流沙风动，几欲将烽燧吞没。北临开阔的原野，村落棋布；东北可直通唐赤亭古城，计程 30 公里；向西直达鄯善城 10 公里。烽火台几已完全塌圮，尚可见到的轮廓，东西长约 16 米，南北宽约 9.8 米，残高约 5.2 米，面积约为 156.8 平方米。

5. 阿萨协亥尔烽燧遗址。位于鄯善县艾丁湖东部达浪坎乡拜什塔木村西南约 10 公里处一片盐碱和沙地分布地区，地理坐标为东经 89°37′18″，北纬 42°35′39″，海拔－138 米，面积约 5400 平方米。这是一处城堡和烽火台连在一起的遗址，整个遗址为土坯建筑，有城墙，略呈长方形，周长约 304 米。西墙约 57 米，南墙约 95 米，北墙顶宽 5 米，残高近 3 米，墙已倒塌，紧挨着南墙中段的烽火台，已严重倒塌，底不可测，顶部南北长约 15 米，东西约 11 米，残高 5.5 米，方向北偏西约 30°。审其建筑造形和遗物；为唐、高昌回鹘时期。该遗址面积较大，周以城墙，内有烽火台和居住建筑，外有角楼，既可瞭望报警，又可驻兵把守，在该烽燧东约 23 公里处有迪尕尔烽火台。

6. 煤窑沟烽燧。位于吐鲁番县胜金乡煤窑沟谷断崖东面，地理坐标为东径 89°23′～24′，北纬 43°7′，海拔 681 米。烽燧东南是一条煤窑沟河支流，它由北向南进木头沟。沿河道分布许多古代遗址，如七泉湖萨依烽燧、木尔吐克萨依戍堡等，还有闻名中外的柏孜克里克千佛洞、胜金口千佛洞。沿河出胜金口东南即为高昌故城。煤窑沟烽燧北距天山峡谷出口约 5 公里，烽燧遗址南北长 7.5 米，东西长 7.7 米，面积 57.75 平方米。整个建筑为土坯结构，高 6 米，建筑形式由基底向顶部逐渐收分，呈梯形状。仍可清晰看到一条由西往南绕至烽顶的台阶。

7. 七泉湖萨依烽燧。位于煤窑沟烽燧东南沿干涸河道行 3 公里即到此烽燧遗址，海拔 620 米。地理坐标为东经 89°25′～26′，北

纬 43°6′～7′，烽燧保存尚好，整个建筑为土坯结构，方形，南北面和东西面均各长 8.3 米，高 7.8 米，由基底向上逐渐收敛呈梯形。烽顶为长方形平台，东西长 5.3 米，南北长 4.6 米，底层墙基厚 1.6 米。

8. 木尔吐克萨依戍堡及烽燧。顺着煤窑沟河干涸河道南行约 9 公里左右就到木尔吐克萨依戍堡和烽燧遗址，适位于木头沟西北入口处，地理坐标为东经 89°27′～28′，北纬 43°1′～2′，海拔 345 米。戍堡围墙 3.4 米，墙厚 0.65 米，呈方形，18.5×18.5 米。戍堡内沿北、东、南三面墙有房屋基础，戍堡西南角则为烽燧，基底略为方形，5×3.4 米，由基底向上逐渐收分呈梯形，残高 10 米。戍堡围墙及烽燧均系土坯建筑。

9. 胜金口烽燧。在木头沟口的东西两侧各有一座烽燧遗址，相距 2 公里，控扼由东北方向进入火焰山的交通路线。木头沟西侧烽燧坐落在火焰山北麓的平坦黄土地，海拔 260 米，四周为村庄和耕地。地理坐标为东经 89°30′～30′，北纬 43°0′～1′，烽燧基底长 18 米、宽 13 米，呈长方形。由基底向顶部呈梯形。

10. 乌江布拉克烽燧。坐落于火焰山北麓坡地上，海拔 236 米，木头沟河从东侧由北向南流。东南为乌江布拉克村。地理坐标为东经 89°31′～32′，北纬 42°58′～9′。烽燧部由黄土夯筑，基底呈方形，由基底向上呈梯形，残高 7.3 米。

11. 胜金烽燧甲。吐鲁番县胜金乡农场东南海拔 238 米，东径 89°36′～37′，北纬 42°59′～60′处有一烽燧遗址，距胜金台站 14.5 公里，南距七康湖烽燧 4 公里。烽燧基底平面呈方形，南北边长 15 米，东西边长 14 米。由基底至腰部弧线状，再至顶部略呈梯形。烽燧高 13 米。

12. 木头沟东土墩烽燧。位于木头沟河东 500 米处一条北南向河谷中，海拔 270 米处残高 65 米的土墩上，地理坐标为东经 89°31′～32′，北纬 43°1′～2′，向西南可眺望木头沟内伯西哈千佛洞。

13. 胜金烽燧乙。位于胜金口千佛洞西北 400 米，海拔 60 米，

三条沟谷交汇处的一块高地上，木头沟河从东侧流过，地理坐标为东经89°34′，北纬42°55′～56′，烽燧基底平面方形，残高6米。

14. 胜金烽燧丙。东距胜金烽燧乙250米，东南距胜金口千佛洞，位于一小山顶上，视野甚为开阔。烽燧仅剩基础部分，基底方形5×5米，土坯垒砌，残高1.7米。

15. 七康湖烽燧。位于七康湖水库南200米，火焰山北台地海拔280米处，地理坐标为东经89°36′～37′，北纬42°′57～58′。在此可观望西面和南面两条沟谷，南沟谷为鄯善通吐鲁番公路，相距仅1公里，西沟口则为七康湖水库进火焰山的要道。烽燧已破坏，残高1.8米，基底土坯墙厚0.85米。

16. 干沟烽燧。位于从煤窑沟向南沿一条砾石公路进火焰山，于出山口东侧一座小山顶上，海拔225米，东经89°23′～24′，北纬42°58′～59′处，有一烽燧遗址，地势险要，南靠吐鲁番盆地，西距恰特喀勒烽燧9公里。烽燧已被破坏，残高2.6米，土坯建筑。

17. 恰特喀勒烽燧。位于火焰山干沟南9公里，平坦沙砾戈壁，海拔－46米，东经89°22′～23′，北纬42°53′～54′处有一座烽燧遗址，南北长15.3米，东西长13米，残高8.2米，由基底向上呈梯形，黄土夯筑。东望高昌故城12公里。

18. 雅尔湖烽燧。位于干涸河沟东侧，海拔130米，地理坐标为东经89°2′，北纬42°59′～60′的雅尔湖村，南距交河故城3.5公里，扼守由北沿沟进交河故城通道。烽燧基底呈方形，由基底向上呈梯形，约高5米。

19. 盐山烽燧。位于吐鲁番县亚尔乡地4什塔格山亚尔霍孜沟口北的东侧山包，海拔169米，地理坐标为东经89°5′～6′，北纬42°55′～56′。西距交河故城4公里，西北可远望交河全城。烽燧基底方形，10×10米，坍塌甚重，残高1.7米。这座烽燧与上述的雅尔湖烽燧，控制着交河故城南北两座大门，成为保卫交河故城的前哨阵地。

www.uyghurkitap.com

20. 阿拉沟烽火台。位于托克逊县城西 56 公里，海拔 772 米，地理坐标东经 87°52′，北纬42°51′。其南面西面为深约 16 米由河水冲刷形成的断崖；东为鱼儿沟车站的附属建筑；北面500米为南疆铁路鱼儿沟车站。烽火台以砾石为主，土坯为辅营建的城堡式建筑，东西长30.5米，南北长31.3米，面积954.65平方米，加上城外围墙，总面积可达1000平方米。烽火台位于城堡西北角，呈梯形，高约 10 米，是城堡内最高建筑物。城墙高 7 米左右。在烽火台内曾出土过一件唐代文书，可以确断为唐代烽燧。

唐朝在吐鲁番盆地的军事设施，除建立军、镇、守捉、烽戍四级军制外，还推行兵农合一的府兵制，在西州建立了前庭、岸头（一度改称交河）、天山、蒲昌四个折冲府。前庭在高昌县境，岸头在交河县境，天山在天山县境，蒲昌在蒲昌、柳中县境。《唐律疏义》卷九称："州县有境界，折冲府有地团。"《新唐书·兵志》指出：* 折冲府分三等，兵千二百人以上，千人为中，八百人以下。西州府兵究属何等未说清，如均以下等计，则四府卫士合计为 3200 人。高昌麴氏王朝被唐太宗李世民降服时，《唐会要》及《文献通考》所载其户为八千四十六，口三万七千七百。至天宝年间，《旧唐书·地理志》指出，其户、口已分别增至户九千一十六，口四万九千四百七十六。如以天宝年间户口数与府兵数相比较，则 3 户就得养一府兵，15.5 人须出一兵，较之中原 5 户养一兵的负担更重。如果遇到紧急军情，还得随时征招百姓入军，如武则天垂拱年间，据全祖同《流沙遗珍》所载："西州管内，差兵一千二百人，准敕惟取白丁·杂任。"

唐代府兵组织系统是五火为一队，二队为一旅，二旅为一团。火有火长，队有队正，旅有旅帅，团有校尉。《旧唐书·职官志》（卷44）称："诸府……校尉五人，今校尉旅帅二人，每旅帅队正副队正各二人，……凡卫士三百人为一团，以校尉领之……其团十人为火，火备六驮之马。"这种兵农合一的府兵制在吐鲁番盆地实行，足见吐鲁番盆地在唐代西域战略地位的重要，那时在西域每有什么

军事行动，都以吐鲁番盆地为集结的枢纽。因为从这里向西、向北、向南是最便捷通畅之地，因为从这里向西、向北、向南是最便捷通畅之地，进可以攻，退可以守，东又连结着大唐心脏——长安。惟东疆地区实施这种府兵制，而西域其他地区则异于府兵制施行羁縻府州制。

七、馆驿

岑参在《初过陇山途中呈宇文判官》一诗中说："一驿过一驿，驿骑如星流。平明发咸阳，暮及陇山头。"杜甫诗《春陵行》说："邮亭传急符，来往急相追。"都生动描述了驿使们骑骏马风驰电掣般，昼夜兼程奔向全国各地传递紧急军令、政令文书的紧迫情态。唐朝的政治重心在西北，当高昌王麴文泰于公元 7 世纪 30 年代进行分裂叛乱，闻唐军举兵讨伐时，对其属民说："唐去我七千里。"[33]而唐朝在西域的领土直达里海，共 500 多万平方公里，远离长安一万多里。如果边境有事，不能用最快速度传告京都长安中央，做出决策，如何能维护统一呢？所以从古代起就建立了驿传制度，一遇紧急事，就用驿马昼夜兼程，送报长安。由于唐朝疆域极为辽阔，驿传制度更加完善，它的驿站设置密度较大，在中原各地站距短者仅二十几里，长者也不过六七十里，在边远的戈壁沙漠当有所别。而驿站还和军、守捉、镇、戍一类军事设施密切联系，从而传递信息速度也更快。是以在各地建立馆驿是首要任务之一。《唐会要》卷 735 安西都护府条称："显庆二年(657)十一月，伊丽道行军大总管苏定方大破贺鲁于金牙山，尽收其所据之地，西域悉平，定方悉命诸部归其所居，开通道路，别置馆驿，埋瘗骸骨，所在问疾苦，分其疆界，复其产业，贺鲁所掳掠者，悉检还之。西域诸国，安堵如故，擒贺鲁以归。"《资治通鉴》卷 200 唐高宗显庆二年十二月条也说"定方于是悉兵，诸部各归所居，通道路，置邮驿"。所以岑参进入吐鲁番盆地

后描写了“寒驿远如点，边烽互相望”。(《武威送刘单判官赴安西行营便呈高开府》)的醒目军事设施。并在《北庭西郊候封大夫受降回军献上》诗中说：“驿马从西来，双节夹路驰。”可知当时前线的战场信息全恃驿路传送。足证馆驿对维护大唐统一事业所发挥的特殊功能和作用。

据《通典》卷33职15乡官条称：“三十里置一驿。”杜佑注：“其非通途大路则曰馆。”可知馆驿的区别是设在通途大路上的称为驿，不在通途大路上的称为馆。而文中所说“三十里置一驿”，不过是指一般情况而言，在西域颇多空旷的戈壁沙滩，常是百里不见人烟，因而西域的驿站一般都超过三十里，如自罗护守捉至赤亭守捉之间相距190里，其间仅设达匪、草堆两驿，平均驿程达六十余里。而自天山馆经礌石馆到银山馆共220里，驿程达110里左右。因为在戈壁荒沙中设驿站，必须择有水草及险要处，所以绝不能以30里为准。《新唐书·百官一》兵部驾部郎中员外郎条：“举天下四方之所达，为驿千六百三十九，阻险无水草镇戍者，视路要隙置官马。”《新唐书·地理四》西州交河郡下所列的龙泉馆、吕光馆、新城馆等都是交通干线上的馆驿名称。而在《1973年吐鲁番阿斯塔那墓群发掘简报》[⑭]中还指出：“纸棺所用的故纸，大都是天宝十二至十四载(753～755)西庭二州一些馆驿的马料收支账，有的盖有轮台、柳中县印。已见的馆驿名称：交河、天山、酸枣、礌石、神泉、达匪、草堆、柳中、罗护、赤亭等。”这些馆驿名称不少已见于文献，有些则补充了文献的缺漏。

《新唐书·百官一》(卷46)兵部驾部郎中员外郎条：“凡三十里有驿，驿有长。”《唐六典》兵部驾部郎中员外郎条：“每驿皆置长一人。”《通典》三三职官一五乡官：“驿各有将，以州里富强之家主之，以待行李。”可知负责馆驿的称为驿长或驿将。有人认为驿将是误写。[⑮]实际并非误写，在南北朝时主驿者就称为驿将。到唐初，驿长和驿将仍互相通用。如《太平广记》卷176娄师德条引《朝野佥

载》称："纳言娄师德，郑州人，为兵部尚书，使并州，接境诸县令随之。日高至驿，恐人烦扰驿家，令就厅同食。尚书饭白而细，诸人饭黑而粗，呼驿长责之曰：'汝何为两种待客？'驿将恐，对曰'邂逅浙米不得，死罪'……驿将跪拜流汗，狼狈而走。"这里记述的为同一事，文中都是驿长、驿将混用，可知驿长就是驿将。文中还提到驿家，是知驿家即为驿长，而驿长、驿将在有些地方还被称为"捉驿者"或"捉馆官"。如《新唐书·李峤传》(卷123)中则有"当道城镇至无捉驿者"，此"捉驿者"即指驿长而言。这在出土的吐鲁番文书中未见"捉驿者"的名称，却有"捉馆官"的名称，如在阿斯塔那506号墓出土文书《唐天宝十四载(755)柳中县具达匪馆私供床麦账历上郡长行坊牒》[36]中就有"捉馆官"的称号。另外在吐鲁番出土文书《唐开元十九年(731)康福等领付充料钱物抄》中还把驿长、驿家称为馆家。[37]

（前略）

11　大练三足充中馆玖月客使停料，

12　九月十五日吕义领

13　大练拾疋充中馆□□玖月停料，九月

14　十六日吕义领

（中略）

68　大练两疋，十月付馆家充

69　杨□等料，付向辅麟领。

（后略）

从上述诸名称的史实中，可知唐代主持馆驿的人可称为驿长、驿将、驿家、馆家、捉驿者、捉馆官等不同称呼，用得最多的名称则为驿长。

唐代馆驿的编制和马匹数，各地并不相同，视其地理位置而定

其等级。据《唐六典》卷五尚书兵部驾部郎中条称："量驿之闲要以定其马数，都亭七十五疋，诸道之第一等减都亭之十五；第二、第三皆以十五为差，第四减十二，第五减六，第六减四，其马官……凡马三名（名当作各）给丁一人。"依此规定在都亭驿之外的馆驿共分六等，第一至第六等驿所配给的驿丁人数分别为 20、15、10、6、4、3 人；官给的驿马数则分别为 60、45、30、18、12 和 8 匹。在吐鲁番阿斯塔那 29 号墓出土文书：

1.《武周达匪等驿申报马数文书》[38]

1　兵曹□

2　□□驿马五十三□

3　□在达匪□

4　□三匹（五十二匹见在欠上槽马一匹）狼泉驿马五□

5　□捡上件驿马报者□

6　□除□数如前□

（后缺）

2.《武周宁戎驿马及马草䟡文书》[39]

（前缺）

1　□贰车□

2　宁戎驿马肆拾贰□

3　□得驿长□

4　□饲马草□

5　□当莪（之误），玖拾陆□

（后缺）

由上可知吐鲁番盆地的达匪驿马 53 匹，虽不足 60 匹，也应算为第一等驿站；狼泉驿马五，下面缺字，也可肯定超过第二等驿 45 匹之数，也可断定其为第一等驿站。有 53 匹驿马的应配给驿丁 18 人。宁戎驿马 42 匹，虽低于 45 匹，却高于第三等驿 30 匹马的定数，也应列为第二等驿站，应配给驿丁 14 人。

每个馆驿的驿丁多少，完全根据驿马多少而定，由此可知驿丁的主要职责是牧饲 3 匹驿马。这在《唐六典》一七太仆寺典厩署令具体规定："凡象一给二丁、细马一、中马二、驽马三；驼、牛、骡各四；驴及纯犊各六；羊二十各给一丁；乳驹、乳犊各给一丁。"可知馆驿所属驿丁专负牧饲驿马之责，而馆驿中负责传送过往官员及其家属的人则称为驿子，或称马子、马夫。

专负责传送过往官员及家属的驿子于各个馆驿中的人数无定额，因是按官员品级身份配给马及驿子。《唐律疏义》10 职制律增乘疏议曰：依公式令，给驿；职事三品以上，若王四匹；四品及国公以上三匹；五品及爵三品以上二匹；散官、前官各递减，职事官一匹；余官爵及无品人各一匹。皆数外别给驿子。此外须将典吏者临时量给。

这就可见在唐代驿丁所服的既不是正役，也不是杂徭，而是包役；驿子所服的则为杂徭。每驿驿丁均按三匹马配一驿丁定数；驿子则按过往官员品级、家属人数而随配，所以无定数。因而驿丁须番上，驿子则无定期，随事充。

唐初规定驿长"以州里富强之家主之"。[40]就是说驿长必须对整个馆驿事负全责，如官给马匹的死、失和经费、实物的不足等，都须给以赔填。如吐鲁番出土文书《唐天宝十四载(755)柳中县具属馆私供马料账历上郡上行坊牒》[41]。

1　柳中县　牒上长行坊

2　合当馆从天十三载闰十一月十六日郡支贴马食贮料外，馆

家私供床麦□□□□□　㪷玖胜内七石

（中略）

86　□别将朱承泰状称：在馆客使繁闹，准牒每季支帖马料叁拾硕，并已食尽，季终

87　□重，不可缺饲，贷便私供。县通斛㪷如前。请牒上长行坊听裁处分，状上者。县馆。

88　□行坊帖马侵食当馆斛㪷青麦、床等共肆拾玖硕壹玖胜，具状牒上长行坊，听裁者。

89　□上，谨牒。

90　天宝十四载正月八日史孙令彦牒

91　宣义郎行尉尹使

92　朝议郎行丞员外同正员上柱国何在郡

93　朝散郎行丞业　廷玉

94　承奉郎守令　刘　环琛

95　正月　日摄　録事严　仙泰受

96　功曹摄　録事参军　旺　付

97　连彦庄　白

廿五日

这件牒文由柳中县馆主持人朱承泰因客使繁闹，郡坊每季支给该馆的帖马饲料三十硕不敷供饲，为着维持正常工作，缺饲部分只好设法私供，而私供的马料系借自民间，文书中称之为“贷便”，朱承泰“贷便私供”后，就向上行坊上牒文，请求解决这笔欠账。如果能及时解决，驿长就不必贴赔；如果不能及时解决，再加上其他损失等事，就会把原是富强之家的驿长拖垮。所以到唐朝后期，驿长因不堪重负，富强之家想尽各种办法逃避充作驿长的重役，所以《新唐书·李峤传》（卷123）称：“当道城镇，至无捉驿者。”只好由小弱民户承担此项重役，很快就弄得丧产破家，民不堪命，迫使乱

事迭起，唐朝政府只好改弦更张，在陆地以吏主驿事，在水路以官船漕为驿。《新唐书·刘晏传》载：“初，州县取富人督漕輓，谓之船头，主邮递，谓之捉驿，税外横取，谓之白着；人不堪命，皆去为盗贼。上元、宝应间，如袁晁、陈庄、方清、许钦等乱江淮，十余年乃定。晏始以官船漕輓，而吏主驿事，罢无名之敛，正盐官法，以裨用度。”

同时上述驿丁也系征自民间，所以各馆驿所属驿丁常有逃避驿役之事。从吐鲁番阿斯塔那376号墓出土两件文书中可知梗概。

《唐开耀二年(682)宁戎驿长康才艺牒为请追勘违番不到驿丁事》[42]

（前缺）

1 杜蕧洛 郭言□子 马定□ 张君达 张□□

2 张小君(已上第一番) 范乌耆（昌记惠） 平/康默仁 平□信/王住住

3 大洛/康守绪 大洛/和万善(已上第二番) 张大/神力 大/高海洛

4 樊马/定降(已上第三番)

5 牒：才艺前件驿丁，并违番不到，请追勘当。谨牒。

6 开耀二年二月 □译长康才艺牒

7 付怀感 各 取 诸 乡

8 署即专追限明日平旦

9 将过借示

（后缺）

《唐开耀二年(682)宁戎驿长康才艺牒为清处分欠番驿丁事》[43]

（前缺）

1 □秃双　龙大定□　赵愿洛　宋昌弓□义

2 丁昌顾德　左昌辰欢　翟昌安住　令昌狐呼末　　氾昌朱渠

3 龙昌安师　昌竹士隆

4 牒：才艺从去年正月一日，至其年七月以前，每番

5 各欠五人，於州陈诉。为上件人等并是阙官白

6 直、符下配充驿丁填数，准计人别三番合上。其

7 人等准两番上讫，欠一番未上，请追处分。谨牒。

8 　　　　开耀二年二月　日宁戎驿长康才艺牒

（后缺）

从上述两件文书中，可以知道驿长康才艺所属驿丁来自于不同乡村，是根据唐政府的规定，必须按时轮番供差遣的。却有不少人缺番或逃番，一方面说明充当驿丁是必须尽的差役，一经查实，必须追迫上番；另一方面也说明充当驿丁较为艰苦和繁重，为人所畏避。

馆驿使用的马匹，据《唐六典》五尚书兵部驾部郎中员外郎条："其马、官给。"可见驿马主要由国家提供。官给驿马，都配给牧田，用以解决驿马饲料。《新唐书·食货一》(卷 51)："贞观中，初税草以给诸闲，而驿马有牧田。"同书卷 46 驾部郎中员外郎条："凡驿马，给地四顷，莳以苜蓿。"而《通典·食货二》田制下说得较为详确，"诸驿封田，皆随近给，每马一匹，给地四十亩。若驿侧牧田之处，匹各减五亩。其传送马，给田二十亩"。对驿马和传送马的给田尚有区别。

当官马拨作驿马以后，如有死亡，则由驿长赔填。驿马虽主要由国家提供，实际常不敷用，须经常向驿道附近各族百姓征用私马对馆驿进行帖助，或称"帖驿"。这在敦煌王梵志《富饶田舍儿》诗中

也反映出“……里正追役来，坐着南厅里。广设好饮食，多酒劝且醉。追车即与车，须马即与使。须钱便与钱，和市亦不避”。[44]在吐鲁番出土文书《唐天宝十四载(755)交河郡郡坊草料账》[45]中对于使用帖马情况有较详确的记载。

(一)

(前缺)

1　十六日郡坊帖马三疋食麦一斗八升付健儿丁光。

2　同日郡坊帖马两疋天山馆送使封大夫女婿杨郎到，食麦一斗付天山马子赵□

3　十七日郡坊帖天山马三疋送米升判官王进朝到，食麦一斗五升付天山馆王兴。

4　十九日郡坊帖马银山五疋收回，食麦二斗五升，付马子杨景秘。

5　廿一日郡坊马十四疋〔　〕贴银山，礌石迎黎大夫，食麦〔　〕健儿〔

6　廿二日郡坊马十四□〔　〕马送黎大夫到，便胜到天山食麦卅石，付杨景秘。

7　廿三日郡坊帖银□〔　〕迎杨大夫食麦五斗，付马子杨景秘。

8　同日郡坊帖马□十□疋内两匹细、全料、银山、礌石迎杨大夫食麦六斗八升，付健儿丁光。

9　廿四日郡坊帖马十疋内两疋细，全料，共食麦六斗八升，付健儿丁光。

10　廿五日郡坊帖马十疋，食麦六斗八升，付健儿丁光。

11　同日郡坊马卅□帖银山迎封大夫，食麦一石五斗，付健儿张俊。

12　同日郡坊卅一匹马帖礌石迎封大夫，食麦两石五斗六升，付赵璀、吕祖。

13 廿六日帖马卅二疋，食麦两石五斗六升，付马子赵璀、吕祖。

14 廿七日帖马卅二疋，食麦两石五斗六升，付马子赵璀、吕祖。

15 同日郡坊马五疋卅疋银山送使张自诠到，食麦二斗五升赵璀烦。

16 廿八日帖马卅七疋内五疋送张自诠到，赵璀留帖，共食麦两石九斗六升，付杨秘。

17 同日郡坊帖马银山廿二疋，送旌节使到，并全料，食麦一石七斗六升，付杨秘。

18 廿九日帖马卅五疋食麦两石八斗，付马子赵璀。

19 同日郡坊帖马银山四疋，送李中郎到，食麦二斗，付马子陈瑞真。

20 卅日帖马卅五疋，当时便送封大夫向天山，食麦两石八斗，付马子赵璀。

21 同日郡坊帖银山马六疋，送内使王进朝到，食麦四斗八升，付赵璀。

22 同日郡坊帖马五十疋，从银山送封大夫到，食麦四石，付健儿张俊。

23 同日帖银山馆马十五疋，食麦七斗五升，付杨景秘。

24 九月一日郡坊帖马十五疋，迎李大夫，食麦一石二斗付赵璀。

25 二日郡坊帖银山马五疋，送谈判官到，便胜过，食麦五斗，付马子杨秘。

（后缺）

（二）

21 廿？日郡坊帖岑判官马柒疋，共食青麦叁斗五升，付健儿

陈金。

22 ? 日帖马柒疋，共食青麦叁斗五升，付健儿陈金。

23 ? 日帖马柒疋，共食青麦叁斗五升，付健儿陈金。

（后缺）

从这个草料账中可以看到帖马是经常的，当时西域最高军政长官封常清过往时帖马竟达30匹以上，多时帖马达50匹。岑判官即封常清的副手，闻名全国的杰出爱国诗人岑参，他经过时也要帖马7匹。而帖驿马的料均由官给。据《唐六典》卷17太仆寺典厩署："凡象日给稻粟各叁斗，盐一升；马粟一斗，盐六勺，乳者倍之；驼及牛之乳者、运者，各以斗菽，田牛丰之；驼盐三合，牛盐二合；羊粟菽各升有四合，盐六勺。"注：象马骡牛驼，饲青草日粟豆各减半，盐则恒给，饲禾及青豆者，粟豆全断。若无青草可饲，粟豆依旧给。据此再观察上面所例草料账，马的饲料是每日一斗，有青草日给半料，应为五升，乳者倍之。由此可知8月16日帖马两匹，食麦一斗，每马日食五升，为半料，因为那时还有青草可吃。而到八月廿五日帖马十匹，食麦六斗八升，即每马每日食麦八升多，算是全料。8月26日帖马32匹，食麦两石五斗六升，每马每日平均食麦八升，也素全料。

帖马均征取于民间，并且都是急用，不得延误，这对各地是一个沉重的负担，到唐后期，宦官专权横行，甚至拦抢路人的马。《资治通鉴》卷242唐穆宗长庆二年(822)二月甲子条："中使道路如织，驿马不捉，掠行人马以继之，人不敢由驿路行。"

驿传路线实际是维护国家统一的生命线，稍有迟延，就会给国家带来不堪设想的后患。在唐朝对于驿传有严明的法律。《唐律疏议》10职制律驿使稽程条："诸驿使稽程者，一日杖八十，二日加一等，罪止徒三年。若军务要速加三等；有所废阙者，违一日加役流；以故陷败户口、军人、城戍者，绞。"可知贻误大事者竟处以绞刑，这

www.uyghurkitap.com

是保国卫民所必有的措施。《资治通鉴》卷197唐太宗贞观十八年九月的一条史料说:"辛卯,上谓侍臣曰:'孝恪近奏称八月十一日往击焉耆,二十日应至,必以二十二日破之。朕计其道里,使者今日至矣!'言未毕,驿骑至。"从长安至焉耆计程七千余里,驿骑仅行二十八日,平均每日行260里左右。在这样遥远的路程上能够准时到达,唐太宗又能如此料事如神,充分显示了大唐高速、高效的驿道行制。不能不佩服我们祖先在一千多年以前就有如此准确的信息传递系统。

但是高速的驿传还必须有高效率的行政相配合。唐朝高速的驿传所以能发挥巨大的功能,就是因为唐政府的办事效能也同样很高,决不拖拖拉拉。在阿斯塔那517号墓出土文书《唐下西州柳中县残文书为勘匪驿驿丁差行事》[16]可见西域地区的办事效率。

(前缺)

1 史

2 十一月廿七日受,十二月十一日行判

3 録事张达捡无稽失

4 録事参军善顺勾讫

5 下柳中县勘达匪驿丁差行事

(后缺)

这是一件查办达匪驿驿丁所负牧饲没有尽职,发生差错的案件,经查情况,不到半月就判决了。说明唐代办事效率确实很高。怪不得《容斋随笔续笔》二汉唐置邮条中盛赞汉唐精神说:"赵充国在金城,上书言先零、罕羌事,六月戊申奏,七月甲寅玺书报从其计。按金城至长安一千四百五十里,往返倍之,中间更下公卿议臣,而自上书至得报,首尾才七日。唐开元十年八月己卯夜,权楚璧等作乱,时明皇幸洛阳,相去八百余里。壬午,遣河南尹王怡如京师,按

问官慰，首尾才三日。置邮传命，既如此其速，而廷臣共议，盖亦未尝淹久，后世所不及也。”可见汉唐精神决非虚语，而是高效、高速、高功能、大开放的创造精神。

八、车坊

车坊在唐朝从中央到地方都是重要的运输机构。《唐六典》五兵部驾部郎中员外郎条称：“驾部郎中员外郎掌邦国之舆辇车乘及天下之传驿厩牧官私马牛杂畜之簿籍，凡诸司有备运之车。”这里所说的内外百官，显然是说除中央各部官府普遍设有车坊外，各地州县官吏也都设置车坊。这在《唐太论令集》二穆宗即位赦称：“诸州府除京兆河南府外，应有官宅铺店碾硙茶菜圆盐畦车坊等，宜割属所管官府。”这在唐代西域吐鲁番盆地的西州及其所属县也都设有车坊。如在阿斯塔那 509 号墓出土文书《唐开元二十一年(733)推勘天山县车坊翟敏才死牛及孳生牛无印案卷》。[47]

（前缺）

1　　录事　检无稽失
2　仓曹摄　录事参军　勤　勾讫
3　关兵曹，为天山坊死牛皮事。
4　下天山县，为牛两头死无印□
5　牒王苯为出口□叻庥
6　天山县　为申推勘车坊孳生牛无印，所由具上事。
7　合当县车坊开元廿一年正月一日，据帐合交牛驴总〔下残〕
8　肆拾壹头牛驴，翟敏才共朱小犊□
9　贰拾叁□大小犍牸。得翟敏才款□无死状□
10　一黄□一黄犍肚白二岁□

须审勘□

11　一赤白犍□一赤犍六岁□

（后缺）

在唐代京都长安中央各司所置车坊多用牛车，在吐鲁番盆地的车坊，除用牛拉车外，还用驴。因为在西域天山南路维吾尔族农村，驴几乎每家都饲养，这是与中原不相同的。所以在上述天山县的车坊文书中计其牲畜总头数时以“牛驴”概括，说到孳生时也以牛驴合称。足证供运输用的车辆，有的用牛拉，有的用驴拉。这在吐鲁番阿斯塔那223号墓出土文书《唐景龙二年(708)补张感德神龙二年买长运死驴抄》[48]可以为证。

1　张感德先去神龙二年十月内买长运死驴

2　壹头，皮一张，给抄讫。今称失却，更给抄。

3　旧抄在，不在□用限，景龙二年四月

4　廿日胡基抄，会纳历同。典委

由此可证那时确实是用驴拉车，故称之为长运驴，后因病或累死，于是剥得皮一张，上缴公家。现在天山以南维吾尔族农村中依然是有牛拉车，也有驴拉车。

在上述牒文中查办天山县车坊翟敏才死牛及孳生牛无印一事，可知唐代官办车坊牲畜均有印记。如无印，一经查出，定要按唐法治罪，所以翟敏才反复申辩无印的原因。[49]

（前缺）

1　□四月末□见

2　□言□□科者。又款，其牛为未食青草

www.uyghurkitap.com

3　□长官［　　］分明，敏才实不迴换。又坊内东人，自从十

4　七年配入坊［　　］改动。实若迴换，□坊岂能改口，请

5　问即知者。又［　　］牛为小，附帐渐大，经年毛色改转，所□不

6　同，实是［　　］生牛者，又款：如后食青草饱，毛退，检无印

7　者，情愿陪上牛者。频问不移，依问车坊镇兵鱼二朗等四人得

8　款自配入坊以来，经今四年，实是官牛，亦不曲相扶抱，如后有

9　人礼告一事参差，求受重罪者。又款：自到坊以来，不曾见印

10　牛是实，亦不见回换者。又问翟敏才得款，所交牛数六岁以上

11　嗅青饱毛退，检无印者，求受重罪者。摄丞判奉牒，令推此牛，颇

12　亦穷其巢穴，或有州印明验，或有毛长印无，所由确款有词，

13　东兵众称不换。请至饱青呈验无印，科罪甘心。途穷计日非赊，

14　理贵尽其词款，牒坊请所由官，数加巡检，至四月末来，毛落堪

15　检覆，仰即状言。仍准前録申听裁者。

16　陆头翟敏才款注狼咬及落泥死私填

17　一犁牸面白肚白十五岁（用钱柒伯文于张仁其处买，用填黄牸白面十五岁替）

18　一乌死犍十二岁（角把头，脊上及远人相胯上疮瘢用钱贰

仟文于车元胤处买，用填赤犍十二岁牛者）

19 一犋牸犍六岁（角竖，远人相胯上有疮瘢，用钱一千四百文于史伏念处买，用填犅犍六岁替）

20 一赤死犍八岁（角竖，两膊上远人胯上有瘢，用钱一千一百文于焉耆人侯元处买，用填黄犍十一岁替）

21 一紫犍白面十二岁（角抱盆，两耳秃，两膊上及远人相有瘢，近入眼瞎，用钱捌伯文于罗转达处□□用填黄犍十四岁替）

22 一赤犍八岁（角竖，两膊上远□胯上有瘢，用钱一仟文于白富邸处买，用填犁犍九岁替）

23 右同前得翟□□交牛数内，中间或有在群牧放处，被

24 狼咬，或□落□死，怕惧官府，又无三状，随时私买用填。为此无

25 □实不与人回换，所有私填罪□已经恩□□□□赦者。又问

26 □□头牛总□□头，六头是十六年已前着印牛余

27 □□委请□□

（后略）

从这个文书中可以知道车坊中属于公家的牛驴都有印记，孳生牛驴也必须打上印记，以表明属于公家所有。如无印记，一经发现，必须查明情由。是私人者混入，或其他原因，即或病死后，也必须把肉皮出卖所得钱交公，或者直接把皮交公。如翟敏才那样的无印牛皮被发现后，就必须交待其无印牛皮产生的详细经过。可见当时车坊有一套严密的管理制度，这样才能调度适宜，确保运输的顺利和畅通。

由于各地车坊的车及牲畜主要为所管官府的运输和杂役服务，因而州府可以征用车坊的车及牲畜。如在《唐代西州诸曹符帖目》中就反映了这种情况：[50]

www.uyghurkitap.com

20 □符，为征车坊牛，分付龙申事。

23 □为征北馆车坊牛事。

可见车坊的管理处于各该州县官府的监督之下。从天山县车坊文书可知，车坊内的新生牛驴，都要登记造册，建立簿籍，由州县直接掌管。

各地车坊平日须经常注意车辆的修理和备有应急用的预备车辆。如阿斯塔那 230 号墓出土文书《唐西州请北馆坊采车材文书》。[51]

（前缺）

1 □昌县□者得申称被符得北馆

2 望请北馆坊采车坊，具与赤亭坊贮备□

3 共办前件县界□。

（后缺）

赤亭镇车坊位于唐代蒲昌县以东，由此去伊州间七百里路都是戈壁沙漠，运输艰困，须备有较多车辆，以应各种运输急需，所以赤亭车坊较大，车辆较多。

《唐会要》七八节度使条指出：河西节度使，开元十二年十月，除王君 ，又加长行转运使，自后遂为定额也。可知自开元十二年以后，河西节度均加长行转运使衔；而从吐鲁番出土文书中也可知道，西域除一般车坊外，也有长行车坊：

1.《唐天山县申长运坊孳生牛状》[52]

1 天山县 为申长运坊孳生□

2 牛一头犁牸白面十五□（肉出卖得□）

3　肉出卖□

（后缺）

2.《唐天山县长运坊状》[13]

1　天山长运坊状上□

2　右缘车坊营□

3　见今採所得□

4　满拾乘长运□

5　牛常□

（后缺）

由上两件文书可知，车坊和长运坊除了和中央的车坊一样负有为官府及地方官吏的递运服务外，还具有一定的军事性质，为边军运输和杂役。

由上吐鲁番盆地的各种国防设施看，确实非常严密。但唐朝决不是依靠武力统治西域，而是依靠发达的经济文化，吸引着西域各族人民心向中原。因为唐朝盛世，疆域远达里海，500多万平方公里。而唐朝在西域驻军最多时也不足六万人。这样一点军队要守卫500多万平方公里的辽阔疆土是根本不可能的，至多只能充作维护丝绸商贩及使者们的安全，一旦遇到外敌入侵及少数敌对分子分裂叛乱时，主要依靠西域各族的地方武装。由于大唐经济文化的发达，西域各族人民都心向中原，都以做唐人而光荣和自豪，企图搞分裂的少数人无法赢得人心，所以一切阴谋都遭到了破灭。岑参在《北庭西郊候封大夫受降回军献上》诗说："大夫讨匈奴，前月西出师。甲兵未得战，降虏来如归。橐驼何连连，穹帐亦纍纍。阴山烽火灭，剑水羽书稀。"可知吐鲁番盆地的各种国防设施主要是用以维护各种丝绸商路的交通安全，非万不得已决不使用武力。

张九龄在《送赵都护赴安西》诗说:“他日文兼武,而今粟且宽。自然来月窟,何用刺楼兰。”[54]张说的《送赵颐贞郎中赴安西副大都护》诗称:“将起神仙地,才称礼乐英。长心堪击虏,短语足论兵。”[55]张九龄和张说先后做过唐朝宰相,在他们的心目中,西域最高军政长官以善于团结西域少数民族,妥善处理民族之间的矛盾,不用或少用兵为上策。显然是代表了当时统治者的思想,人民当然更渴望和平与安宁。卢象在《送赵都护赴安西》诗中更反映出这一思想:“上策应无战,深情属载驰。不应行万里,明主寄安危。”[56]常建的《塞下曲》更说“天涯静处无征战,兵器销为日月光。”[57]而王维的《奉和圣制送石蒙都护兼鸿胪卿归安西应制》诗,[58]则期盼唐代都护治理西域达到众心向中原,各族人民乐融融。

上卿增命服,都护扬归旆,
杂虏尽朝周,诸胡皆自郐。
鸣笳瀚海曲,按节阳关外。
落日下河源,寒山静秋塞。
万方氛祲息,六合乾坤大。
无战是天心,天心同覆载。

注释:

①《魏书》卷101《高昌传》。

②以下所引诗均见《全唐诗》,上海古籍出版社1987年版。

③《旧唐书》卷198《西戎传·高昌》

④钱伯泉《唐朝丝绸之路的货币经济》、《新疆金融》1991年增刊。

⑤《新唐书》卷40《地理四》。

⑥《吐鲁番地区文物普查资料》、《新疆文物》1988年第3期。

⑦《吐鲁番出土文书》第八册,文物出版社1987年版,第219页。

⑧《吐鲁番出土文书》第九册,文物出版社1990年版,第101页。

⑨《吐鲁番出土文书》第九册,第64~66页。

⑩王炳华著《丝绸之路考古研究》,新疆人民出版社1993年版,第124

www.uyghurkitap.com

页。

⑪《吐鲁番出土文书》第七册，文物出版社 1986 年版，第 42～43 页。

⑫⑭《吐鲁番出土文书》第七册，第 345 页。

⑬《吐鲁番出土文书》第七册，第 372～373 页。

⑮《吐鲁番出土文书》第七册，第 465～466 页。

⑯《吐鲁番出土文书》第八册，文物出版社 1987 年版，第 219 页。

⑰ 王炳华著《吐鲁番的古代文明》，新疆人民出版社 1989 年版，第 133 页。

⑱《吐鲁番出土文书》第八册，第 219～220 页。

⑲《吐鲁番出土文书》第八册，第 221 页。

⑳《吐鲁番出土文书》第八册，第 194 页。

㉑《吐鲁番出土文书》第八册，第 209～210 页。

㉒日比野丈夫《唐代蒲昌府文书与研究》，载《东方学报》第 33 册。又于《西域出土汉文献分类目录初稿》第 306 页，将此件定名为《西州蒲昌府(开元二年)卫士名簿》。

㉓《新疆出土文物》第 60 页图 92《唐伊吾军屯田文书》。

㉓《新疆出土汉文文献分类目录初稿》第 323 页。

㉕日比野丈夫《唐代蒲昌府文书与研究》，载日本《东方学报》第 33 册。

㉖㉗《吐鲁番出土文书》第五册，文物出版社 1983 年版，第 57、84 页。

㉘㉙《吐鲁番出土文书》第七册，第 270、271 页。

㉚东洋文库《敦煌吐鲁番文献关于社会和经济的历史》Ⅰ法律文书 1978 年版。

㉛《吐鲁番出土文书》第八册，第 128～129 页。

㉜《吐鲁番地区文物普查资料》，《新疆文物》1988 年第 3 期。

㉝《资治通鉴》卷 195，贞观十四年八月条。

㉞《文物》1975 年第 7 期。

㉟鲁才全《唐代前期西州宁戎驿及其有关问题—吐鲁番所出馆驿文书研究之一》，载武汉大学历史系魏晋南北朝隋唐史研究室编《敦煌吐鲁番文书初探》，武汉大学出版社 1983 年版。

㊱《吐鲁番出土文书》第十册。

㊲转引于鲁才全《唐代的驿家和馆家试释》，载《魏晋南北朝隋唐史资料》

第6期，1984年12月出刊。

㊳㊴《吐鲁番出土文书》第七册，第96、97页。

㊵《通典》卷33职官15乡官。

㊶转引于鲁才全《唐代的驿家和馆家试释》、《魏晋南北朝隋唐史资料》第6期第35页。

㊷㊸《吐鲁番出土文书》第六册，第568～569、570～571页。

㊹张锡厚校辑《王梵志诗校辑》，中华书局1983年版，第163页。

㊺日本池田温著《中国古代籍账研究》的《诸种文书》录文。

㊻《吐鲁番出土文书》第四册补遗第45页。

㊼㊾《吐鲁番出土文书》第九册，第77～79，84～86页。

㊽《吐鲁番出土文书》第八册，第260页。

㊿王仲荦《唐代西州诸曹符帖目》。《文物》1975年第7期。

(51)《吐鲁番出土文书》第八册，第182页。

(52)(53)《吐鲁番出土文书》第九册，第95、96页。

(54)《全唐诗》第一函第九册。

(55)《张说文集》卷6。

(56)《通典》卷144。

(57)《全唐诗》第二函第十册。

(58)《全唐诗》第二函第八册。

论维吾尔医药的优秀作品
——《吐鲁番医学文献》

艾沙·那思尔

一

人类的全部进化史和社会发展史，是一部人类为保护自身健康与疾病进行斗争的历史。保护健康抵御疾病的斗争，使人类在整个生物世界中“强者胜”的地位和影响不断提高。医疗经验和习惯与传统医学和医学科学正是它的精神产物。

虽然每个民族的历史都离不开一定的医疗思想、医疗习惯和医疗活动，但是具有一定的理论思想体系、历史上连惯性，实践中形成一整套医学科学，是在已经形成固定文化圈的，由多种部落民族形成的人类群体中的旗手民族为主体而形成和发展起来的。

在中亚操突厥语诸民族群体中，维吾尔医学是依靠本民族的一系列历史优越条件发展起来的。她的历史起源悠久，而且具有连续性，最早步入城市文化，雄踞于国际贸易通道和世界文化走廊，在把感性实践知识上升为理论知识方面比较先进。这些使得维吾尔医在中亚地区具有权威地位。维吾尔人早在草原文化时代就继承了先辈塞种人、斯克塔依人、呼揭、丁零人对创伤疮疤、腹泻、骨折等病症的传统医学方法，鄂尔浑回纥汗国和西域诸国时期就在治疗内科疾病，利用动植物、矿物药材以用医疗等方面将维吾尔医学提高到一个新的历史阶段。在这个时期，他们又通过丝绸之路这个纽带认识了中原、印度、美索不达米西、埃及、希腊和古罗马医药学的成果。鄂尔浑回纥汗国的灭亡虽然给回纥中央政权带来了重

大灾难，但并没有影响回纥社会和文化生活的不断发展。在鄂尔浑回纥汗国的基础上产生的甘州回鹘汗国、高昌回鹘汗国、喀喇汗王朝在信仰佛教、摩尼教和伊斯兰教的条件下，形成了维吾尔医学的新高度。《吐鲁番医学文献》就是关于这一时期维吾尔医学历史文献。

二

上个世纪末和本世纪初，外国探险家掀起了新疆探险热。斯文赫定、马克·阿弗勒尔、艾伯特·范·勒柯克、格伦维德尔、保罗·伯希等人从和田到哈密、从米兰到敦煌进行过多次探测、盗走了大量文献，其中包括天文、历法、佛教、摩尼教、戏剧、文学、法典、契约、解梦、占卜、医学等方面内容的文献资料。

由热西提·拉赫麦提·阿拉特和温·嗄巴思在 1929 年到 1959 年发表的题为《突厥文吐鲁番文献》10 卷影印本，其中就包括了德国探险者从吐鲁番交河、高昌拿走的 1936 页回鹘文文献，其中包括传说、天文、历法以及有关医学方面的珍贵篇章。热西提·拉赫麦提·阿拉特于 1930～1932 年发表的题为《Zur Heiikunde der Viguren》两卷 14 篇文稿中有关于医学的 5 篇影印件。热西特·拉赫麦提·阿拉特是一名著名的维吾尔学专家，对《吐鲁番文献》(30 年代)、《福乐智慧》伊斯坦布尔版本(1949 年)和安卡拉译文版(1959 年)、《古突厥官方文书契约》(赫尔辛基版本，1964 年)均有研究。

热西提·拉赫麦提·阿拉特之后卡玛力玉色音和苏赫黎·乌尼维尔等学者也对有关维吾尔医学的文献——《吐鲁番文献》进行过研究。

三

《吐鲁番医学文献》虽然是一部系统阐述医学原理的典籍，但由于它濒临失传，而篇残缺不全。热西提·拉赫麦特·阿拉提根据其原版本和现代土耳其语的诠释对它重新进行了整理发表。它的

内容按医学和医药分类如下：

皮肤病，眼病，耳、鼻、喉病，牙病，呼吸器官疾病，心血管疾病，消化道疾病，内分泌，神经病，痔疮和生殖器疾病，传染病，卫生教育。

每一类疾病按其病症状又详细分为若干种疾病，对这些疾病的治疗方法，使用的药物也做了详细的阐述，如："牙病敷榆树；肛门出血以苏干水煎，放入蜂蜜服下，可治愈"；"耳痛的治疗方法是将罗卜切碎，挤汁用苏萨米水汁滴到耳内，可祛耳痛"。

《吐鲁番医学文献》列举了几百种药材即矿物、动植物药材及其功能。这些药材主要是以中亚传统医药为基础的药材，包括了印度、伊朗、欧洲以及中原的药材，从埃及烟叶到海洋的植物，形成了一个大纲目。

《吐鲁番医学文献》论述了各种疾病的症状，观察与论断方法，药物的配制、器具以及成药的种类、药物的用量和保存方法，蒸馏水、雨水、屎尿、酒精液剂在医学中的意义；18 种传染病和疮疣的传染；药物和饭菜的关系。通过论述血液质、粘液质、胆液质、黑胆质的不同，水、土、气、火的不协调，外部和内部原因发生疾病的道理，构划了医学思想的轮廓，对治疗夜盲症、搔痒、烧伤、尿血、疯癫、黄胆、便秘、麻疯、心铰痛、甲状腺、小儿消瘦病、失眠、高烧、低烧、鼻不通气、眼泡肿、腹泻、中毒、性病、难产、妇科病，神经病等疾病的治疗留下了宝贵遗产。

四

可以自豪地说，《吐鲁番医学文献》即《吐鲁番文献·医学篇》表明了维吾尔医学从民族传统医学上升为具有世界意义的宝贵科学理论体系。"乌玛依"一词在《暾欲谷碑》和《金日恒石》里作为"西王母"的称号使用的，而在《吐鲁番医学文献》里却用来表示母腹中的"胎盘"。其中"乌玛依（胎盘）夜间降下，内服……"等的词语就是有力的例证。

www.uyghurkitap.com

可以看出,《吐鲁番医学文献》是维吾尔族历史智慧的结晶。它是当时高昌医学的最高成就。这些篇幅中谈到的医学和医药学的细目与弗·维·米拉尤尔于1910年出版的维吾尔文版的《吐鲁番医学文献》第二卷中所列的《口腔疾病》、《咽喉疾病》、《鼻病》、《眼病》、《食道疾病》、《耳病》等和玛赫穆德·喀什噶里的《突厥语大词典》中的医学部分是一致的。维吾尔医学是在丝绸之路的文化环境中发展起来的,它向东影响了中原医学,向西影响了毛拉吾纳伊尔和伊朗的医学。

当然,早在隋唐时期,《西域诸仙所说药方二十三卷》、《西域各医所集要方四卷》、《胡本草》等医学典籍在内地就享有很高的声誉。唐朝高宗皇帝李治683年患旋晕病,是维吾尔医琦曼库力医治的。唐代医学典籍《千金要方》15卷和《外台秘要》14卷都介绍了《西州续　汤》及其配方中的九味药。1970年在西安南边的一个叫唐坟王府的地方发掘了755年的高昌药瓶和喝药用的金杯,上面刻有高昌回鹘的图像和“吉祥”字样,唐代的《通典》和元代的《辍冰耕录》等典籍里记载了回鹘人破颅骨取出包虫的事情。这些都是维吾尔医学获得荣誉的文字记载。元朝设有“回回物院”,回鹘医生该达鲁花赤·月举连牙海牙、爱薛等维吾尔医师很有名气。

阿卜艾力·伊本·西纳(980～1037年)和他的继承者维吾尔医学家依玛德丁喀什格里、阿老丁、穆罕默德忽炭、加玛里丁·阿克萨拉依、木拉德拜克、艾力拜克之子以及其他维吾尔医学家继承了维吾尔医学和阿卜纳斯尔·法拉比的医学观点。法拉比伊本·西纳、玉素甫·哈斯阿吉甫等学者把维吾尔医学提高了一个新的历史阶段。作为光辉里程碑的《大医典》以其科学理论和实践的基础,为中亚实验生物化学医学科学创建了新的医疗园地。

五

维吾尔医学的历史进程,不仅给了我们一系列鼓舞人心的医学医药实践和知识,而且一直鼓励我们对其理论进行研究探讨。其

要点是关于水、土、气、火四物质与四种体液相互关系的医学哲学观点;关于疾病与外界环境关系的医学生物学观点;医疗与饮食的医学营养观点,关于预防疾病的卫生教育观点;关于人体治疗和精神治疗的心理学观点;关于治疗和用药方面的生物时观等等。这些观点,特别是营养、精神治疗生物时间的观点,表明维吾尔医学在当时的各医学体系里是处于优势。同时又说明在现代医学活动仍具有较高的学术价值。

很清楚,营养与药物不是截然分离的两个方面。药物和营养相互配合,是非常重要的。

精神状态是人类的综合状态。它对于人体的估量检测、人体功能的起动至关重要,单纯的依靠药物治病,不重视精神作用,就不是真的医学。

生物时观,说的是有些药物和治疗,不论是草药和药材的采集和制作,或是使用,必须按规定的时间进行。《吐鲁番医学文献》中有这样几段:"身上长了疣(瘊子)想取掉,必须在下一月的第二天内服阿亚巴克热克和将卡莫诺敷在上面,可治愈。""将1~3岁的黑犍牛的□□煮滚,后敷在患处,牙痛就会痊愈";"常风性发热和慢性发热的第二种疗法的奥斯地特·丁福斯(病名)对治法相同"。

维吾尔医学研究包括了理论研究、药学研究、实用临床研究以及医学历史研究和医学遗产研究。《吐鲁番医学文献》当然是在这方面有较高研究价值的珍贵文献之一。

www.uyghurkitap.com

附图

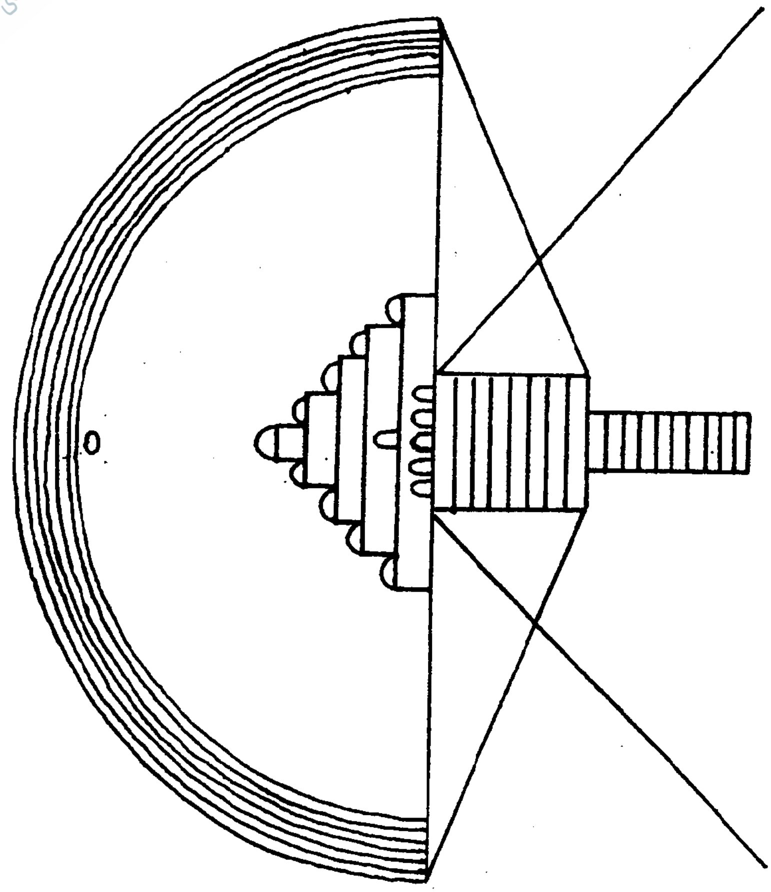

图一

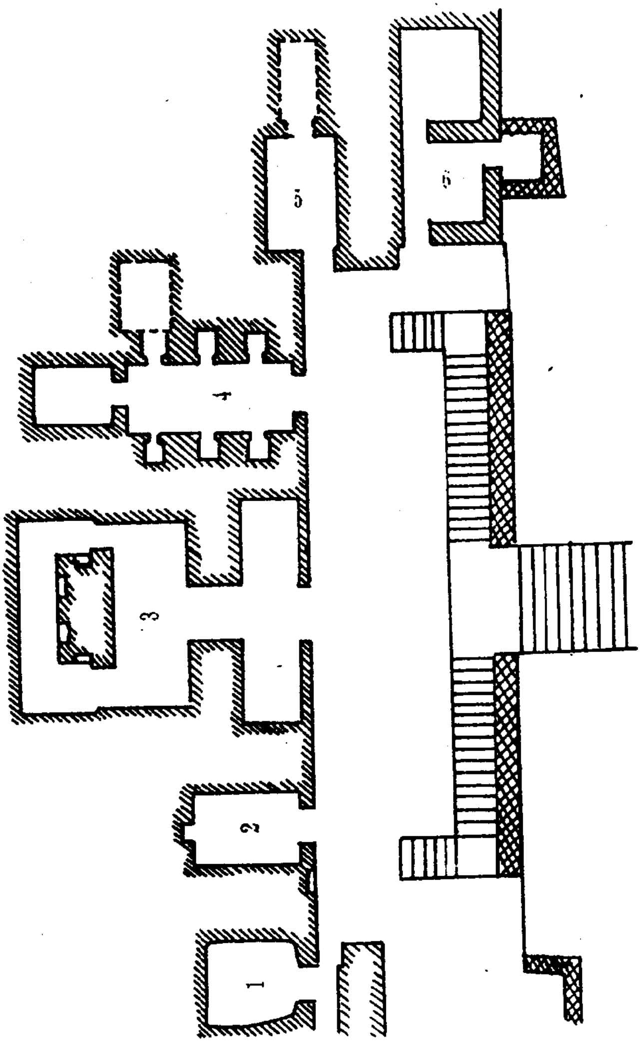

图二

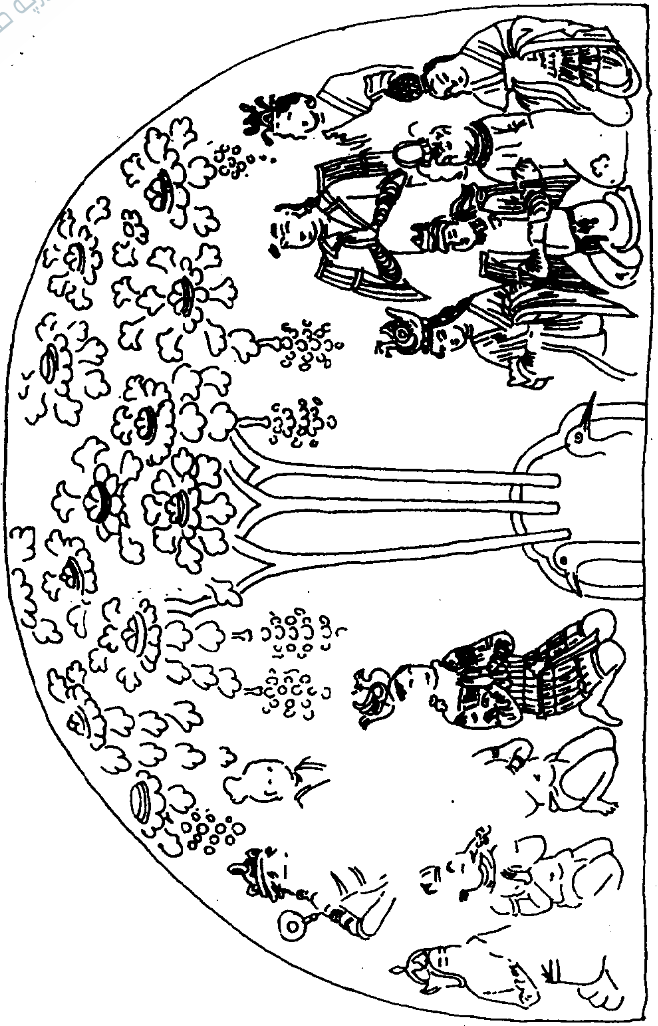

图三

www.uyghurkitap.com

图四

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگى ئادرېسى

图五

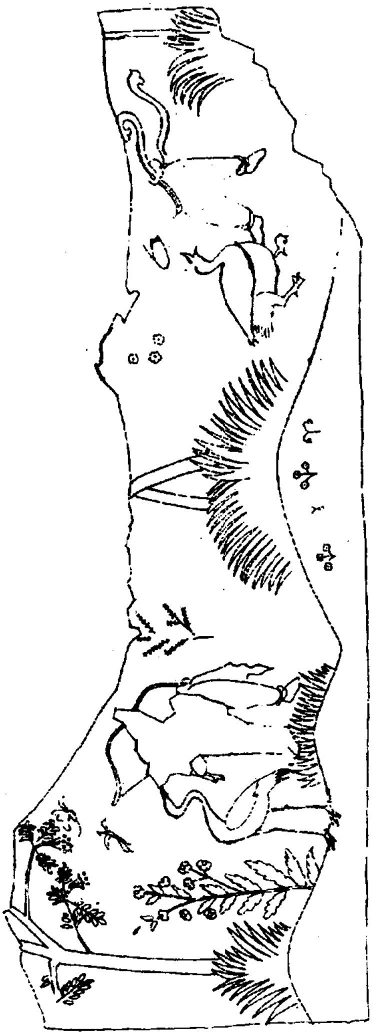

图六

www.uyghurkitap.com

图七

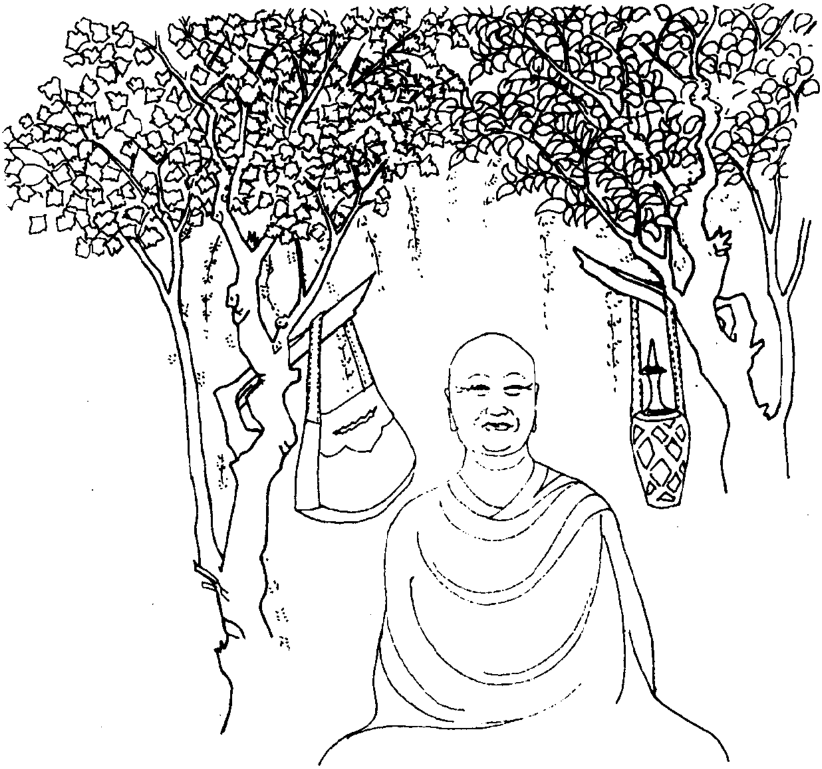

图八

www.uyghurkitap.com

附录

吐鲁番学会研讨会开幕词

阿不拉·卡斯木

各位代表、各位来宾：

新疆吐鲁番学会第二次研讨会，经过长时间的酝酿与积极筹备，今天终于开幕了。

这是学会产生以来在其发祥之地召开的第二次学术研讨会，来自全国各地的专家、学者聚集一堂，共同探讨有关吐鲁番学方面的问题，是一次吐鲁番学研究的盛会，具有重要意义，我代表吐鲁番学会向全体与会代表表示热烈欢迎。

参加这次会议的代表大多是全国各地在吐鲁番学研究方面有所建树和较深造诣的专家、学者，共有 40 多人。会议的规模比较大，所提交的论文内容丰富，研究的课题广泛，这标志着吐鲁番学研究又达到了新水平，必将引起国内外学术界的重视和关注，它将有力地推动吐鲁番学的发展进程；也标志着吐鲁番学研究工作进入了新的阶段。

吐鲁番是古代西域的重镇，历史悠久，地位重要，文化源远流长，在世界上很有名气，以吐鲁番命名的吐鲁番学已名扬海外。近几年，吐鲁番学的研究有了长足的发展，发表了许多重要的研究成果，使吐鲁番学愈来愈引人注目，这与广大的学者和专家的努力工作是分不开的，每一项研究成果，无不包含着学者们的心血与汗水，在此，我向你们表示敬意。

近两年，新疆考古所、地区文物局的考古工作者在吐鲁番盆地内进行过多次考古发掘和文物普查，发表了大批论文和专著，特别是《吐鲁番出土文书》十册已出齐，以及即将出版的《新出吐鲁番出土文书》的发表，为吐鲁番学的研究提供了更广泛的新课题、新资料。

吐鲁番学研究在国外发展很快，在国内，随着众多吐鲁番学研究机构的建立，使吐鲁番学的研究呈现出勃勃生机。1995 年，新疆吐鲁番学会并入吐鲁番地区文物局后，理顺了关系，增加了研究经费，使吐鲁番学的研究有了雄厚的物质基础，为系统研究吐鲁番学创造了有利的条件。

自 1989 年，学会编写的《吐鲁番学术专著论文目录》一书出版以来，《中国吐鲁番学学会第一次研讨会论文集》、《吐鲁番研究》、《西域研究》吐鲁番专刊也相继出版，初步统计，研究吐鲁番学的专著、论文仅吐鲁番一地就有百余篇，研究吐鲁番学的人员日益增多，研究队伍不断壮大，研究成果与日俱增，使吐鲁番学会的工作出现了蓬勃发展。近年，吐鲁番学的各种组织相继建立，互相交流不断增多，为促进吐鲁番学的发展做出了有益的探索。

我们召开这次学术研讨会，其目的就是为了进一步加强协作，交流经验，增进了解、全面检阅吐鲁番学的研究队伍，推动吐鲁番学的研究快速发展。

吐鲁番学是伟大祖国优秀民族文化的重要组成部分，它有着悠久的历史和灿烂的光辉，党的十四大以来，多项政策不断得到完善，宽松的学术环境已经形成，这种环境极大地调动了知识分子的研究积极性，各种学术活动的广泛开展，使得国内吐鲁番学的研究日新月异，突飞猛进，一大批有志于吐鲁番学研究的中青年学者全身心地投入此项工作中，给吐鲁番学的研究注入了新的活力。当今，吐鲁番学随着丝绸之路的研究日益受到国内外的关注，面临着繁多的研究课题，有些领域尚属空白，这就要求在座的各位专家、学者同志们的继续努力，全面深入地进行探讨研究，通过这次研讨

会，尽快建立一个密切合作、互相配合的信息网络，互相支持，形成更加良好的研究环境，营造良好的学术风气，为进一步弘扬祖国优秀的民族文化，提高吐鲁番学的国际地位贡献力量。

这次研讨会，希望各位代表、来宾各抒己见，推动新疆学术研究事业的发展。

最后，预祝大会取得圆满成功，祝各位代表愉快！

谢谢大家！

新疆吐鲁番学会第二届学术研讨会闭幕词

柳洪亮

尊敬的各位领导、代表同志们:

新疆吐鲁番学会第二届学术研讨会,历时三天,完成了既定的任务,今天就要结束了。这次会议是在党的十四大精神指导下、在贯彻中央7号文件的形势下、在吐鲁番地委与行署领导的支持和关怀下召开的,在政治上、学术上都有着积极的意义。

参加这次会议的代表40多人,其中有81岁高龄的老先生,有30多岁的年轻学者,大家聚会一堂,共同探讨唐安西、北庭都护府时期的政治、经济、军事、文化、宗教等问题,内容涉及吐鲁番学的诸多方面。会议始终洋溢着团结、热烈的学术气氛,代表们本着“百花齐放,百家争鸣”的精神,畅所欲言,不少精辟的论断达到了较高的水平,有些地方可以说达到了国内甚至国际上的研究水平。

像敦煌学是甘肃省的学术优势一样,吐鲁番学也是我们新疆的一个学术优势。这次学术研讨会,显示出新疆已经形成了一支吐鲁番学的研究队伍,并且初步形成了老、中、青研究梯队。这次学术研讨会将进一步推动新疆吐鲁番学的发展,促使新疆吐鲁番学的研究水平向更高层次迈进。

吐鲁番学的研究领域广阔,内容丰富,是祖国优秀的文化遗产,逐渐成为中外学者致力研究的热门学科。建国以来,我国老一辈专家、学者辛勤耕耘,在吐鲁番学研究领域取得的成就是令人瞩目的。近年来,一批有志于吐鲁番学的青年学者积极投身于吐鲁番

学的研究，他们思路开阔、大胆探索，进一步推动了吐鲁番学的发展。

吐鲁番学会成立以来，在努力做好自身建设的过程中，注意加强了同内地以及国外学者之间的学术交流。今后，我们一定努力把学会办得更好，继续加强各项基础建设；不断把热心吐鲁番学研究的同志接纳到学会里来，壮大研究队伍；密切会员之间的联系，及时向会员传递吐鲁番学研究的新成果和研究动态。我们还要努力搜集流散在海内外的吐鲁番学方面的有关资料，建设好学会的资料中心，为吐鲁番学的研究创造条件和环境。会后，要出版这次学术讨论会的论文集，希望没有完稿的同志修改定稿后、尽快把论文交给我们，以便尽快编辑出版，与读者见面。我们还要组织各种学术考察，采取多种形式，与社会各界加强吐鲁番学研究方面的合作。我们相信，在大家的共同努力下，一定能够在吐鲁番学的故乡建成一个吐鲁番学的研究基地，使吐鲁番学在其故乡繁荣昌盛，再创辉煌！

这次研讨会得到与会专家、学者的支持，使会议开得圆满成功，在此向大家表示衷心的感谢。

这次会议，还得到了昌吉州文管所、博物馆和吉木萨尔县文管所的支持和帮助，会后将组织对连接安西、北庭的“他地道”等交通路线及北庭故城进行考察。

我受吐鲁番地委领导、行署领导、第二届学会理事会的委托，现在郑重宣布：新疆吐鲁番学会第二届学术研讨会胜利闭幕！

تۇرپاننىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە «تۇرپانشۇناسلىق» ھەققىدە

ئابلىم قېيۇم

تۇرپان ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مول، ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان تارىخىي قەدىمىي دىيارلىرىمىزنىڭ بىرى.

XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ھەر خىل نام - ئاتاقلاردىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى بۇ رايونغا كۆپ قېتىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستىدىكى نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنى تالان - تاراج قىلدى. ئۇلار بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنى ئۆز دۆلەتلىرىگە ئېلىپ بېرىپ، مەخسۇس تەتقىق قىلدى. ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن بۇ تەتقىقاتقا قىزىققۇچىلار بۇ خىل تەتقىقاتنى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، «تۇرپانشۇناسلىق» دەپ ئاتاشتى.

«تۇرپانشۇناسلىق» مەخسۇس پەن بولۇپ شەكىللەنگىنىگە 200 يىل بولدى. بۇ 200 يىلدىن بۇيان، چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ ئۆرنەكلىرى تەتقىق قىلىنىپ، تەتقىقات نەتىجىلىرى ئارقىمۇ ئارقا ئېلان قىلىندى. تەتقىقات نەتىجىلىرى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى قىزىقىشىنى قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن خەلقئارا ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە «تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتى قىزغىنلىقى قوزغىلىپ، بۇ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار قوشۇنى زورىيىپ، خەلقئارادا «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىنى شەكىللەندۈردى ھەم بۇ پەننى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يېڭى ھەم ياش ھەم گۈللىنىۋاتقان قىزىق نۇقتىلىق پەنلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندۇردى. تۆۋەندە بىر نەچچە ئەمەلىي مىسال ئارقىلىق

تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقات قىزغىنلىقىنى كۆپچىلىككە تونۇشتۇرماقچىمەن.

1811 - يىلى، فۇدىكشىف (富迪克希尤夫) چاررۇسىيە قوروقلۇق ئارمىيە مىنىستىرلىكىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى ئېتىكىدىكى جايلارغا، بولۇپمۇ تۇرپان ئويمانلىقىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ھەم ھەرخىل ئاخباراتلارنى توپلىدى ۋە ئەينى چاغدىكى «سىبىرىيە خەۋىرى» ژۇرنىلىدا تۇرپان ساياھىتى توغرىسىدىكى دوكلاتنى ئېلان قىلدى.

1879 - يىلى، رېگىل (雷格尔) تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدە ماقالە يېزىپ، پېتىربۇرگدا نەشىر قىلىنىدىغان «جۇغراپىيە ئايلىق خەۋىرى» دە ئېلان قىلدى.

1893 - يىلى لوپىنوۋسكى (洛甫努皮斯基)، كوزنىتسوف (柯兹诺夫) لار تەشكىللىگەن ساياھەت ئەترىتى تۇرپاننى تەكشۈرۈپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ۋەسىقە ۋە باشقا يېزىقلاردا يېزىلغان نوم - بېتىكلەرنى ئېلىپ كەتتى. ئۇ مۇشۇ قېتىم ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئاساسىدا روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن «ئوتتۇرا ئاسىيا تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ مەشغۇلاتى» ناملىق كىتابنى نەشىر قىلدۇردى.

1897 - يىلى كىلىمېنتىس، رادلوف (拉德洛夫) لار پېتىربورگ خان جەمەتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەشكىللىگەن ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپاندىن نۇرغۇن تام رەسىملىرى، ئويما نەقىش ۋە ئابىدىلەر ۋە خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، تىبەتچە يېزىقتا يېزىلغان كىتاب، ھۆججەت ۋە نوملارنى روسىيىگە ئېلىپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ «تۇرپان ۋە قەدىمكى ئىزلار» دېگەن ماقالىسىدە شۇ نۆۋەت ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تونۇشتۇردى.

1899 - يىلى ئىتالىيىنىڭ رىم شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا شەرقشۇناسلىق قۇرۇلتىيىدا، روسىيە شەرقشۇناسى ۋ. ۋ. رادلوف كلېمېنتس تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى

تونۇشتۇرغاندا، يىغىنغا قاتناشقۇچىلار ھاياجانلىرىنى باسالماي قېلىشقاندى. شۇ يىغىندا «روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا تەتقىقات تەشكىلى» قۇرۇلدى.

1909 - يىلى نىيورىنبوگ (纽伦堡) ئوتتۇرا ئاسىيا - يىراق شەرق خەلقئارا ئىلمىي جەمئىيىتى روسىيە كومىتېتى نامىدا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەشكىللەپ، قەشقەر ئارقىلىق تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپاندىن قەدىمكى پۇل، رەسىم، ئويما نەقىش، ھەر خىل كىتابلارنى ئېلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئەينى چاغلاردا مۇناسىۋەتلىك گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان قىسقا خەۋەرلىرىگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تۇرپاندىكى ۋاقتىدا تارتقان سۈرەتلەرنىڭ فوتو لېنتىسىلا 8000 غا يەتكەن.

روسىيىدىن يەنە ۋارىن. ئىلنوف (瓦伊利诺夫) ۋە كروپاتكىن (克鲁泡特金) قاتارلىقلار تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالىغا ئائىت ۋەسىقە، نوم، بېتىكلەرنى ئېلىپ كەتتى.

ئاۋرېل ستېيىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تۇرپاندىكى بىرقانچە قېتىملىق تەكشۈرۈش پائالىيىتى جەريانىدا ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 1000 خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ نەشىر قىلدۇرغان ئەسەرلىرىدىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يالغۇز خەنزۇچە تارشا پۈتۈكلەرنىڭ سانىلا 500 گە يېتىدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى، ئورقۇن يېزىقىدىكى ۋە تىبەت يېزىقىدىكى نۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەرمۇ بار ئىدى. ئۇ 1914 - يىلى تۇرپاندىكى بېزەكلىك مىڭئۆيدىن تام سۈرەتلىرىنى ھەرە بىلەن كېسىپ، سويۇپ ئېلىپ كەتتى. ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ نۇرغۇنلىغان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتتى. خەلق ئىچىدە ساقلىنىۋاتقان نۇرغۇن ساندىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى سېتىۋېلىپ ئېلىپ كەتتى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېلىپ كەتكەن ھەر خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 182 ساندۇققا يەتكەن. («ئاسىيا مەركىزىي رايونى» ناملىق تۆت توملۇق كىتابتا بۇ يەردىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە باشقا ماددىي

www.uyghurkitap.com

بۇيۇملارنىڭ پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسمىلا ئېلان قىلىنغان).

1925 - يىلى ئا. ستەيىن ئامېرىكىنىڭ بوستون شەھىرىدە ئېچىلغان بىر قېتىملىق خەلقئارا يىغىندا، شىنجاڭنىڭ تۇرپان قاتارلىق رايونلىرىدىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى دوكلات قىلغان. ئۇ ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى «غەربتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» دېگەن تېمىدا رەتلەپ چىققان.

1902 - 1903 - يىللىرى، گرونۋېدېل (格伦威德尔) باشچىلىقىدىكى بېرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيى تەكشۈرۈش ئەترىتى ئىلى ئارقىلىق تۇرپانغا كېلىپ، قەدىمكى ئىبادەتخانىلارنىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىنى سىزىۋالغان ھەمدە مانى دىنىنىڭ خەنزۇچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىقلىرىدىكى نوملىرى ۋە باشقا نۇرغۇن قىممەتلىك يادىكارلىقلاردىن 45 ساندۇق نەرسە ئېلىپ كەتكەن. ئۇ مۇشۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئاساسىدا، 1906 - يىلى بېرلىندا «قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا قىلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش دوكلاتى» دېگەن كىتابنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان.

1904 - ، 1905 - يىللىرى فون. لىكوك باشچىلىقىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى تۇرپانغا كەلگەندىن كېيىن مورتۇق، بېزەكلىك، تۇيۇق تاشكېمىر ئىبادەتخانىسى، بۇددا مۇنارىسى ۋە باشقا قەدىمىي خارابىلەرنى توققۇز ئاي قېزىپ، ھەر خىل يېزىقلاردىكى ھۆججەت، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەتكەندىن سىرت يەنە، غار ئىچىدىكى تام رەسىملىرىنى ئۈتكۈر كۈرەكتە چېپىپ، ھەرە بىلەن كېسىپ، ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچراتقان، شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىدىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلار 200 ساندۇقتا يەتكەن. فون. لىكوك ئۆزى مۇشۇ نۆۋەت ئېلىپ كەتكەن نەرسىلەرگە ئاساسلىنىپ «ئىدىقۇت» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققاندى.

1905 -، 1907 - يىللىرى گرونۋېدېل، فون. لىكوكلار بىرلىشىپ 3 - قېتىملىق تەكشۈرۈش ئەترىتى تەشكىللەپ، تۇرپاندىكى قەدىمكى

خارابىلىكلەرنى قېزىپ، قەدىمكى تام رەسىملىرىنى سويۇپ ئېلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ شۇ قېتىم گېرمانىيىگە ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى يەنى 1906 - يىلى ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 90 ساندۇقتا، 1907 - يىلى ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 174 ساندۇقتا يېتىدۇ.

1913 -، 1914 - يىللىرى فون. لىكوك تۇرپان ھەم كۇچادىن بولۇپ جەمئىي 397 ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. بۇ نەرسىلەرنى ئۆز دۆلىتىگە ئۈچ تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ كەتكەن. بىرىنچى تۈركۈمدە 103 ساندۇق، ئىككىنچى تۈركۈمدە 138 ساندۇق، ئۈچىنچى تۈركۈمدە 156 ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن.

1908 -، 1909 - يىلى ياپونىيىدىن كەلگەن ماتسۇتوكازۇئو (松东三郎) قاتارلىق كىشىلەرمۇ تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپاندىن دۆلىتىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋرگە تەۋە قەدىمكى ھۆججەتلەر، نوپۇس دەپتىرى، نوم - بىتىك، ھەر خىل ھەيكەللەر، تام رەسىملىرى، قەدىمكى پۇل، تاش ئويما، مىس ھەيكەل، قەدىمكى مۆھۈر، قەدىمكى يېزىقلاردىكى كىتابلار ھەمدە ئېگىزلىكى ۋە كەڭلىكى سەككىز ئىنچىكە كېلىدىغان قاشتېشىدىن ياسالغان نەقىش ئويۇلغان ساندۇق قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن. 1912 - يىلى 10 - ئايدا ۋە 1913 - يىلى ياپونىيىلىكلەر تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلەردىن «ئوتانى ھۆججەتلىرى» دە ئېلان قىلىنغانلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 7733 كە يەتكەن. بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە خەنزۇچە يېزىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 4830 پارچە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 978 پارچە، موڭغۇل يېزىقى ۋە باشقا يېزىقتىكى ھۆججەتلەر 425 پارچە، خەنزۇچە يېزىق بىلەن باشقا تىللار ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېزىلغان ھۆججەتلەر 530 پارچىغا يەتكەن.

شۋېتسىيىلىك مەشھۇر ساياھەتچى سۋېن. ھېدىن 1900 - 1901 - يىللىرى تۇرپاندىن 155 پارچە تارشا پۈتۈك ۋە باشقا نۇرغۇن قەدىمكى زامان

گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەتكەن. 1905 ـ يىلىدىن 1906 ـ يىلىغىچە ئامېرىكىلىق هونتىڭتون (亨廷顿) قاتارلىقلار تۇرپاندا جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش پائالىيىتى ئېلىپ بارىمىز، دېگەن نام بىلەن نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنى ئېلىپ كەتكەن.

تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان مول مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى كەڭ ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى چوڭقۇرلاشتى ھەم بۇنداق تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى. دېمەك، «تۇرپانشۇناسلىق» خەلقئارا جامائەتچىلىكنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىماقتا.

1. خەلقئارادىكى تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى

ھازىرقى خەلقئارادىكى ئون نەچچە دۆلەتتىكى 30 نەچچە تەتقىقات ئورنىدا مەخسۇس «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىلمىي تەتقىقات ئورنى بار. ئۇلارنىڭ تۇرپاننىڭ تارىخىغا، مەدەنىيەت تارىخىغا دائىر ھەر خىل تېمىدىكى، ھەر خىل يېزىق ۋە تىللاردىكى ماتېرىياللارنى ساقلىماقتا ھەم تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەخسۇس خادىملارنى تەربىيىلىمەكتە. بۇ تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىنىڭ كۆز ئالدىدىكى رېئاللىق ھەم ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. بىز يۇقىرىدا تونۇشتۇرغاندەك ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ھەر خىل، ھەر شەكىلدىكى ھەم ھەر خىل ناملاردىكى چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ تۇرپان رايونىغا ئۈزلۈكسىز كېلىپ ـ كېتىشى، تۇرپاندىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىز ـ خارابىلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىشى، ساندۇق ـ ساندۇقلاپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنى، ھەر خىل يېزىقتىكى مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى، يازما ھۆججەت ـ ماتېرىياللىرىمىزنى ئېلىپ كېتىشى، ھەمدە بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىز ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ ھەر خىل تېمىلاردا

www.uyghurkitap.com

مۇناسىۋەتلىك گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىشى خەلقئارا ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزلۈكسىز قوزغىدى ھەم بىز تونۇشتۇرغان يۇقىرىقى ئەھۋاللار ئاخىرقى ھېسابتا «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇل سېلىپ بەردى. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۆپلىگەن ئالىم - مۇتەخەسسىسلەرنىڭ «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىنىڭ مەخسۇس تېمىدىكى قىزىق نۇقتا پېنى بولۇپ شەكىللىنىشىگە ئاساس سېلىپ بەردى.

«تۇرپانشۇناسلىق» ھەققىدە ئېلىمىزدىكى مەشھۇر ئالىم، سانسكرىت يېزىقى مۇتەخەسسىسى جى شيەنلىن ئەپەندى «دۇڭخۇاڭشۇناسلىق»، «تۇرپانشۇناسلىقنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولى» دېگەن ماقالىسىدە «تۇرپانشۇناسلىق» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۈستىدە توختىلىپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن شەرق ۋە غەربتىكى بەزى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر، شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونىدىن زور تۈركۈمدىكى ھۆججەت ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىۋالغانلىقىنى، نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەردىكى ئالىملارنىڭ بۇ جەھەتتە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى، شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل ئىلىم «تۇرپانشۇناسلىق» دەپ ئاتالغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، «ئۇمۇ ئۇنىۋېرسال بىر پەن» دەپ كۆرسەتتى. دېمەك، تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى 200 يىلدىن بۇيانقى تەتقىقات، مۇھاكىمە، مۇلاھىزە جەريانىدا مۇكەممەل ھەم كىشىلەر قىزىقىدىغان بىر يېڭى پەن ۋە مۇستەقىل سىستېما بولۇپ شەكىللەندى. دېمەك، تۇرپان رايونىنىڭ دۇنياغا تونۇلۇشىدىكى ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرى «تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتىنىڭ 200 يىللىقىدىن ئىبارەت بۇ تارىختىن ئايرىلالمايدۇ.

2. دۆلىتىمىز ئىچىدىكى «تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتى

ئازادلىقتىن كېيىن دۆلىتىمىز ئىچىدىكى «تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتى ئىشلىرىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە راۋاجلاندى، تەتقىقات داۋامىدا ھەم

www.uyghurkitap.com

ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بېرى پۈتۈن مەملىكىتىمىز مىقياسىدا مەخسۇس تەتقىقات فوندى جەمئىيەتلىرى يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك يېڭىدىن تۇس ئېلىپ، ھەر قايسى جايلاردا كۆپلەپ قۇرۇلدى؛ ھەر خىل ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى خىزمىتىدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇردى. ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى مەخسۇس تەتقىقات قانات يايدۇرۇلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا مەملىكىتىمىزدە دۆلەتلىك «دۇڭخۇاڭ - تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. بۇ ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى «دۇڭخۇاڭشۇناسلىق ۋە تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا، تەتقىقات سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشىگە، تەتقىقات ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشىگە ياخشى ۋە تولۇق شارائىت ھازىرلاپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن دۇڭخۇاڭشۇناسلىق ۋە تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتى ئىنتايىن ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بولۇپمۇ «تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتى خىزمىتى جەھەتتە مەملىكىتىمىزدىكى ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى ئالىم - مۇتەخەسسىسلەر ناھايىتى كۆپ ئىزدەندى، تۇرپانشۇناسلىق ئىلمى تەتقىقاتىنى قانداق قىلغاندا ياخشى ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ، دېگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە نۇرغۇن باش قاتۇردى. نۇرغۇنلىغان يېڭىچە كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

دۆلىتىمىزدىكى داڭلىق ئالىي تەتقىقات ئورۇنلىرىدىن بىرى بولغان مەملىكەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى قەدىمكى ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى مەخسۇس ئادەم تەشكىللەپ، كۆپلەپ مەبلەغ ئاجرىتىپ، «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمى تەتقىقاتىنىڭ جەۋھىرى بولغان 10 توملۇق «تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن چوڭ ئەسەرنى نەشر قىلدۇردى. ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتىمۇ مەخسۇس ئادەم ۋە مەبلەغ ئاجرىتىپ، «تۇرپان تېكىستلىرى» تەتقىقاتى بىلەن داۋاملىق شۇغۇللانماقتا. ئۇلار ھەم بۇ ھەقتە بىر قانچە توملۇق كىتاب نەشر قىلدۇردى.

دۆلىتىمىزدىكى ئەڭ داڭلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىرى - بېيجىڭ

ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۇرپان تېكىستلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن بىرگە، مەخسۇس «تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن تېمىدا دەرس تەسىس قىلغان. ئۇلار تۇرپانشۇناسلىق ئىلمى ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرماقتا.

بېيجىڭ كۇتۇپخانىسى تەۋەلىكىدە دۇڭخۇاڭشۇناسلىق ۋە تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى خىزمەتلىرىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ «دۇڭخۇاڭ - تۇرپانشۇناسلىق» ماتېرىياللىرى مەركىزى تەسىس قىلىنىپ، تەتقىقات خىزمىتىگە تېخىمۇ ياخشى شارائىتى يارىتىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىمۇ «دۇڭخۇاڭ - تۇرپانشۇناسلىق» ماتېرىياللىرى مەركىزى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا تەسىس قىلىندى.

1995 - يىلى 8 - ئايدا «دۇڭخۇاڭ - تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىي جەمئىيىتى تۇرپاندا مەخسۇس «دۇڭخۇاڭ - تۇرپانشۇناسلىق» نەشىر بۇيۇملىرى تەتقىقات يىغىنى ئاچتى. بۇ قېتىمقى يىغىنغا ھەر قايسى ئۆلكىلىك، ئاپتونوم رايونلۇق نەشرىيات ئىدارىلىرىدىن 50 تەك ۋەكىل قاتناشتى. يىغىن ھەم ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى.

يۇقىرىقى بىر قاتار ئەھۋاللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» خىزمىتى دۆلىتىمىز ئىچىدىمۇ ناھايىتى زور ئۇتۇقلارنى قازىنىپ، كۈندىن - كۈنگە چوڭقۇرلاشماقتا.

3. شىنجاڭدىكى «تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتى خىزمىتى

ئاپتونوم رايونىمىز مىقياسىدىكى «تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتى خىزمىتىدىمۇ ناھايىتى ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. «تۇرپانشۇناسلىق ئىلمى» تەتقىقاتى خىزمىتىدىن سۆز ئېچىش توغرا كەلسە، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا

ئۈنۈمۈپرستىپتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش - نەشر قىلدۇرۇش ئىشخانىسى، تۇرپان ۋىلايىتىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن تەتقىقاتچى خادىملار بار بولۇپ، ئۇلار مەخسۇس تەربىيىلىنىپ، پېشقەدەملەردىن ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئۈمىد بىلەن يېتىشىپ چىقتى. ئۇلار ھەم بۇ ساھەدىكى پېشۋالاردىن ئۆگىنىپ، پۈتۈن زېھنىي - قۇۋۋىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىي تەتقىقاتىغا ئۆزىنى بېغىشلىدى. ئۇلار «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىي تەتقىقاتى ھەققىدە داۋاملىق ئىزدىنىپ، مەخسۇس ئەسەرلەرنى يازدى. مەخسۇس كىتابلارنى نەشر قىلدى. مەخسۇس تېمىدىكى تەتقىقات خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا دۆلەت تەرىپىدىن «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىي تەتقىقاتىغا يېتەرلىك مەبلەغ ئاجراتتى. ئىلمىي تەتقىقات خادىملىرى ھەم مۇتەخەسسىلەر بۇ ئەھمىيەتلىك تەتقىقات بىلەن داۋاملىق شۇغۇللانماقتا ھەم تەتقىقاتنى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇرماقتا.

1988 - يىلى تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ يېقىندىن قوللاپ مەبلەغ ئاجرىتىشى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر بىرلەشمىسىنىڭ قوللىشى، كەسىپ جەھەتتىن يېقىندىن ياردەم بېرىشى بىلەن تۇرپان ۋىلايىتىدە «تۇرپانشۇناسلىق» ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى. تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، 1990 - يىلى 5 - ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك مەملىكەت خاراكتېرلىك «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» يىغىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېچىلدى. يىغىنغا تاپشۇرۇلغان ئىلمىي ماقالىلەردىن تاللاپ، تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەخسۇس ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى نەشر قىلىنىدى. توپلام ھەر قايسى ئەزالارغا، مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئورۇنلىرىغا، ئىلمىي جەمئىيەت رەھبەرلىرىگە تارقىتىلدى. بۇ كىتابنىڭ ئۈنۈمىنىڭ ناھايىتى ياخشى بولغانلىقىنى تەتقىقات ساھەسىدىكى تەتقىقاتچى خادىملار ھازىرمۇ بىۋاسىتە ئىنكاس قىلىشماقتا.

1991 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقات خەۋەرلىرى» دېگەن تېمىدا مەخسۇس ژۇرنال ئىشلەپ جەمئىيەتكە تارقىتىلدى.

ژۇرنالنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولدى. ئىلمىي جەمئىيىتىمىز چەت ئەللەردىكى بىر قىسىم ئىلمىي جەمئىيەتلەر بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. گېرمانىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس، مەرھۇم گابائىن خانىم: «مەن تۇرپاننى 50 يىل تەتقىق قىلدىم، ئۆمرۈمدىكى بارلىق مېھىر ـ مۇھەببىتىمنى تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتىغا بېغىشلىدىم» دېگەنىدى.[1] بۇ ھال تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقات خىزمىتىنىڭ مەملىكەت ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقئارادىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك تەتقىقات خىزمىتى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلماقتا.

«تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ، ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇشتىن مەقسەت: «تۇرپانشۇناسلىق ئىلمى» توغرىسىدىكى تەتقىقات خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، تۇرپاننىڭ خەلقئارادىكى ئورنى، ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت.

(ئاپتور تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىدا ئىشلەيدۇ، كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچى)

① گابائىن خانىمنىڭ 1983 ـ يىلى تۇرپانغا ئېكسكۇرسىيىگە كەلگەندە قىلغان سۆزىدىن ئېلىندى.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

غەربىي يۇرت، تۇرپان «قوس خانلىقى» ۋە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزىلەر

شەرىپىدىن ئۆمەر

«غەربىي يۇرت» دېگەن بۇ ئۇقۇمنىڭ تار ۋە كەڭ ئىككى مەنىسى بار. ئۇنىڭ تار مەنىسى ھەققىدە مىلادى I ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك تارىخچى بەن گۇ (مىلادى 32 — 92 ـ يىللىرى) مۇنداق تەبىر بېرىدۇ: «غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقە پادىشاھ خەن ۋۇدىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن ئىلگىرى 156 ـ 87) ئىلگىرى باشلانغانىدى. غەربىي يۇرتتا ئەسلىدە 36 دۆلەت بولسىمۇ، بىز ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئەللىك نەچچىگە يەتكەن. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ھونلارنىڭ غەربىي، ئاسيۇلارنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى چوڭ تاغلار (قارا قۇرۇم تېغى بىلەن تەڭرىتېغىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك ـ ئا) بار. غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاقىدىغان دەريا (تارىمنى كۆرسىتىدۇ ـ ئا) بار. غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىدىن تارتىپ غەربىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 6000 چاقىرىمدىن كۆپرەك كېلىدۇ. غەربىي يۇرتنىڭ شەرقى قاشقوۋۇق ۋە كۆن قوۋۇق ئارقىلىق خەن (جۇڭگوغا) گە تۇتىشىدۇ. غەربى بولسا پامىرغا تۇتىشىدۇ...

غەربىي يۇرتتىكى دەريانىڭ سۈيى ئىككى مەنبەدىن ئېقىپ چىقىدۇ؛ ئۇنىڭ بىر مەنبەئى پامىر تاغلىرىدىن ئېقىپ كەلسە، يەنە بىر مەنبەئى ئۇدۇل خوتەندىن ئېقىپ كېلىدۇ»① دەپ كۆرسىتىدۇ. مانا بۇ «غەربىي يۇرت» نىڭ تار مەنىسى بولۇپ كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇ پەقەت تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«غەربىي يۇرت» توغرىسىدىكى كەڭ چۈشەنچە جاڭ چيەن شىنجاڭغا ئىككى قېتىم كەلدى. بىرىنچى قېتىم ئۇ مىلادىدىن 139 يىل ئىلگىرى

كەلگەن بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرنى ھەر قايسى ئەللەرنى خەن سۇلالىسى تەرەپكە تارتىپ ھونلارغا قارشى بىر مۇستەھكەم ئىتتىپاقنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلاتتى. مىلادىدىن 70 يىل ئىلگىرى، ھونلار دۇڭخۇاڭ ئەتراپىدا ياشايدىغان تۇخارلارنى قوغلىغۇەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ ئولتۇراقلاشقانىدى. بىراق ئۇ يەردىمۇ ئۆزلىرى بىلەن تارىخىي ئۆچمەنلىكى بار ئاسيۇ خانلىقى (ئاسيۇلار تۇخارلار بىلەن بىللە دەسلەپتە دۇڭخۇاڭدا تۇرغان) زەربىسىگە ئۇچرىدى. تۇخارلار تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ پامىر ئارقىلىق ھازىرقى ئافغانىستانغا ئۆتۈپ، باكتېرىيىنى بېسىۋېلىپ، كۇچلۇك كۇشان ئىمپېرىيىسىنى قۇرغانىدى. جاڭ چيەن مانا شۇ ئالەمنى تىترەتكەن كۇچلۇك ئىمپېرىيىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ھونلارغا قارشى تۇرۇشقا قوزغاپ، ئۇلارنىڭ قولى بىلەن ھونلارنى يوقاتماقچى بولۇپ كەلگەنىدى. جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ناھايىتى ئېغىر مۇشەققەتلەر بىلەن كەلدى. ئارىلىقتا ئۇ ھونلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ 10 يىل ئەسىرلىكتە تۇردى. كېيىن، قېچىپ كەتتى.

ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ بۇ سۈيىقەستلىك تەلىپى كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەقىللىق سىياسىئون ئىمپېراتورى تەرىپىدىن رەت قىلىندى. لېكىن جاڭ چيەن بۇ قېتىم غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي، ئىجتىمائىي، تەبىئىي شارائىتلىرىنى خېلىلا پۇختا ئىگىلەپ قايتقانىدى. ئۇ ئەنە شۇ ئىگىلىگەن مەلۇماتلىرىنى خان ۋە خان سارىيىدىكى ئەمەلدارلار بىلەن پىششىق مۇزاكىرە قىلىپ، بىر قارارغا كەلگەندىن كېيىن مىلادىدىن 115 يىل ئىلگىرى، ئىككىنچى قېتىم نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام ئېلىپ غەربىي يۇرتقا كېلىپ، ئاسيۇ كۇنبېيىنى خەن پادىشاھى بىلەن قۇدىلىششقا ئۇنىتىش مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن دۆلىتىگە قايتتى.

جاڭ چيەننىڭ ئەنە شۇ ئىككى قېتىم غەربىي يۇرتقا ناھايىتى چوڭ مەقسەت بىلەن كېلىپ ـ كېتىپ غەربىي يۇرت توغرىسىدىكى باش قاتۇرۇپ قىلغان مۇلاھىزىلىرى غەربىي يۇرتنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى كېڭەيتىۋەتتى. ئەمدى «غەربىي يۇرت» دېگەن بۇ نام ئوتتۇرا ئاسيادىن

www.uyghurkitap.com

تارتىپ، شەرقىي ياۋروپاغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى كۆرسىتىدىغان بولدى. بىز بۇ ماقالىمىزدە «غەربىي يۇرت» دېگەن بۇ نامنى ئاسىيا تېررىتورىيىسى دائىرىسىدە ئىستېمال قىلىمىز. «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان تېررىتورىيىنىڭ ئىچىدىكى تارىم ۋادىسى، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدە (ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا) نەچچە ئونلىغان دۆلەت بار ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ مەشھۇرراقلىرى خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كۇسەن، كىنگىت، قوس خانلىقى بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن تارىم ۋادىسىدا ئىدى. جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ئىلى ۋادىسى، ماۋرا ئۇننەھر ۋە خوراسان ۋە غەربىي ئاسىيادا بولسا ئاسىيۇ خانلىقى، پەرغانە خانلىقى، قاڭلى خانلىقى، ئالانلار خانلىقى قاتارلىق خېلى كۈچلۈك دۆلەتلەر بار ئىدى. بۇلار «غەربىي يۇرت» دېگەن ئاتالغۇنىڭ تارىخىي مەزمۇن ۋە دائىرىسىدىن ئىبارەت.

ئەمدى بىز ماقالىمىزگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەنە شۇ «غەربىي يۇرت» ئىچىدىكى «قوس» دۆلىتى توغرىسىدا توختىلىمىز.

كۈچلۈك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلاپ بېرىشىچە، مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرى تۇرپان ئويمانلىقىدا قۇرۇلغان ئەڭ قەدىمكى دۆلەتنىڭ نامى «قوس» خانلىقى دەپ ئاتالغانلىقى تارىختىن بىزگە مەلۇم. دۆلىتىمىز تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى بۇرۇن «گۇشى» دەپ يازغان بولسا، مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلگە كەلگەندە «جۇيشى» دەپ يېزىشقا باشلىدى. دۆلىتىمىز تارىخچىلىرىنىڭ تارىخنى ماتېرىياللارغا تايىنىپ چىقارغان خۇلاسىسىگە قارىغاندا، «كۇشان ئىمپېرىيىسى» مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن باشلاپ قوس خانلىقىمۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئالدى قوس» ۋە «ئارقا قوس»② دەپ ئاتالغاندى. «گۇشى» بىلەن «جۇيشى» دېگەننىڭ مەنىسى توغرىسىدا تارىخچى مىڭ فەنرىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «گۇشى بىلەن جۇيشى» دېگەن نام كولتېكىن يادىكارلىقىدىكى «قوسۇ» دېگەن نام بىلەن بىر ئاھاڭدا ئېيتىلىشى، خالاس. پەلليئوتنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا («جۇڭغارىيە، تارىم ناملىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، 68 - بەت)، «قوسۇ» دېگەن نام„تاڭنامە غەربىي

يۆرت تەزكىرىسى» دىكى «گې‌شۆ» دېگەن نامنىڭ ئېيتىلىشى بىلەن ئوخشاش. «گې‌شۆ» تۆرك قەبىلىلىرىنىڭ نامى. قوس خانلىقى گەرچە شەھەرلەرنى ئاساس قىلغان دۆلەت بولسىمۇ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە (مىلادىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى ـ ئا) خەن سۇلالىسى بىلەن هونلار قوس خانلىقىنى تالىشىپ بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشقان. «هون قەبىلىلىرى ئىچىدە ‹قوسۇ› دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبىلىمۇ بار» ئىدى ③. يۇقىرىقى تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «قوس خانلىقى» دېگەن بۇ دۆلەتنىڭ نامى شۇ چاغدىكى بۇ دۆلەتتە هاكىمىيەت تۇتقان «قوس» قەبىلىسىنىڭ نامىغا قويۇلغانلىقى ناهايىتى ئېنىق. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «قوس خانلىقى» نىڭ تېررىتورىيىسى مۇنداق دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بۇ خانلىق چېگرىسىنىڭ شەرقى قۇمۇل، بارىكۆلگىچە، غەربى ماناسقىچە، شىمالى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى (قاۋان توڭگۇز قۇملۇقى) نىڭ جەنۇبىغىچە، جەنۇبى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى تىزمىلىرى ئارىسىدىكى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا تۇتاشقان بولۇپ، پايتەختى يارغول شەھىرى ئىدى. قوس خانلىقىدا سولى، بارىكول (بارىكۆل)، لۇكچىن قاتارلىق شەھەرلەر بار ئىدى. قوس خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار هاياتىدا چارۋىچىلىق تىرىكچىلىكىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇلار چېدىرلاردا ئولتۇرۇپ ئات، كالا، قوي، ئۆچكە قاتارلىق چارۋا ماللارنى باقاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. بۇ ئىگىلىك بارىكۆل، ئۈرۈمچى، تۇرپان يەرلىرىنى ئاساس قىلىپ بۇغداي، ئاق قوناق، سۇلۇ، پۇرچاق، بېدە، كەندىر، ئۈزۈم، قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىيتتى.

قوس خانلىقى مىلادىدىن 108 يىل ئىلگىرىدىن باشلاپلا هونلار بىلەن خەن ۋۇدىنىڭ تالىشىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. بۇ ئەمەلىيەتتە خەلقئارا سودا يولى بولغان يىپەك يولىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا ئىگە بولۇش مەسىلىسى ئىدى. مىلادىدىن تۆت ـ بەش ئەسىر ئىلگىرىدىكى چاغلاردىن باشلانغان «بۈيۈك كارۋان يولى» X IX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا «يىپەك يولى» دەپ ئاتالدى. بۇ قۇرۇقلۇق يولى قەدىمقى چاغدا غەربتىن ـ شەرققە،

شەرقتىن غەربكە ئۆتۈشىدىغان خەلقئارا يول بولۇپ، شەرق ۋە غەرب خەلقلىرىنى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىن بىر ـ بىرىنى ئۈزۈلمەس زەنجىردەك باغلاپ كەلگەنىدى. غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدە «شىمال يول»، جۇڭغارىيىدىن ئۆتسە «جەنۇبىي يول» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خەلقئارا يولنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈگۈنى تۇرپان ئىدى. دېمەك ھەم «شىمالىي يول» ھەم «جەنۇبىي يول» نىڭ تۈگۈنى قوش خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىدە ئىدى. مانا بۇ ھال «قوش خانلىقى» نى ھونلار بىلەن خەن ۋۇدىنىڭ تالىشىش نۇقتىسىغا ئايلاندۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن يىپەك يولىنىڭ تۆت كوچىسىغا جايلاشقان «قوش خانلىقى» نىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى يۇقىرىقى ھەر ئىككى ئىمپېرىيىنى بۇ جاينى جان تىكىپ تالىشىشقا مەجبۇر قىلاتتى. چۈنكى بۇ جاينى ئىگىلەش خەلقئارا سودا يولىنى كونترول قىلىپ تۇرۇشتىن تاشقىرى بۇ جاي ئارقىلىق شەرققىمۇ، غەربكىمۇ تاجاۋۇز قىلىپ كېڭىيىش ئىمكانىيىتىگە زور رول ئاچاتتى.

ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن 240 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن مىلادىنىڭ 220 ـ يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 210 يىل ئىلگىرىكى چاغدىن مىلادىدىن 174 يىل ئىلگىرىكى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) مىلادىدىن 177 يىل ئىلگىرى غەربكە قىلغان سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىلادىدىن 176 يىل ئىلگىرى غەربىي خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل ئىلگىرىكى چاغدىن مىلادىنىڭ 220 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇبىدا ئۇنىڭغا تەھدىت سېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «كروران، ئاسىيۇ ئېلىنى، ئۇيغۇزلارنى (ئۇلار شۇ چاغدا چۆچەك، زايسان كۆلى ئەتراپىدا ياشايتتى) ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەلنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى!»④ باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتىدىن بىز مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرى قۇرۇلۇپ، مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن «قوش بەگلىكى» مىلادىدىن 177 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقا كەلگەندە ھونلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشكەنلىكى

جۇملىدىن ئەنە شۇ چاغدا كرورەن خانلىقى (تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى خانلىقلارمۇ)، ئىلى ۋادىسى بىلەن يەتتەسۇدىكى ئاسىيۇ خانلىقى، بالقاش كۆلى بىلەن ئارال دېڭىزى ئارىسى ۋە سەمەرقەنت رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن تېررىتورىيىدىكى قاڭلى خانلىقى، كاسپىي دېڭىزىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئالانىيلار خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا بويسۇنغانلىقى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

ھون تەڭرىقۇتىنىڭ يۇقىرىقىدەك كېڭەيمىچىلىك، تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتى ۋە يۇقىرىقى ئۇلتۇماتوم خاراكتېرىدىكى ئۇقتۇرۇشى قەلبىگە كېڭەيمىچىلىك، تاجاۋۇزچىلىق خىيالىنى پۈككەن خەن ۋۇدىنى ئۇنىڭغا جىددىي تاقابىل تۇرۇش پىلانىنى تۈزۈپ ھەرىكەت قوللىنىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ سەۋرچانلىق بىلەن خېلى بىر مەزگىل پۇختا تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن، مىلادىدىن 127 يىل ئىلگىرىكى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 119 يىل ئىلگىرىكى چاغقىچە ھونلار بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۈچ قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە ئاساسەن غەلىبە قىلدى. ھونلار بۇ ئۈچ قېتىملىق جەڭدە ئوردوس يايلىقى بىلەن خېشى كارىدورىنى قولدىن بېرىپ قويدى. خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ئۇ يەردە يىلتىز تارتىپ غەربكە ئىلگىرىلەش ئۈچۈن خېشى كارىدورىدا ۋۇۋېي، جيۇچۇەن، جاڭيې، دەشىت ئاتا (دۇڭخۇاڭ) ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىپ خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى. جاڭ چيەن ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا كەلگەندە، ئاسىيۇ خانلىقىغا كەلگەن ۋە خەنۇۋدىنىڭ بىر مەلىكىسىنى ئاسىيۇ كۇنبىيىگە بېرىپ قۇدىلىشىش ئارقىلىق ئۇنى ھون ئىتتىپاقىدىن ئايرىلىشقا قۇتراتقانىدى. خەن ۋۇدى ھونلاردىن ئوردوس يايلىقىنى ۋە خېشى كارىدورىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ئاسىيۇ خانلىقى ھونلاردىن يۈز ئۆرۈپ، خەن ۋۇدى تەرەپكە ئۆزۈل - كېسىل ئۆتتى. خەن ۋۇدى بۇ قېتىمقى تەييارلىقنى پۇختا قىلىۋالغاندىن كېيىن، يىپەك يولىنىڭ ئىككى تۈگۈنىنى ئۆز دائىرىسىگە ئېلىپ، خەلقئارا سودا يولىنىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقان، قوس خانلىقى بىلەن كرورەن خانلىقىنى ھونلار قولىدىن تارتىۋېلىپ، خەلقئارا

بازارغا كونتروللۇقىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئاندىن قورال كۈچى بىلەن غەربكە قاراپ كېڭىيىش قارارىغا كەلدى. شۇڭا، مىلادىدىن 108 يىل ئىلگىرى، ئۇ سانغۇن جاۋپونۇنى 10 مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا قوماندان قىلىپ بەلگىلەپ، غەربىي يۇرتقا ماڭغۇزدى. خەن قوشۇنلىرى قاشتېشى قوۋۇقىدىن يولغا چىقىپ لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كرورەن خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، كرورەن خانىنى ئەسىرگە ئالدى. ئارقىدىنلا قوس خانلىقىنىڭ جەنۇبىي تېررىتورىيىسى بولغان تۇرپاننى بېسىۋالدى. خەن سۇلالىسى كرورەن خانلىقى بىلەن قوس خانلىقىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن بۇ ئىستراتېگىيىلىك زېمىننى بازا قىلىپ، تۇرۇپ، غەربكە كېڭىيىش مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن «پەرغانە تۇلپارلىرىنى ئېلىپ كېلىش» نى باھانە قىلىپ، گېنېرال لى گۇاڭلىنى مىلادىدىن 104 يىل ئىلگىرى بىر قېتىم، مىلادىدىن 102 يىل ئىلگىرى بىر قېتىم كۆچلۈك قوشۇن بىلەن پەرغانىگە ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلغۇزۇپ، پەرغانىنى زور زىيانغا ئۇچراتقان بولسىمۇ، ئەمما كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمىدى.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بېسىۋالغان (مىلادىدىن 108 - يىل ئىلگىرىدىن مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرىگىچە) 48 يىل ئىچىدە، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلارنىڭ قوس خانلىقىنى تالىشىش ئۇرۇشى بېسىقمىدى. بۇ جەرياندا، بەش قېتىم چوڭ ئۇرۇش بولۇپ، قوس خانلىقىنىڭ تەۋەلىكى دېگەندەك بىر تەرەپكە مۇقىملىشالمىدى. ئەمما قوس خانلىقى باشتىن - ئاخىر ھونلار تەرەپكە بولغان مايىللىقىنى يوقاتمىدى.

ھونلارنىڭ ئۇيانغۇتى تەڭرىقۇتى دەۋرىدە يەنى مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرىكى دەۋردە ھونلار ئارىسىدا ناھايىتى جىددىي ھاكىمىيەت تالىشىش جېڭى باشلاندى. بۇ ئۇرۇشنى ھون ھاكىمىيىتى ئىچىدە يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن قوغۇشار، قوتىئۇش، تۇرك قاتارلىق بەش ئاتامان ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۆز ئارا جەڭگى - جېدەل قىلىشىپ ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىنى قىزىل قانغا بويىدى. دۇنيانى تىترەتكەن ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇدرىتى خېلىلا پەسەيدى. لېكىن قوتىئۇش ھەممىنى يېڭىپ مىلادىدىن

43 يىل بۇرۇن ھون ئىمپېرىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يەنە قۇدرەت تاپقۇزدى. خەن سۇلالىسى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن ئاساسىي دۈشمىنى بولغان ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە جىددىي ھەرىكەت قىلدى. بۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن شۈەندى ئىدى (مىلادىدىن ئىلگىرى 91 ـ 49) . ئۇ بىرىنچى چارە سۈپىتىدە مىلادىدىن 59 يىل بۇرۇن جىڭ جى دېگەن ئەمەلدارنى غەربى يۇرتقا قورۇقچىبەگ قىلىپ ئەۋەتتى. جىڭ جى 1000 غا يېقىن گۇناھكارنى باشلاپ ھازىرقى بۈگۈردىكى چادىر ئەتراپىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

ھازىرغىچە قورۇقچىبەگنىڭ خاراكتېرى، ۋەزىپىسى توغرىسىدا تالاش ـ تارتىش مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. قورۇقچىبەگنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» (66 ـ جىلد) دا مۇنداق مەلۇمات بار: «ۋۇدى خان (خەن ۋۇدى) ھەزرەتلىرى غەربىي يۇرتلارغا بارىدىغان يولنى راۋانلاشتۇرماق بولدى. شۇ ۋەجىدىن چەت ئەللەرگە ماڭىدىغان يالۋاچلار (ئەلچىلەر) نىڭ مەنپەئىتىنى قامداش ئۈچۈن يالۋاچىبېگىنىڭ باشچىلىقىدا بۈگۈر، چادىر قاتارلىق جايلاردا بىر نەچچە يۈزدىن تېرىقچى چېرىك تۇرغۇزۇشقا ئەمىر قىلدىلەر. شۈەندى خان (خەن شۈەندى) ھەزرەتلىرى زامانىسىدىن باشلاپ قورۇقچىبەگ ئەملى تەسىس قىلىندى» ، «خەن شۈەندى زامانىسىدا ئۇلارنىڭ ئاياغ يولنى قورۇقلاشقا ماجالى يەتسىمۇ، يۇقىرىقى يولنى قورۇقلاشقا ماجالى يەتمىدى. . . جىڭ جى غەربىي يۇرتلارغا ماڭغان يالۋاچلارنى تاكى پېشامشانغا (لوپنۇر كۆلى ئەتراپى) قەدەر ئۇزىتىپ كېلەتتى. . . جىڭ جى يۇقىرىقى يولنىمۇ قوشۇپ قورۇقلايدىغان بولغاندىن كېيىن ‹باش قورۇقچى› دەپ ئاتالدى. ‹باش قورۇقچى› دېگەن ئەمەل نامى جىڭ جىدىن باشلاندى. باش قورۇقچى بىرەر ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ قالغۇدەك بولسا دەرھال خەۋەر تېپىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئاسيۇ، كاڭگۈي قاتارلىق مەملىكەتلەرگە كۆز ـ قۇلاق بولۇپ تۇراتتى.» يۇقىرىقى پاكىتتىن قارىغاندا، قورۇقچىبەگ ھەممىدىن ئاۋۋال، غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىككە ئۆتىدىغان خەن سۇلالىسى ئەلچى ۋە

سودىگەرلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈك، ئات - ئۇلاغ بىلەن تەمىنلەيدىغان ئۆتەك ۋەزىپىسىنى ئۆتىسە، ئىككىنچىدىن، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي ھەرىكىتىنى كۆز - قۇلاق بولۇپ تۇرىدىغان قوشۇمچە ۋەزىپىنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالىدىكەن.

«خەننامە ئەمەلدارلار رويخېتى» بابىدا ئېيتىلغان مۇنۇ گەپلەر قورۇقچىبەگ توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىزنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرىدۇ: «غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى قوشۇپ بېرىلگەن ئەمەل، شۈەندى خان دەۋرى 2 - يىلى تەسىس قىلىنغان. غەربىي يۇرتتىكى 36 مەملىكەتكە ئەۋەتىلگەن ياساۋۇللارنى قوغداش ئۈچۈن ئۇچقۇربەگ، پاسىبان بەگ قويۇلغان. ئۇلارغا ھەمدەم بولۇش ئۈچۈن يەنە بىردىن ئورۇنباسار بەگ، كاپىچىبەگ، ياندا‌ش بەگ، ئىككىدىن كاندىدات تۆرە، مىڭبېشى قويۇلغان.

» بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ئېنىق كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇكى، قورۇقچىبەگ پەقەت يول قورۇقلاش، خەن سۇلالىسىدىن كېلىدىغان ۋە خەن سۇلالىسىگە كېتىدىغان ياساۋۇل، سودىگەرلەرنىڭ ياتاق - تامىقى، ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ يەم - خەشەكلىرىنى ھازىرلاپ بېرىش قاتارلىقلارغىلا مەسئۇل بولىدىكەن. تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، غەربىي يۇرتتىكى قورۇقچىبەگ ئۆز قورۇقىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى، يەم - خەشەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۆزى تورۇشلۇق مەملىكەتنىڭ مەمۇرىي دائىرىلىرىنىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن قورۇق ئەتراپىدىن بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك تەييارلايتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاز بولغاندا ئون نەچچە، 100 نەچچە ھەتتا بىرەر مىڭ، ئۇنىڭدىنمۇ ئۇشۇق تېرىقچى چېرىك ئىشلىگەنلىكى مەلۇم. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى جىنايەتچىلەر بولۇپ، غەربىي يۇرتقا پالانغان شەكىلدىمۇ كېلىپ قالغانلار ئىدى. غەربىي يۇرتقا رەسمىي ھۆكۈمەتنىڭ يارلىقى بىلەن كەلگەن جىڭ جى، خەن شۇەن، گەن يەنشۇ، دۇەن خۇيزۇڭ، ليەنباۋ، خەن زى، گوشۇن، سۇن جەن قاتارلىق 10 قورۇقچىبەگ كېلىپ ئىشلىگەنلىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا پارا بېرىپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگلىكىنى سېتىۋېلىپ، غەربىي يۇرتقا كېلىپ

غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ سايمۇنى سايىسىدا سايىداپ ئۆتكەن يەنە سەككىز قورۇقچىبەگ بار ئىكەنلىكى تارىختىن بىزگە مەلۇم.

ئۇزۇندىن بېرى، بىزدە «قورۇقچىبەگ» (都护) بىلەن «تۇتۇق ھىراۋۇل» (节度使)نى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش ئىشلىرى يۈز بېرىپ كەلدى. «قورۇقچىبەگ» ۋە «تۇتۇق ھىراۋۇل» ئىككىسى ئىككى دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، خاراكتېر جەھەتتىن بىر - بىرسىگە مۇتلەق ئوخشىمايدۇ. «تۇتۇق ھىراۋۇل» بولسا قورۇقچىبەگدىن 5 - 6 يۈز يىل كېيىن، شىمالىي جۇ سۇلالىسى (مىلادى 557 - 581) ۋە سۇي سۇلالىسى (581 - 618) يىللاردا مەيدانغا كەلگەن ئەمەل نامى. «تۇتۇق ھىراۋۇل» خان تەرىپىدىن مەملىكەتنىڭ مەلۇم بىر چوڭ مەمۇرىي رايونىغا ئەۋەتىلگەن ھەربىي مەمۇرىي باشلىق. بۇ ئەمەل كونا جەمئىيەتتىكى دۇبەن مەنسىپى بىلەن تەڭ كېلىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنزۇڭ خان زامانىسىغا كەلگەندە چېگرىدىكى جايلارغا توققۇز تۇتۇق ھىراۋۇل قويۇلغان. يىراق غەربىي يۇرتلارغا تۇتۇق ھىراۋۇل قويۇلمىغان. دېمەك كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، «قورۇقچىبەگ» بىلەن «تۇتۇق ھىراۋۇل» خاراكتېر، ۋەزىپە، ھوقۇق دائىرىسى بىر - بىرسىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئەمەل نامى بولغاندىن تاشقىرى ئوخشىمىغان دەۋرلەر تۇغدۇرغان بىر خىل ھاكىمىيەتنىڭ ئىككى خىل مەھسۇلىدۇر⑤.

تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، راسا كۈچەيگەندە بىر ئەسىر ئەتراپىدا غەربىي يۇرت دائىرىسىگە كىرىدىغان شىنجاڭ، ماۋرا ئۇننەھر ۋە خۇراساننىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالدى. بۇ كەڭ تېررىتورىيىنى تۇتۇپ تۇرۇش، باشقۇرۇش توغرىسىدا زېڭ ۋېنۋۇ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ تۆتىنچى پاراگرافىدا مۇنداق دەيدۇ: «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى جايلارنى ئالغاندىن كېيىن بۇ جايلاردىكى قەبىلىلەر ياكى بەگلىكلەرنى قانداق قىلغاندا چىن كۆڭلىدىن بەيئەت قىلدۇرغىلى بولىدۇ؟ قانداق قىلغاندا ئۇلارنى تىزگىنلەپ، يۈز ئۆرۈمەيدىغان قىلغىلى بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ئويلىنىپ مۇنداق ئىككى چوڭ سىياسەت قوللاندى: ئۇنىڭ بىرى، بۇ جايلاردا ھەر قايسى

جايلارنىڭ باشلىقلىرىنى قورۇقچىبەگ، تۇتۇق بەگ، ئايماق بەگ قىلىپ تەيىنلىدى؛ يەنە بىرى، ھەربىي مەھكىمە تەسىس قىلىپ ئەسكەر تۇرغۇزدى. ئالدىنقىسى خەلق ئىشلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان يۇمشاق ۋاسىتە بىلەن بېقىندۇرۇش سىياسىتى بولسا، كېيىنكىسى دۆلەت مۇداپىئەسىنى مەركىزىي ھۆكۈمەت ئورۇنلاشتۇرىدىغان ھەربىي قورغان سىياسىتى ئىدى» . تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلغان 45 مەھكىمە قارىمىقىدا 115 ئايماق بولغان ئىكەن. بۇ ئايماقلار ئادەتتىكى ئايماق ۋە تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلارغا بۆلۈنىدىكەن. يۇقىرىقى ئايماقلارنىڭ كۆپ قىسمى تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان ئايماق بولۇپ، ئاز قىسمى ئادەتتىكى ئايماقلار ئىكەن. تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلار بىلەن ئادەتتىكى ئايماقلارنىڭ مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك ئوخشىمايدىغان يېرى بار: بىرىنچىسى، ئادەتتىكى ئايماقلارنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىنمايتتى، لېكىن تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان مەھكىمىنىڭ تۇتۇق بەگلىك مەرتىۋىسىگە، ئايماقلارنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىناتتى. ئىككىنچىسى، ئادەتتىكى ئايماقلاردا نوپۇس ۋە باج - سېلىق تۇتۇن - سېلىق پىرقىسىگە تەۋە ئىدى. لېكىن تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان مەھكىمە - ئايماقلاردا ئۇنداق ئەمەس. ئۈچىنچىسى، ئادەتتىكى ئايماقلار سىياسەت يۈرگۈزگەندە ئوردىنىڭ يارلىقى بويىچە ئىش قىلىناتتى. لېكىن تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان مەھكىمە - ئايماقلار ئۆز ئالدىغا سىياسەتنى ئەركىن يولغا قوياتتى. «غەربىي يۇرتتا ئادەتتىكى ئايماقلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئىشىرغول، قوچۇ، بېشبالىقتىن ئىبارەت ئۈچلا ئايماق بار ئىدى» . ⑥

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بىز يۇقىرىدا خەن دەۋرىدە كۆرگەن «قورۇقچىبەگ» نىڭ خاراكتېرى ئۆزگىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ جەڭگىۋار قورالغا ئايلاندى. بۇ چاغدا «ئەنشى قورۇقچىبېگى» بىلەن «بېشبالىق قورۇقچىبېگى» تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتۈن يۇرتنى باشقۇرۇش، تۇتۇپ تۇرۇش دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قورالىغا ئايلاندى. بۇ مەسىلە «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دېگەن كىتابتا

بىر قەدەر سىستېمىلىق ھەم روشەن كۆرسىتىلىدۇ. بۇ كىتابتا ئەنشى قورۇقچىبېگىنىڭ قورۇلۇشى ۋە تۈزۈلۈشىنى مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «... مىنگودىن 1272 يىل ئىلگىرى (جېنگۈەن 14 - يىلى، مىلادى 640 - يىلى) خوجۇنجې ئىدىقۇتنى يوقاتتى. تەيزۇڭ خان ئۇ يەردە قوچۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلدى. ئاندىن قوچۇ ئايمىقىدا ئەنشى قورۇقچىبېگى مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. بۇ ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. شۇ چاغدا ئەنشى قورۇقچىبېگى قوچۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بەگلىكلىكىنى قوشۇمچە ئۆتىدى (مەسىلەن، گوشاۋگى ئەنشى قورۇقچىبېگى ۋە قوچۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى ئىدى) ئۇ جېنگۈەن 18 - يىلى كۇسەننى ئىنجىتتى. ئەنشى قورۇقچىبېگى مەھكىمىسىنىڭ مەركىزىنى كۇسەننىڭ پايتەختىگە (ھازىرقى كۇچا) يۆتكىدى. مىنگودىن 1284 يىل ئىلگىرى (يۇڭ خوي 2 - يىلى، مىلادى 651 - يىلى) گاۋزۇڭ خان ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى ئىدىقۇتتىكى ئەسلى ئورۇنغا يۆتكىدى. مىنگودىن 1292 يىل ئىلگىرى (شەن چىڭ 3 - يىلى مىلادى 658 - يىلى) ياڭجۇ كۇسەننى قايتا ئىنجىتىپ، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ مەركىزىنى يەنە كۇسەنگە يۆتكىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ يەر مەھكىمە مەركىزى بولۇپ تۇرىۋەردى. بۇلار ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇش، يۆتكىلىش جەريانىدىن ئىبارەت»⑦. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئورنى ۋە ھوقۇقى توغرىسىدا: «تەيزۇڭ خان ۋە گاۋزۇڭ خان دەۋرلىرىدە ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئەڭ ئالىي ئورگان ئىدى. ئۇ ھوقۇق جەھەتتە بىر تەرەپتىن، قارام ئەللەردىكى مەھكىمە - ئايماقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنى باشقۇراتتى، بۇ ئەسكەرلەر مۇھىم ئۆتكەللەرگە تارالغان بولۇپ، قارام ئەللەرنى باستۇرۇپ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەيتتى.» دەپ كۆرسىتىلگەن. ⑧ بېشبالىق قورۇقچىبېگى توغرىسىدا: «ۋۇزېتيەن زامانىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. بۇ مەھكىمە

تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئايماقلارنى باشقۇردى» دېيىلگەن.
قورۇقچىبەگنىڭ مەمۇرىي تەشكىلى تۈزۈمى: «قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» ۋە «يۇقىرى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» دەپ ئىككى دەرىجىگە ئايرىلىدۇ. باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە باش قورۇقچىبەگدىن بىرى، يانداش قورۇقچىبەگدىن تۆتى قويۇلاتتى. يۇقىرى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە بىر قورۇقچىبەگ، ئىككى يانداش قورۇقچىبەگ قويۇلاتتى. ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى دەسلەپتە يۇقىرى قورۇقچى مەھكىمىسى ئىدى. مەسىلەن، گوشاۋگى «ۋاقىتلىق ئەنشى قورۇقچىبېگى» بولغان. ئۇ جەڭدە ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا «ئەنشى قورۇقچىبېگى» ⑨ دېگەن نام بېرىلگەن. كېيىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. مەسىلەن، گويۇەنجىن «ئەنشى باش قورۇقچىبېگى» بولغان. «كونا تاڭنامە» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» لەرنىڭ «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» ئوخشاشلا «ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى دېيىلگەن.»⑩ يۇقىرىقى كىتابتا قورۇقچىبەگنىڭ ۋەزىپىسىنى كونكرېت قىلىپ: «باش قورۇقچى بەگنىڭ ۋەزىپىسى قارام ئەللەردىن ھال سوراش، تاجاۋۇزچىلارنى تىنچىتىش، ھىيلىگەر - ئالدامچىلارنى كۆزىتىش، ئالا كۆڭۈللەرنى جازالاشتىن ئىبارەت بولۇپ، مەسئۇلىيىتى بەك ئېغىر ئىدى»⑪ دەپ كۆرسىتىپ، خىزمەت زۆرۈرىيىتى بويىچە نىملەرگە ئىگە بولۇشنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «قورۇقچىبەگنىڭ خىزمەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشتە زۆرۈر ھەربىي كۈچ بولمىسا بولمايتتى. قورۇقچىبەگنىڭ ھېچقانداق كۈچى بولمىسا قولىدىن نېمە كېلىدۇ؟ شۇڭلاشقا ئەينى ۋاقىتتا قوچۇ ئايمىقىغا ھەر يىلى مىڭلاپ ئادەم يۆتكەپ كېلىنەتتى. سۈرگۈن قىلىنغان ئەمەلدارلارمۇ چېگرىنى قوغداشقا ئەۋەتىلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تۆت قورغاننىڭ ئەسكەرلىرىگىمۇ قورۇقچىبەگ بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلاتتى.
.. كۇسەن، ئۇدۇن، كىنگىت، سولىدىن ئىبارەت تۆت دۆلەتنىڭ پايتەختى بۇ تۆت قورغاننىڭ مەركىزى ئىدى... بۇ تۆت قورغان ئەسكەر تۇرىدىغان جاي بولۇپ، ھەر بىر قورغانغا بىر سانقۇن ۋە بىر يانداش قورغان

باشلىقى قويۇلاتتى. ئۇ دۆلەت مۇداپىئە ئورگىنى ئىدى.»⑫ بۇنىڭدىن باشقا تۇتۇق مەھكىمىسى بولۇپ، بۇ شۇ يەردىكى بەگلىك ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى تۇتۇق ھىراۋۇلى قىلىپ بەلگىلىنەتتى، بۇنداق بەگلىكلەر بېقىنغان ئەللەر بولۇپ، يەرلىك ھۆكۈمەت ھېسابلىنىپ، قورۇقچىبەگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى.

دېمەك، تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە قورۇقچىبەگ يەنى ئەنشى قورۇقچىبېگى بىلەن بېشبالىق قورۇقچىبېگى پۈتۈن غەربىي يۇرتتىكى نەچچە يۈزلىگەن تۇتۇق بەگلەرنى باشقۇرىدىغان، بىۋاسىتە مەركەزگە قارايدىغان ئەڭ ئالىي ھەربىي سىياسىي، مەمۇرىي ئورگان بولۇپ شەكىللەندى. بۇ ئورگان خەن دەۋرىدە غەربىي يۇرتنى ھونلار بىلەن تالىشىشىدا، تاڭ دەۋرىدە تۈركلەر، تىبەتلەر، ئەرەبلەر بىلەن تالىشىشىدا غايەت زور ھەربىي، سىياسىي، مەمۇرىي ئىستىھكام بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدا ئۆتكۈلۈك، سۆيگىن توپلىغى بولغانغا قەدەر غەربىي يۇرتنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ گۈللىنىشىدە غايەت مۇھىم رول ئوينىدى. نەتىجىدە، يىپەك يولىنىڭ تۆت كوچا ئاغزىغا جايلاشقان تۇرپان (قوس خانلىقى) كېيىن قوچۇ، كېيىن ئىدىقۇت دەپ ئاتالغان بۇ ئالتۇن دىيار ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

تۇرپان - شىنجاڭ بويىچە تارىخى ئەڭ ئۇزۇن قەدىمىي مەدەنىيەتلىك دىيارلارنىڭ بىرسى ھېسابلىنىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى تۇرپان، پىچان، توقسۇندىن ئىبارەت شەھەر ناھىيە تەۋەسىدىكى سۇ بېشى، يارغول، قارا خوجا، ئاستانە، چاشتاغ، ئىشەك داۋان، شور بۇلاق، ماچاڭگو، قارا يۇزى، دىغار، چوۋانقىر، ياڭخېي، ئۈچ كۆۋرۈك، قوشتۇر، ئويمان بۇلاق، پەنجىر تاغ، بايتوقاي، چولاق كارىز، ئېۋىرغول، ئالغۇي، توتەي، قوشچاڭزا، دۆڭ مەھەللە، خوجام ئالدى قاتارلىق جايلاردىن ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرا ۋە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت ئىزلىرى، قىياتاش رەسىملىرى، تاش خەرىتە، قەدىمكى قەبرىستانلىقلارنىڭ تېپىلغانلىقى «تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئىپتىدائىي ئىنسانلار پەيدا بولغان،

ياشىغان، كۆپەيگەن، ئۆزىگە خاس قەدىمىي مەدەنىيەت يارىتىلغان خاسىيەتلىك ئانا دىيار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.» ⑬ مانا مۇشۇلار ئاساسىدا تۇرپاننىڭ رەڭگارەڭ، باي مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى.

ئۇيغۇر كلاسسىك مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نەمۇنىسى سۈپىتىدە تۇرپاندا مەيدانغا كەلگەن «غوۋاس ئانافىت» (تووۋا دۇئاسى)، «چىستانى ئىلىك بەگ» ھازىر تۈركىي خەلقلەر دۇنيا قارىشىنىڭ ئىنىنسىكلوپېدىيىسى دەپ قارىلىۋاتقان «ئىسرىق بىتىك» (پالنامە) «مانى شېئىرلىرى»، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇغ»، «ئىككى تېكىن ھېكايىسى»، «ئەيسانى يوقلاش» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەر ۋە ئاپىرىن چورتىكىن، كۈلتارقان، قالىم قايىشى، پىراتيا ياشىرى، كىي كىي، چۇچۇ، ئاسىغ تۇتۇڭ، چىسۇياتۇتۇڭ، سىنقۇ سەلى تۇتۇڭ قاتارلىق شائىر، يازغۇچى، ئالىملار ئۆز دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت ئەلچىلىرىدەك تارىختىن بىزگە مەلۇم. بۇ گۈللەنگەن مەدەنىيەتنىڭ يىلتىزى يۇقىرىقى تارىخىي ئاملىغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى ئۆڭلۈك - سۈيگىن تۇپىلىڭىدىن كېيىن سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي جەھەتتىن بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ، غەربىي يۇرتنى ئاستا - ئاستا قولدىن چىقىرىپ قويىدى. بۇ ئەھۋال يۇقىرىقى «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دېگەن كىتابتا قىسقا ئەمما ئېنىق مۇنداق دەپ ھەسرەتلىك بايان قىلىنىدۇ: «تاڭ سۇلالىسى ئۆڭلۈك - سۈيگىن تۇپىلىڭىدىن كېيىن ئىچكى ئەنسىزلىك ۋە تاشقى پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قالدى، مەسىلەن: تاشقى جەھەتتە ئۇيغۇر، تىبەت قاتارلىقلار تاجاۋۇز قىلدى. نەنجاۋ (يۈننەن)، ئاننام (ۋېتنام) قاتارلىقلار ئاسىيلىق قىلدى. دۆلەت ئىچىدىكى ئايماقلاردىكى قارام ئەللەر قورغانلىرى زوراۋانلاشتى، ھەرەمخانىدىكى ھەرەمبەگلىرى ئۆكتەملىشىپ كەتتى. ۋەزىرلەر گۇرۇھۋازلىق قىلىشتى. سازلىقتا خۇاڭ چاۋ ئىسيان كۆتۈردى، يەنە خۇاڭ چاۋنىڭ لەشكەر باشلىقلىرىدىن جۇۋېن تەسلىم بولدى. مىنگودىن 1005 يىل ئىلگىرى (لياڭ سۇلالىسىنىڭ كەيپىڭ 1 - يىلى، مىلادى 907 - يىلى) جۇۋېن تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى جاۋزۇڭنى بىكار

قىلىپ ئۆزى خان بولۇپ، ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ئىلياڭ ئوردىسى» دەپ ئاتالدى. گاۋزۇڭ خان زامانىدىن جاۋزۇڭ خان زامانىغىچە 20 ئەۋلاد 290 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تاڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆڭلۈك توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغۇچە 150 يىل ئۆتتى. بۇ مەزگىلدە يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ئىچكى ئەنسىزلىك، تاشقى پاراكەندىچىلىك ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇردى. دۆلەتنىڭ ئاساسى ئاجىزلىشىپ ئۆزىنى قوغدىيالمىغۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالدى. غەربىي يۇرتنى قايتۇرۇۋالغۇدەك كۈچى قالمىدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ تاغ - دەريالىرى 900 نەچچە يىل ياتلار قولىدا بولدى. . . ⑭

(ئاپتورى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى)

ئىزاھاتلار:

① بەنگو: «خەننامە. غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە»
② مىلى فەنرېن: «بېشبالىقنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيە ئەھۋالى توغرىسىدا تەتقىقات»، خەنزۇچە 266 - بەت
③ مىلى فەنرېن، يۇقىرىقى كىتاب 266 - بەت
④ بەنگو: «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»
⑤ ئابدۇۋەلى ئەلى: «يىپەك يولى، قورۇقچىبەگ ۋە باشقىلار توغرىسىدا»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1985 - يىلى 11 - ئۆكتەبىردىكى سانى.
⑥ «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1994 - يىل 4 - سان.
⑦ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى » «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1994 - يىلى 4 - سان.
⑧⑨⑩⑪⑫⑬⑭ يۇقىرىقى كىتاب. شىنجاڭ تەزكىرىسى 95 - يىل 1 - سان 87 -، 88 - بەتلەر؛ 96 - يىل 1 - سان 125 - بەت.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى بىكىتى
ئۇيغۇر كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

پىچان سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن دوكلات

ئابلىم قېيۇم، ليۇ خۇڭلياڭ

سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقى پىچان ناھىيىسىدىكى تۇيۇق يېزىسىنىڭ 1 ـ كەنت 8 ـ مەھەللىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئۈچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان بولۇپ، پىچان شەھىرى بىلەن ئارىلىقى 45 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يەر يالقۇنتاغنىڭ شىمالى باغرىدىكى تۇيۇق غولىنىڭ كىرىش ئېغىزىنىڭ غەربىي تەرەپ تۆپىلىكىگە جايلاشقان، غول ئېغىزىنىڭ جەنۇبىي چىقىش ئېغىزىدا داڭلىق تۇيۇق مىڭئۆي قەدىمكى خارابىلىقى بار. قەبرە رايونىنىڭ يەر يۈزىگە تارقالغان، ئېگىزلىكى 0.2 ـ 0.5 مېتىرغىچە كېلىدۇ. دىئامېتىرى بىر ـ ئىككى مېتىر كېلىدىغان تۇپا دۆۋىسى قەبرىلەرنىڭ بەلگىسىدىن ئىبارەت، شەرقىي ـ جەنۇبىي تەرىپى تۇيۇق دەريا جىلغىسىنىڭ قىرغاقلىرىدىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالى يۆنىلىشنى بويلاپ تارقالغان، ئۇزۇنلۇقى 150 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 50 مېتىر بولغان دائىرە ئىچىدە، جەمئىي 40 تىن ئارتۇق قەبرە بار. بۇ دائىرە ئىچىدە قەبرىلەر بىر قەدەر مەركەزلىك جايلاشقاندىن سىرت، غەربىي ـ شىمالىي تەرەپتىن تاغ ئويمانلىقىنى بويلاپ 0.5 كىلومېتىر دائىرە ئىچىگە يەنە بىر قىسىم قەبرىلەر تارقالغان. قەبرە تۆپىسىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، ھېچقانداق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان، تاش دۆۋىلىرىنىڭ يۈزى خېلى رەتلىك، چاسا شەكىلدە بولۇپ، ناھايىتى رەتلىك تىزىلغان، ئۇزۇنلۇقى 2.5 مېتىر، كەڭلىكى 1.2 مېتىر، يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 0.2 مېتىر كېلىدۇ. 1980 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئۈچ دانە قەبرىنى سىناق تەرىقىسىدە قازغان.

قەبرىگە 80MSAS1 ـ 3 دەپ نومۇر بېرىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئىدارىمىز پىچان ناھىيىسىدە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، بۇ يەردە بەش قەبرىنى تازىلىدى. تازىلانغان قەبرىلەرگە 80MSAS4 ـ 8 دەپ نومۇر بېرىلدى. ئىلگىرى ـ كېيىن سەككىز قەبرە تازىلانغان بولۇپ، ماتېرىياللىرى تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

1. قەبرىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ھەمدەپنە بۇيۇملىرى

قەبرىلەر ئاساسەن تىك قۇدۇق شەكلىدە كولانغان قەبرىلەر ۋە يانتۇ ئۆيلۈك قەبرىلەر، دەپ ئىككى خىل شەكىلدە بولۇپ، ھەممىسىگە كارىۋات ھەمدەپنە بۇيۇمى قىلىپ ئىشلىتىلگەن.

تىك شەكىلدىكى توپا سۇپىلىق قەبرىلەردىن ئىككىسى بولۇپ، تەكشىلىكتىكى كۆرۈنۈشى چاسا شەكىلدە، چوڭلۇقى 2.5 مېتىر ئەتراپىدا، قەبرىنىڭ ئېغىزى قەبرىنىڭ تېگىدىن سەل ـ پەل چوڭ بولۇپ، جەسەت ئىسكىلىتى ياغاچتىن ياسالغان كارىۋاتقا قويۇلغان. M_7 قەبرىگە بىر ئەر، ئىككى ئايال، M_8 قەبرىگە بىر ئەر، بىر ئايال دەپنە قىلىنغان. دەپنە قىلىش شەكلىدە جەسەتنىڭ پۇت ـ قوللىرى بەدىنىگە چىپىسلاشتۇرۇلۇپ، بېشى غەربكە قارىتىلىپ، تۈپتۈز ياتقۇزۇلۇپ قويۇلغان. M_8 قەبرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.40 مېتىر، كەڭلىكى 1.04 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 2.50 مېتىر كېلىدۇ. قەبرىنىڭ ئىچى سېغىز توپا بىلەن تىندۇرۇلغان بولۇپ، ئاندا ـ ساندا تاش، شېغىللارمۇ ئارىلىشىپ قالغان. ئادەم ئىسكىلىتىدىن ئىككىسى بار بولۇپ، ناھايىتى بېجىرىم ساقلانغان. جەنۇبىي تەرەپكە قويۇلغان بىر جەسەتنىڭ ئۈستىخىنى زور ھەم يوغان بولۇپ، باش سۆڭىكىنىڭ سىرتقى شەكلى ياي شەكلىدە، ماڭلاي ئۈستىخىنى سەل ـ پەل قىيسىق، ئارقا باش سۆڭىكى كۆرۈنەرلىك پولتىيىپ چىققان. باشنىڭ كەينى ئۈستىخىنى سەل گەۋدىلىك چوقچىيىپ

www.uyghurkitap.com

چىققان. كۆكرەك، بويىنى سەل چوك ۋە يوغان؛ داس ئۈستىخىنىنىڭ پۈتكۈل شەكلىدىن قارىغاندا تار، ئۇزۇنچاق، چىقىلغان كۈرىكە ئوخشايدۇ. تاپىنىنىڭ يايىسى 75گرادۇسلۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىدۇ، كۆز چانىقى چوڭقۇر، قاڭشىرى سەل چوك بولۇپ، ئەللىپىس شەكىلدە، يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ بىر ئەرنىڭ جەستى. يەنە بىرسى، شىمالىي يان تەرەپتە بولۇپ، ئۈستىخانلىرى ئەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا سەل ئىنچىكە، باش ئۈستىخىنىنىڭ چوققىسىنىڭ سىرتقى شەكلى چاسا شەكىلدە، پېشانە قىسمى سەل چوقچايغان، قاپاق يايىسى گەۋدىلىك ئەمەس، باش ئارقا سۆڭىكىنىڭ سىرتقى قىسمى سەل تۈز. كۆكرىكى گەۋدىلىك، بويىنى سەل كىچىك ھەم ئىنچىكە؛ داس سۆڭىكىنىڭ ئومۇمىي شەكلىدىن ئېيتقاندا خۇددى چېلەككىلا ئوخشايدۇ. تاپان ئۈستىخىنىنىڭ يايىسى تەخمىنەن 98 گرادۇس، كۆز چانىقى سەل تېيىز، قاڭشىرى سەل كىچىك، ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىگە سەل يېقىنلىشىدۇ. مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ بىر ئايالنىڭ جەستى. ئايال جەسەتنىڭ چېچى ئىنتايىن مۇكەممەل ساقلانغان. ئۇزۇن چاچلىرى تاراقلىق ئىكەن. سىرتى يۇڭدىن ئىشلەنگەن تور بىلەن قاپلانغان ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن قىزىل گۈللۈك ساپال چۆگۈن، پىيالە ھەر بىرسى بىردىن، قىزىل سىيدام ساپال چۆگۈندىن بىر دانە، ياغاچ تارغاق بىر دانە، ياغاچ تەگنە بىر دانە، كومزەك بىر دانە، پىيالە ئۈچ دانە، يۇڭدىن ئىشلەنگەن چاچ توردىن بىر دانە، بىر دانە قىزىل سىيدام پىيالە پۈتىنىڭ ئاستى تەرىپىگە، ياغاچ تارغاق ئايال جەسەتنىڭ بېشىنىڭ سول تەرىپىدىكى كارىۋات ئۈستىگە قويۇلغان، تور ئايال جەسەتنىڭ بېشىغا يېپىلغاندىن سىرت، قالغانلىرى جەسەتنىڭ باش قىسمىنىڭ ئىككى يېنىغا قويۇلغان. جەسەت ساندۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.20 مېتىر، كەڭلىكى 0.84 مېتىر، ئېگىزلىكى 0.25 مېتىر. ياسىلىش ئۇسۇلىدا بىر كارىۋات جازىسى بىلەن ياغاچ كارىۋاتقا ئوخشاش قورۇلما ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇلۇپ، تۇتاشتۇرۇلغان قىسمى ئەركەك تۆرۈمدىن پەرچىنلەپ، ياغاچ مىخ بىلەن مىخلىنىپ

ياسالغان. ئۇندىن كېيىن كارىۋات جاھازىسىغا بىر قەۋەت شاخ ـ شۇمبا يېيىتىلىپ كارىۋات يۈزى شەكىللەندۈرۈلگەن.

M_7 قەبرىدىكى جەسەت كارىۋىتىنىڭ ئازراق ئوخشىمايدىغان يېرى بار، ئۇ بولسىمۇ جەسەت قويۇلغان كارىۋات جازىسى تومراق شاخ ـ شۇمبىلار بىلەن باغلىنىۋېتىلگەن. ياغاچ ئاچىسىدىن پايدىلىنىپ جەسەت كارىۋىتىنىڭ پۇتى ياسالغان. بىراق، بۇلاردا ئەركەك تورۇمدىن پايدىلىنىپ پەرچىنلەپ مىخلاپ ياسالغان قۇرۇلمىلار ئۇچرىمايدۇ. جەسەت كارىۋىتىنىڭ ئۈستىگە كىگىز، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كۆرپە، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار سېلىنغان.

تىك قۇدۇقلۇق يانتۇ ئۆيلۈك قەبرىلەردىن ئالتىسى بار. قەبرىلەرنى قەبرە يولى ۋە لەھەتتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. قەبرە يولى تەرتىپسىز چاسا شەكىلدە، تىك قۇدۇق شەكىلدە بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى ئۈچ مېتىر، ئاستىنقى قىسمىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە قەبرە ئۆيى ئويۇلغان، قەبرىنىڭ تەكشىلىك يۈزىمۇ تەرتىپسىز چاسا شەكىلدە، لەھەت بىلەن قەبرە يولى ئوتتۇرىسىدا 0.40 مېتىر ئېگىزلىكتە ئىككى قەۋەت خام توپا قاتلىمى بار. لەھەت ئىشىكىنىڭ ئالدىغا بىر قاتار ياغاچ قۇرۇلمىلا قويۇلۇپ قەبرە ئېغىزى توسۇۋېتىلگەن. قەبرە يولى ئېغىزى بىر قەۋەت دەرەخ پوستى، قومۇش، ئوت ـ چۆپ قاتارلىقلار بىلەن ئېتىۋېتىلگەن، قەبرە ئۈستى توپا بىلەن تىندۇرۇلغان، دەپنە بۇيۇملىرىمۇ ياغاچتىن ئىشلەنگەن جەسەت كارىۋىتى ئىشلىتىلگەن. 2 ـ 5 كىچە بولغان جەسەت قويۇلغان. جەسەت ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلۇپ، پۇت ـ قولى بەدىنىگە جىپسىلاشتۇرۇلغان، بېشى غەربكە قارىتىلغان M_3 قەبرە يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.95 مېتىر، كەڭلىكى 1.30 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 2.40 مېتىر بولۇپ، سېغىز توپا بىلەن تىندۇرۇلغان. ئاندا ـ ساندا قۇم ـ شېغىللارمۇ ئارىلىشىپ قالغان، ئىككى قات خام توپا قاتلىمىنىڭ ئېگىزلىكى 50 مىللىمېتىر، كەڭلىكى 55 مىللىمېتىر، ئۈستىدە لەھەت ئىشىكىنىڭ ئالدىدا 10 دانە قىسقا ياغاچ ماتېرىيالى بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن

لەھەت ئىشكى ئېتىۋېتىلگەن، ئابىيۇمى 8 ـ 14 مىللىمېتىرغىچە، ئۇزۇنلۇقى 88 مىللىمېتىر كېلىدۇ. تىك ياغاچ رىتىنىڭ ئوتتۇرىسى شالاڭراق، ئىككى تەرىپى سەل زىچراق، لەھەت ئۆيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.40 مېتىر، كەڭلىكى 1.01 مېتىر، ئېگىزلىكى 0.80 مېتىر، جەسەت كارىۋىتىنىڭ ئۈستىگە شىمالدىن جەنۇبقا ئۈچ جەسەت قويۇلغان. شىمالدىكى بىر جەسەت ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلۇپ، پۇت ـ قولى بەدىنىگە چىپپىسلاشتۇرۇلغان، بېشى غەربكە قارىتىلغان بولۇپ، جەسەت ناھايىتى بېجىرىم ساقلانغان. بۇنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە ئوتتۇرا ياشلاردىكى بىر ئەر جەسەت ئىكەنلىكى جەزملەشتۈرۈلدى؛ جەنۇبىي تەرىپىدىكى بىر جەسەتنىڭ سۆڭەكلىرى قالايمىقان بولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ياش ئايالنىڭ ئىكەنلىكى جەزملەشتۈرۈلدى؛ يەنە بىر جەسەتنىڭ سۆڭەكلىرىمۇ چېچىلىپ كەتكەن بولۇپ، بىر بالىنىڭ ئىكەنلىكى جەزملەشتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەبرە يولىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى پەلەمپەي تويا قاتلىمىنىڭ ئۈستىدىن بىر كىچىك بالىنىڭ جەستى بايقالغان بولۇپ، ئۈستىخىنى ئالدىقاچان چىرىپ كەتكەن. شۇ يەردىن يەنە يۇڭ كىگىز، يۇڭ توقۇلما بۇيۇم پارچىلىرى، سەدەپ، قۇلۇلە قېپىدىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىدىن بىر دانە، قەبرىدىن يەنە جام، غىدىر، ياغاچ تاسما توقۇمى، كىچىك ياغاچ قوتا، گۈللۈك ياغاچ ئەسۋاب پارچىسى، تاغاچ ئەسۋاب پارچىسى، سىرلىق قاچا قالدۇقلىرى، ياي شەكىللىك تۆمۈر خەنجەر، سەدەپ، قۇلۇلە قېپىدىن ياسالغان زىننەت بۇيۇمى، بىر تال ھىنق، مەرۋايىت قاتارلىق بۇيۇملار ھەمدەپنە بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى ئېنىق ئەمەس. M_2، M_1 قەبرە يولىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىنىڭ تىندۇرۇلغان يېرىدىن يەنە قالايمىقان قويۇلغان ئوتتۇرا ياشلىق ئادەمنىڭ باش سۆڭىكى، داس سۆڭىكى قاتارلىق سۆڭەك ئۇستىخانلار بايقالغان بولۇپ، ساقلىنىشى مۇكەممەل ئەمەس، ئۇلارنىڭ سالاھىيىتى، دەپنە قىلىنىش سەۋەبى بىزنىڭ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

www.uyghurkitap.com

2. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار

قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ماتېرىيالغا ئاساسەن ساپال بۇيۇملار، ياغاچ بۇيۇملار، مىس بۇيۇملار، تۆمۈر جابدۇقلار، كۈمۈش بۇيۇملار، سۆڭەك بۇيۇملار، ھىقىق، كۆن - خۇرۇم، كىگىز، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار قاتارلىق ئون نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئاساسلىقى تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە مەلۇم مىقداردىكى زىننەت بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت.

1. ساپال بۇيۇملار

رەڭلىك ساپال بۇيۇم ئىككى دانە، M_8 قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان رەڭلىك ساپال چەينەك ($M_{0:10}$)، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 8.5 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى يەتتە سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 22.5 سانتىمېتىر، ئېغىزى قاتلاقلىق، بويىنى ئېگىز، قورساق قىسمى يۇملاق شەكىلدە بولۇپ، ياي شەكلىدە زىننەتلەنگەن ۋە تىك سىزىق ۋە قوشۇمچە توپلاشتۇرۇپ سىزىلغىنىدىن ئىككىسى بار. تۈز رەڭلىك، قول بىلەن ياسالغان لايغا ئۇششاق قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال بولۇپ، سىرتىغا بىر قەۋەت كۈل رەڭ ساپال سىر بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، قارا رەڭدە نەقىش سىزىلغان، ئاغزىنىڭ ئىچكى قىسمىغا ھەرە چىشى شەكلىدە نەقىش بېرىلگەن. سىرتقى قىسمىغا رومبا شەكلىدە نەقىش بېرىلگەن. قورساق قىسمىغا قاينام شەكلىدىكى نەقىش بېرىلگەن. رەڭلىك نەقىشلەر ئېغىر دەرىجىدە ئۆڭۈپ كەتكەن.

يالاڭ قۇلاقلىق رەڭلىك پىيالە(M_2). ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 11.5 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 6.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى ئالتە سانتىمېتىر، ئېغىزى سەل - پەل ئىچىگە تارتىلغان. ئېغىزىنىڭ گىرۋىكىگە يېقىن يېرىدە ھالقا شەكلىدە قۇلىقى بار. تۈز تەگلىك، قول بىلەن ياسالغان لايدىن ياسالغان، قىزىل ساپال، ئىچى - سىرتى قىزىل رەڭ بىلەن بېزەلگەن. ئېغىزىنىڭ گىرۋەك قىسمىنىڭ سىرتىغا قارا رەڭدە تىك سىزىق سىزىلغان.

سىيدام ساپال بۇيۇملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قىزىل، كۈل رەڭلىرى ناھايىتى ئاز بولۇپ، قىسمەنلىرى ئوت ھارارىتىنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىدىن ئوبدان پىشۇرۇلمىغان بولۇپ، جەمئىي 35 دانىسى بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى قولدا ياسالغان بولۇپ، ئاساسەن چەينەك، كومزەك، قەدەھ، پىيالە، غىدىر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

چۆگۈن بىر دانە ($M_{8:2}$). ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 7.5 سانتىمېتىر ئېگىزلىكى 15 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىر، بويىنى ئېگىز، ئاغزى قاتلاق، قورسىقى چوڭ، يۇمىلاق تەگلىك، ياي شەكلىدىكى يالاڭ قۇلىقى قورساق قىسمىدىن بويىنىغىچە كېلىدۇ. ئۇششاق قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان قىزىل ساپال بولۇپ، قىزىل رەڭ بىلەن بېزەلگەن.

كومزەك 16 دانە بولۇپ، تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

I خىلىدىن بەش دانە، پاكار بويۇنلۇق، ئاغزى قاتلاقلىق، قورسىقى يۇمىلاق، يۇمىلاق تەگلىك ھالقا شەكلىدىكى يالاڭ قۇلاق قورساق قىسمىغا جايلاشقان. لايدىن ياسالغان قىزىل ساپال بولۇپ، سىرتقى قىسمىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن ($M_{4:10}$). ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 7.6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى ئالتە سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى توققۇز سانتىمېتىر.

II خىلىدىكىسى بەش دانە. بويىنى ئېگىز ئېغىزى سىيلاڭغۇ، يۇمىلاق قورساقلىق، يۇمىلاق تەگلىك ياكى كىچىك تۈز تەگلىك بولۇپ ھالقا شەكىللىك قۇلىقى قورساق قىسمىغا جايلاشقان. ($M_{4:3}$) ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 8.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 10.5 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىئامېتىرى 10.5 سانتىمېتىر. بۇ لايدىن ياسالغان قىزىل ساپال ئىچى - تېشىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن.

III خىلىدىكىسى ئىككى دانە ئاغزى قاتلاقلىق. جوغىسى بار، قورسىقى چوڭ، تۈز تەگلىك، ياي شەكلىدىكى قۇلىقى قورساق قىسمىدىن ئاغزىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ لايغا ئۇششاق قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان قىزىل

ساپال بولۇپ، سىرتىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن. ($M_{2,7}$) ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 5.5 سانتىمېتىر، تېگىنىڭ دىئامېتىرى تۆت مىللىمېتىر، ئېگىزلىكى 9.5 سانتىمېتىر.

Ⅳ خىلدىكىسى تۆت دانە. تۈز تەگلىك، يىرىك قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان قىزىل ساپال بولۇپ، قاچا تېپى بىر قەدەر چوڭراق. ($M_{2,1}$) ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 20 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 48 سانتىمېتىر، تەگلىكىنىڭ دىئامېتىرى 14.5 سانتىمېتىر، قورسىقى چوڭ، بويىنى ئېگىز بولۇپ، ئاغزى سەل قاتلانغان، قورساق قىسمىدا ھالقا شەكلىدە ئىككى دانە قۇلىقى بار. بۇلار ئىستا قارىداپ كەتكەن بولۇپ، ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن بۇيۇملاردۇر. (M_2) قەبرە يولىغا قويۇلغان بولۇپ، ئىچىگە بىر بوۋاق دەپنە قىلىنغان.

قەدەھ ئىككى دانە بولۇپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ.

Ⅰ خىلدىكىسى ($M_{4,2}$) قاچا شەكلى كىچىكرەك، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 5.2 سانتىمېتىر، تەگلىكىنىڭ دىئامېتىرى 4.8 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.5 سانتىمېتىر. تۈز تەگلىك، يېنى تۈپتۈز بولۇپ، قورسىقى سەل - پەل تارتىلغان. ھالقا شەكلىدىكى قۇلىقى ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. بۇ لايدىن ياسالغان قىزىل ساپال بولۇپ، سىرتىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن.

Ⅱ خىلدىكىسى ($M_{3,7}$). بۇ سەل - پەل چوڭراق بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر، تەگلىكىنىڭ دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 14 سانتىمېتىر، تۈز تەگلىك يېنى تىك؛ قورسىقى سەل - پەل ئىچىگە تارتىلغان. ھالقا شەكلىدىكى قۇلىقى تۆۋەن قىسمىغا جايلاشقان. بۇ لايغا ئۇششاق قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان قىزىل ساپال بولۇپ، ئىچى - تېشىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن.

قاچىدىن يەتتە دانە بولۇپ، ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ.

Ⅰ خىلدىكىسى ئىككى دانە. تۈز تەگلىك، ئاغزى سەل - پەل ئۈچلانغان، قورساق قىسمىدا ئىككى دانە كىچىك قۇلاق بار. بۇ لايدىن ياسالغان قىزىل ساپال بولۇپ، سىرتىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن. ($M_{8,9}$) ئاغزىنىڭ

ئېگىزلىكى 6.5 سانتىمېتىر.

I خىلدىكىسى تۆت دانە. شەكلى I خىلدىكىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، بىراق سەل - پەل كىچىكرەك. ئايرىملىرىدا بىردىن قۇلاق بار بولۇپ، يىرىك قۇمدىن ياسالغان قىزىل ساپالدۇر، ئېھتىمال، ئوتنىڭ هارارىتىنىڭ تۆۋەن بولۇپ قېلىشىدىن ساپال قاچا ئوبدان پىشۇرۇلمىغان، سۈپىتى تازا ياخشى ئەمەس. مەخسۇس هەمدەپنە بۇيۇمى قىلىپ ئىشلىتىلگەن. ($M_{5,5}$) ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى توققۇز سانتىمېتىر، تەگلىكىنىڭ دىئامېتىرى تۆت سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بەش سانتىمېتىر، ئوت هارارىتى تۆۋەن بولغانلىقتىن ساپال قاچا ياخشى پىشۇرۇلمىغان. ساپالنىڭ رەڭگى تازا ساپ ئەمەس، ئانچە - مۇنچە قارامتۇل كۆل رەڭلەر ئارىلاشقان.

II خىلدىكىسى بىر دانە ($M_{4,6}$). ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 11 سانتىمېتىر، تەگلىكىنىڭ دىئامېتىرى 6.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.7 سانتىمېتىر، تۈز تەگلىك، ئاغزى تۈز بولۇپ، يىرىك قۇمدىن ياسالغان، قىزىل ساپالدىن ئىبارەت .

تەشتەك توققۇز دانە بولۇپ، ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ.

I خىلدىكىسى بىر دانە ($M_{7,1}$). ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 13.2 سانتىمېتىر، تەگلىكىنىڭ دىئامېتىرى 9.4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 5.5 سانتىمېتىر، تۈز تەگلىك، ئاغزى تۈز. سىرتقا يانتۇ چىقىرىلغان، ئۇششۇق قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان قىزىل ساپال بولۇپ، ئىچى - تېشىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن.

II خىل شەكىلدىكىسى ئىككى دانە. تۈز تەگلىك ئاغزى قاتلاق، قورسىقى سەل - پەل يۇمىلاق، لايغا ئۇششاق قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان قىزىل ساپال، ئىچى - سىرتىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن ($M_{2,2}$)، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 10.5 سانتىمېتىر، تەگلىكىنىڭ دىئامېتىرى ئالتە سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.5 سانتىمېتىر.

III خىلدىكىسى ئالتە دانە. يۇمىلاق تەگلىك، ئاغزى ئۇچلۇق،

يەزىلىرىنىڭ ئاغزى سەل ـ پەل تۈز ۋە قاتلاق. لايغا ئۆشاق قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال بولۇپ، ئىچى ـ تېشىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن. ($M_{3:5}$) ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 9.5 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 10.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بەش سانتىمېتىر.

ئۇنىڭدىن باشقا ساپال بۇيۇمدىن تۆت دانىسى يىغىۋېلىنغان بولۇپ، بۇ قەبرىلەردىن تېپىلغان بۇيۇملارنىڭ شەكلى، نەقىشلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يا شەكلىدىكى تۇتقۇچ قۇلىقىغا تىك سىزىق چۈشۈرۈلگەن، رەڭلىك ساپالدىن بىر دانە بولۇپ، مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ شەرقىي شىمالىغا تۆت كىلومېتىر كېلىدىغان «كىچىك كارىز» دەيدىغان يەردىن تېپىلغان؛ ئېگىز بويۇنلۇق قىزىل ساپال چۆگۈندىن بىر دانە، يا شەكلىدىكى بىر قۇلاقلىق قىزىل ساپال كومزەكتىن بىر دانە، بىر قۇلاقلىق كۆلرەڭ ساپال كومزەكتىن بىر دانە بولۇپ، مەزكۇر قەبرىستانلىقنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىن تېپىلغان. بۇلار بۇ خىلدىكى مەدەنىيەتنىڭ بۇ جايلاردا كەڭ تارقالغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

2. ياغاچ بۇيۇملار

17 دانە. ئاساسلىقى تەڭنە، ۋازا، تارغاق، تاسما توقىسى، كىچىك ياغاچ قوتا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تەڭنە تۆت دانە. ئۇنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ھەممىسى پۈتۈن ياغاچنى ئويۇش ئارقىلىق ياسالغان. تەڭلىنىڭ ئاغزى چاسا شەكلىدە، ئىككى تەرىپى سەل ـ پەل دومبايتىلغان. تۈز تەگلىك ياكى سەل ـ پەل سىرتىغا تومپىيىپ چىققان. ئەسلىدىكى تاغاچنىڭ ئىنچىكە ـ يوغانلىقى ئوخشىمىغاچقا، تەڭنە گەۋدىسىنىڭ كەڭ ـ تارلىقى پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ يۈزىدە ئۇزۇن مۇددەت ئىشلەتكەنلىكنىڭ ئىزى قالغان. بەزىلىرىنىڭ يېرىقلىرىنى تېرە بىلەن مىخلاپ چىگىلگەن. بۇ ئەسۋابلار يېمەك ـ ئىچمەكتە ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملاردىن ئىبارەت. ($M_{8:8}$). تەڭنە ئاغزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 21.6

سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6.5 سانتىمېتىر. بوگۇنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىدا ياغاچ تەڭنە بار بولۇپ، شەكلى سىل-پەل چوڭراق.

ۋازا ئىككى دانە. تۈز ئېغىزلىق، يۈرەك شەكلىدە، تۆت پۇتى بار ($M_{6,6}$). ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى يەتتە سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 6.7 سانتىمېتىر كېلىدۇ، دىئامېتىرى 6.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

تارغاق بىر دانە ($M_{8,6}$). كەڭلىكى 5.3 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى ئالتە سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.4 سانتىمېتىر. جەمئىي 20 تال چىشى بولۇپ، كەينى ياي شەكلىدە.

تاسما توقىسى بىر دانە ($M_{3:6}$). ئۇزۇنلۇقى 5.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 3.2 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.5 سانتىمېتىر. ئالدى قىسمىدا بىر چاسا تۆشۈك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 0.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئىككى تەرىپىدە بىردىن يۇمىلاق تۆشۈكى بار بولۇپ، تۇتۇق قىزىل رەڭدە بويالغانلىقى مەلۇم.

كىچىك ياغاچ قوتا ئىككى دانە. شەكلىدىن قارىغاندا ئۇزۇن چاسا شەكلىدىكى تامغا قۇتىسىغا ئوخشايدۇ، پۈتۈن بىر ياغاچنى ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس ($M_{6,7}$). ئۇزۇنلۇقى 8.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 2.5 سانتىمېتىر، تاختا شەكلىدە كىچىك ياپقۇچى بار، قارا رەڭ بىلەن گېئومېتىرىيىلىك نەقىشلەر سىزىلغان.

گۈل چېكىلگەن ياغاچ ئەسۋاب پارچىسى بىر دانە ($M_{3:2}$). شەكلى بىر قوتا ياپقۇچىغا ئوخشايدۇ. ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.6 سانتىمېتىر، يۈزىگە رومبا شەكلىدىكى گېئومېتىرىيىلىك نەقىشلەر ئويۇلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا ياغاچ ئەسۋاب پارچىلىرى بۇزۇلۇپ كەتكەن، نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

3. سىرلىق ئەسۋابلار

www.uyghurkitap.com

پەقەت بىر دانە ياغاچ تاختا سىرلىغۇچ بايقالغان بولۇپ ($M_{2:10}$)، ئۇزۇنلۇقى تۆت سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.4 سانتىمېتىر، ئىككى تەرىپى بىلەنلا سىرلىغىلى بولىدۇ، بىر يۈزى تېگى قارا ھەممە قىزىل رەڭ بېرىلگەن. ياغاچ تاختاينىڭ بىر تەرىپىدە ئىككى دانە كىچىك يۇمىلاق تۆشۈك بار، يەنە بىر تەرىپىدە يۇمىلاق تۆشۈك بار.

4. مىس بۇيۇملار

ئالتە دانە. مىستىن ياسالغان بېزەك بۇيۇمىدىن ئىبارەت. ھايۋان بېشى شەكلىدىكى بۇيۇملاردىن تۆت دانە. شەكلى ئوخشىشىپ كېتىدۇ (M_1). قەبرە ئىگىسىنىڭ ئىككى تىزىنىڭ ئەتراپىدىن تېپىلغان ($M_{1:4}$). ئېگىزلىكى 2.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.5 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 2.3 سانتىمېتىر، بۇ ئاغزىنى ئېچىپ تۇرغان، چىشى كۆرۈنۈپ قالغان، ئىككى كۆزى يۇمىلاق ئېچىلىپ تۇرغان بولۇپ، بوينىدىكى تۈكلەر راستتەك تىك تۇرىدۇ. بوينىنىڭ ئارقىدا چاسا شەكلىدىكى ئورۇندۇقى بار، ئاساسى بۇيۇمنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

گۈل شەكلىدىكى زىننەت بۇيۇمىدىن بىر دانە ($M_{1:17}$). ئۈستى - ئاستى قىسمىدا ئىككى دانە نىلۇپەر گۈلى زىننىتى بار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 2.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.4 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.2 سانتىمېتىر، ئارقا تەرىپىدە ئورۇندۇقى بولۇپ، ئاساسى بۇيۇمنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. قەبرە ئىگىسىنىڭ ئوڭ پاقالچاق ئۈستىخىنىنىڭ ئىچى تەرىپىدىن تېپىلغان.

ھايۋان چىشى شەكلىدىكى زىننەت بۇيۇمىدىن بىر دانە ($M_{1:16}$). قەبرە ئىگىسىنىڭ ئوڭ پاقالچاق ئۈستىخىنىنىڭ ئىچكى قىسمىغا جايلاشقان. شەكلى ياۋايى ھايۋاننىڭ چىشىغا ئوخشايدۇ، ئۇزۇنلۇقى 5.2 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.7 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.2 سانتىمېتىر. ئارقا تەرىپىدە ئويمان شەكىلدە، ئارقا تەرىپى كۆۋرۈك شەكلىدىكى تۈگۈنچەك بار بولۇپ، شۈبھىسىزكى،

www.uyghurkitap.com

بۇ باشقا ئەسۋابلارنى زىننەتلەشتىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

5. تۆمۈر ئەسۋابلار

جەمئىي تۆت دانە بولۇپ، ئېغىر دەرىجىدە داتلىشىپ چىرىپ كەتكەن.

پىچاق بىر دانە ($M_{3:4}$). ئۇزۇنلۇقى 19 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2. 1 سانتىمېتىر، بىسى يايسىمان شەكىلدە بولۇپ، ئاللىقاچان چىرىپ كەتكەن. قېزىۋېلىنغان ۋاقىتتا پىچاقنىڭ بىسى قىسمى بىر قوي ئۇستىخىنىغا 4.2 سانتىمېتىر قادىلىپ تۇرغان. يايسىمان پىچاق ئۆلگۈچىنىڭ گۆش يېيىشىدە ئىشلىتىلگەن.

چاچ سانجىغۇچ (سىرغا) بىر دانە ($M_{2:4}$). ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 0.4 سانتىمېتىر. ئاللىقاچان چىرىپ ئۈزۈلۈپ كەتكەن. ئۈچى تەرىپى ئالتۇن، مىس پارچىسىدىن زىننەتلەنگەن.

پور تۆمۈر (泡铁) بىر دانە ($M_{1:4}$). دىئامېتىرى 2.3 سانتىمېتىر، چىرىپ كەتكەنلىكتىن شەكلىنى ئېنىق بىلگىلى بولمايدۇ.

قالدۇق تۆمۈر پارچىسى بىر دانە ($M_{1:15}$). ئۇزۇنلۇقى 5.1 سانتىمېتىر بولۇپ، شەكلىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

6. كۆمۈش ئەسۋابلار

ئۈزۈك بىر دانە ($M_{3:3}$). سىيدام يۈزلۈك، رومبا شەكىلدە. رومبا شەكلىنىڭ دىئامېتىرى 0.9 سانتىمېتىر.

7. ئۇستىخان قولۇلىدىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇمى

جەمئىي 14 دانە.

قولۇلە قېپى ئىككى دانە بولۇپ، 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ئىگىسىنىڭ داس سۆڭىكى گۆرجەك سۆڭىكىنىڭ ئاستىدىن تېپىلغان ($M_{1:18}$). ئۇزۇنلۇقى 1.9 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.4 سانتىمېتىر.

كۆكرەك زىننەت بۇيۇمى ئالتە دانە. 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ئىگىسىنىڭ تىز بوغۇم ئەتراپىدىن تېپىلغان. ($M_{1:20}$) ئۇزۇنلۇقى 5. 4 سانتىمېتىر كەڭلىكى 3.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.3 سانتىمېتىر، ئۈستى تەرىپىدە قاتارىسىغا ئۈچ دانە كىچىك تۆشۈك بار. دىئامېتىرى

0.5 سانتىمېتىر، تۆۋەنكى تەرىپىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر كىچىك يۇمىلاق تۆشۈك بار، دىئامېتىرى بىر سانتىمېتىردەك كېلىدۇ، يۈزىدە قارا رەڭ ساقلىنىپ قالغان.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۈچ دانەزىنىنەت بۇيۇمى بار بولۇپ، تۆۋەن تەرىپىدە قاتار ئىككى دانە يۇمىلاق تۆشۈكى بار، دىئامېتىرى 0.7 سانتىمېتىر؛ يەنە ئىككى دانىسى بولۇپ ئۈستى تەرىپىدە بىر دانە يۇمىلاق تۆشۈكى بار. تۆۋەنكى قىسمىدا بىر قەدەر چوڭراق يۇمىلاق تۆشۈكى بار. تۆشۈكلەرنىڭ سانى، چوڭ - كىچىكلىكى سەل - پەل پەرقلىنىدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆكرەك زىنىنەت بۇيۇملىرى، ئەسۋابلىرى بولۇپ، ئۈستى قىسمىدىكى كىچىك تۆشۈكچىلەر ئۈستىخان (骨牌) ياسالغان زىنىنەت بۇيۇمى كىيىمگە تاقاشتا، ئاساسىي قىسمىدىكى يۇمىلاق تۆشۈكلەر كۆكرەك زىنىنەت بۇيۇملىرىنى كىيىمگە تاقاشتا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۈستىخان ھالقا ئۈچ دانە. 1 - نومۇرلۇق قەبرە ئىگىسىنىڭ ئوڭ پۇتىنىڭ ئىچكى تەرىپىدىن تېپىلغان ($M_{1:13}$). يۇمىلاق شەكىلدە، ئىچىدە بىر يۇمىلاق تۆشۈك بار، سىرتقى قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 2.5 سانتىمېتىر، تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 0.9 سانتىمېتىر. بۇنداق كىچىك ئۈستىخان ھالقىلار كۆكرەك زىنىنەت بۇيۇملىرىنى قوشۇمچە ئۇلاشتا ئىشلىتىلىدىغان زىنىنەت بۇيۇملىرى بولۇشى مۇمكىن.

قولۇلدىن ئىشلەنگەن زىنىنەت بۇيۇمى بىر دانە ($M_{3:1}$). ئۇزۇنلۇقى 3.1 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.6 سانتىمېتىر، قولۇلە قېپىنى سىلىقلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ياساپ چىقىلغان. پارقىراپ تۇرىدۇ، ئۈستىدە ئىككى كىچىك تۆشۈكى بار، تاقاش، بېكىتىشتە ئىشلىتىلىدۇ.

ئۈستىخان تاختا بىر دانە ($M_{1:19}$). 1 - نومۇرلۇق قەبرە ئىگىسىنىڭ ئوڭ مۈرىسى ئورنىدىن چىققان. ئۇزۇنلۇقى 10.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئۈچ سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.4 سانتىمېتىر، يۈزىدە 13 كىچىك يۇمىلاق تۆشۈك بار بولۇپ، دىئامېتىرى 0.4

سانتىمېتىر، تۆت بۇرجىكىدىكى تۆت يۇمىلاق تۆشۈك ئۇستىخان تاختىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا ئىشلىتىلىدۇ، قالغان كىچىك تۆشۈكلەر باغلاشتا ئىشلىتىلىدۇ ياكى زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۈچلۈق ئۇستىخان ئەسۋاب بىر دانە ($M_{7:11}$). يۇمىلاق بىگىز شەكلىدە. ئۇزۇنلۇقى 5.2 سانتىمېتىر، تەگلىكىنىڭ دىئامېتىرى بىر سانتىمېتىر؛ قۇيرۇق قىسمىدا بىر يۇمىلاق شەكىلدە تۆشۈك بار، دىئامېتىرى 0.3 سانتىمېتىر، ئاستىدا بۇرما شەكىلدىكى سىزىقلار بار. كالا مۈڭگۈزىدە ياسالغان، قارا رەڭدە، نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

8. ھېقىق

پەقەت بىر دانىلا ھېقىق مەرۋايىتى بايقالغان ($M_{3:12}$) بولۇپ، قىزىل رەڭلىك، پارقىراق، يۇمىلاق ھالقا شەكلىدە، سىرتىنىڭ دىئامېتىرى 0.9 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 0.15 سانتىمېتىر، زىننەتلەش بۇيۇمى قىلىپ ئىشلىتىلگەن.

9. كىگىز، كۆن - خۇرۇم بۇيۇملىرى

كىگىز ئاللىقاچان تىتىلىپ كەتكەن بولۇپ، 7 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ جەسەت كارىۋىتىنىڭ ئۈستىدىن تېپىلغان. قارا ۋە ئاق ئىككى خىل رەڭدە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ ($M_{71-33:1}$)، قارا كىگىز پارچىسىنىڭ قالدۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 66 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 31 سانتىمېتىر ($M_{7:2-31}$)؛ ئاق كىگىز قالدۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 46 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 43 سانتىمېتىر.

قوي يۇڭىدا تىكىلگەن كۆرپە بىر دانە ($M_{7:13}$)، 7 - نومۇرلۇق قەبرىدىكى جەسەت كارىۋىتىنىڭ ئۈستىدىن تېپىلغان، ئاللىقاچان تىتىلىپ كەتكەن. بىر قانچە پارچە قوي تېرىلىرى ئىنچىكە تېرە يىپ بىلەن تىكىلىپ ياسالغان، بەزىلىرىدە تېرە يۇڭلىرى ساقلىنىپ قالغان. قېزىۋېلىنغان ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئاستى تەرىپىگە كىگىز قويۇلغان. دەپنە قىلىنغان ۋاقىتتا، جەسەت كارىۋىتىنىڭ ئۈستىگە ئاۋۋال كىگىز يېيىلىپ، ئاندىن قوي يۇڭىدا

تىكىلگەن كۆرپىنى مويى بار تەرەپنى ئۈستىگە قىلىپ يېپىلغان.

چاسا شەكىلدىكى تېرە تورسۇق بىر دانە ($M_{7,7}$). ئۇزۇنلۇقى 7.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 3.7 سانتىمېتىر، قوي تېرىسىدە تىكىلگەن. بىر دانە باغلايدىغان بوغقۇچى بار بولۇپ، شەكلى يا ئوق خالتىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، بۇ ئېھتىمال ھەمدەپنە بۇيۇمى بولسا كېرەك.

كىچىك تېرە خالتا ئىككى دانە، شەكلى ئوخشاش. ($M_{6,6}$) ئۇزۇنلۇقى 6.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئۈچ سانتىمېتىر، ئاغزى كىچىك، قورسىقى چوڭ، قىزىل رەڭدە بويالغان. ئىچىگە قاچىلانغان نەرسىلەر چىرىپ كەتكەن. قانداق نەرسە ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر كۆن - خۇرۇم بۇيۇمى بولۇپ، شەكلى ئېنىق ئەمەس.

10. يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار

يۇڭ رەخت 7 - نومۇرلۇق قەبرىدىكى جەسەت كارىۋىتى ئۈستىدىن تېپىلغان. ئاللىقاچان چىرىپ كەتكەن، تۈز سىزىقلىق، ئەگرى سىزىقلىقلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل رەخت بار.

تۈز سىزىقلىق يۇڭ رەختنى ئىنچىكە بۆلگەندە سىلىق، يىرىك ۋە يوللۇق ئۈچ تۈرگە ئايرىغىلى بولىدۇ ($M_{7,12}$). قالدۇق پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 32 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر، توقۇلۇشى يىرىك ۋە قوپال. تۈز سىزىقلىق، ئاستى - ئۈستىدىكى ھەر بىر كۋادرات سانتىمېتىردىكى ئۆرۈش يىپى سەككىز تال، ئارقاق يىپى 14 تال. ئۆرۈش يىپى ئارقاق يىپىدىن يوغانراق. قىزىل رەڭلىرى ئۆڭۈپ ئۆچۈپ كەتكەن. يىپلىرى بويالغان، توپ بويالغان، تۈز سىزىقلىق سىلىق يۇڭ رەخت ئاق ۋە بېغىررەڭدىكى ئىككى خىلى بار ($M_{2,2-1}$). ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر. ئاق رەڭدىكىسى ناھايىتى ئىنچىكە، زىچ توقۇلغان. تۈز سىزىقنىڭ ئاستى ۋە ئۈستىدىكى ھەر بىر كۋادرات سانتىمېتىردا 17 تال ئۆرۈش يىپى بار، 20 تال ئارقاق يىپى بار. ئۆرۈش يىپىنىڭ دىئامېتىرى ئىشلىتىش دەرىجىسى بىلەن ئوخشىشىپ

كېتىدۇ. ($M_{7:4-12}$) ، قالدۇق پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10.2 سانتىمېتىر، سېرىق رەڭدىكىسى قوپاللىراق، يېرىك توقۇلغان. تۈز سىزىقلىقىنىڭ ئاستى ۋە ئۈستىدىكى ئۆرۈش يىپى بىلەن ئارقاق يىپىنىڭ شالاڭ - زىچلىقى پەرقلىنىدۇ. ھەر بىر كۋادرات سانتىمېتىردا سەككىز تال ئۆرۈش يىپى بار، 32 تال ئارقاق يىپى بار. ئۆرۈش يىپىنىڭ دىئامېتىرى ئېشىلىشى، ئارقاق يىپىنىڭ دىئامېتىرى ۋە ئېشىلىشىدىن چوڭراق. شۇڭا يۇڭ رەختلەرنىڭ ئۇلۇڭ - تەتۈرسىگە قىر چىقىرىلغان.

دولقۇنسىمان سىزىقلىق يۇڭ رەخت پاراللېل يۇزلۇك، دولقۇنسىمان سىزىقلىق ۋە ئۆرۈمە يۇزلۇك يانتۇ گۇللۇك ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ ($M_{7:5-12}$) . قالدۇق پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 17.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر، تېگى يېرىك، قوپال توقۇلغان. ئۆرۈمە يۇزلۇك يانتۇ گۇللۇك بولۇپ، يانتۇ گۇل بىلەن ئۆرۈش يىپى 33 گرادۇس بۇلۇڭ ھاسىل قىلغان. ئىككىسى ئاستىدا ۋە ئىككىسى ئۈستىدە ھەر بىر كۋادرات سانتىمېتىردا 14 تال ئۆرۈش يىپى، 22 تال ئارقاق يىپى بار. قارا رەڭلىك ئۆرۈش يىپى، سېرىق رەڭلىك ئارقاق يىپى، ئۆرۈش يىپىنىڭ دىئامېتىرى، ئېشىلىنىش دەرىجىسى ئارقاق يىپىنىڭكىدىن چوڭراق. تۈز سىزىقلىق سىيدام يۇڭ رەختنىڭ بىر نەچچە پارچىسىنى بىرلەشتۈرۈپ تىكىلگەن. ئېھتىمال ئەدىيال قىلىپ جەسەتنى يېپىشقا ئىشلىتىلگەن، بەكلا تىتىلىپ كەتكەن. جەسەتنى ئوراش، يېپىشتىكى تەپسىلىي ئەھۋاللارنى ئېنىق ھۆكۈم قىلىشقا ئامالسىزمىز ($M_{7:6-12}$) . بىر تەرىپىدە ئەنلىك ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ كەڭلىكى 26 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 16.5 سانتىمېتىر. سۇس يېشىل رەڭدە، تېگى قوپال، يېرىك ئىشلەنگەن. ئۆرۈش يۈزىدىكى يانتۇ گۇللىرى، يانتۇ گۇللىرى بىلەن ئۆرۈش يىپى 60 گرادۇسلۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلغان، ئىككىسى ئاستىدا ۋە ئىككىسى ئۈستىدە ھەر بىر كۋادرات سانتىمېتىردا 17 تال ئۆرۈش يىپى بار، 28 تال ئارقاق يىپى بار. كىرىۋېكىدىكى ئۈچ

تال پىلتا يىپ، ئارقاق يىپى ھەمدە ئىككى تال پىلتە يىپ، ھەم ئۆرۈش يىپلىرىنىڭ دىئامېتىرى، ئارقاق يىپلىرىنىڭكىدىن چوڭراق.

چاچ تور ($M_{8:7}$) . يۇڭدا ئىشلەنگەن، قارا رەڭدە، قەبرە ئىگىسىنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىدىغان بۇيۇمى بولۇپ، قىزىتۋېلىنغان ۋاقىتتا چاچقا قاپلاقلىق ئىكەن. تور شەكلى ئۇزۇنچاق سىلىندىر شەكلىدە. تۆۋەنكى قىسمى ئىنچىكە پارچە ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر، ئوتتۇرا قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 4.5 سانتىمېتىر، تور شەكىللىك قۇرۇلما بولغانلىقتىن شەكلىنىڭ قۇرۇلمىسى تەدرىجىي بىرىكىپ ئىنچىكىلەپ بارغان. ئارقىغا تۈرمەللەپ تور ئىچىگە تىقىۋېلىنغان. كېيىنكى دەۋرلەردىكى تور ياغلىققا ئوخشىمايدۇ. بۇ خىل چاچ زىنىنىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئالدى بىلەن ئىنچىكە يىپ بىلەن تال - تال قىلىپ ئۆرۈۋېلىنغان. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت چاچنى توملىتىپ ھەم ئۇزارتىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن كېيىن سىرتقى قاپلىغۇچتىكى سىلىندىر شەكىللىك چاچ قاپلىغۇچ بىلەن يالاڭ يىپلاردىن بىرىكتۈرۈلۈپ ئىشلىتىپ توقۇلىدۇ. قۇرۇلمىسى رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك. پاتاڭدىكى چاچلار ئۇستىگە تارىلىپ تور شەكلىدىكى قاپلىغۇچتا قاپلانغان، تۆۋەنكى قىسمىدىكى پارچىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. ئۇزۇنلۇقى 19 سانتىمېتىر، كەڭلىكى يەتتە سانتىمېتىر، ئەسلىدىكى قاپلىغۇچنىڭ چوققىسىغىچە ياكى دولىسىغىچە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۈچ تال پىلتە يىپنى ئېشىپ بىر قىلىپ ئىنچىكە بىر تال يىپ قىلىپ ئېشىپ چىققان. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى چاچ قاپلىغۇچ بىلەن بەل - پەل ئوخشىمايدۇ.

يۇڭدىن توقۇلغان بەلباغ ($M_{2:7-12}$) ، قالدۇق پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.5 سانتىمېتىر، ئىككى تال پىلتە يىپ بىر قات قىلىنغان، جەمئىي 20 قات بىلەن توقۇلغان. قىزىل رەڭدە بولسىمۇ، لېكىن پىلتە يىپلار ئۆڭۈپ كەتمىگەن، چۈنكى توپ ھالىتىدە بويالغان، تۈگمىسى قەھۋە رەڭدىكى تۈز سىزىقلىق يۇڭ رەختكە قادالغان.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ ئېلېكتىرونلۇق ئامبىرى

3. ئاخىرقى سۆز

1. قەبرىلەرنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى ھەم يىل دەۋرى:

قەبرىلەردە ئىلگىرى - كېيىنلىك پەرقى بولۇپ، ئىككى دەۋرگە بۆلۈنىدۇ. ئىككى خىل قەبرىنىڭ ياسىلىشىمۇ ئوخشىمايدۇ، قېزىۋېلىنغان بۇيۇملارمۇ روشەن پەرقلىنىدۇ. تىك ئورەكلىك، توپا سۇپىلىق قەبرىلەردىن قىزىل رەڭلىك ساپال بۇيۇملار چىققان بولسىمۇ، لېكىن تۆمۈر ئەسۋابلار بايقالمىدى، تىك ئورەكلىك يانتۇ قەبرىلەردىن رەڭلىك ساپال بۇيۇملار بايقالدى. تۆمۈر قوراللار بايقالمىدى، قىزىل رەڭلىك ساپال بۇيۇملار يېڭى تاش قوراللار دەۋرى خارابىلىرىدا زور تۈركۈمدە بار بولۇپ، شىنجاڭدىكى دەۋر چەكلىمىسى بىر قەدەر كېيىنرەك سىنىپىي جەمئىيەت مەزگىلىگە سۇرۇشكە بولىدۇ. مەزكۇر قەبرىلىكلەردىن تېپىلغان ئوخشاش شەكىلدىكى ياي بىسلىق تۆمۈر پىچاق، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى خەن سۇلالىسى قەبرىلىرىدىن ئومۇميۈزلۈك تېپىلغان. لوياڭدىكى شاۋگۇ خەن سۇلالىسى قەبرىسىدىن ئىككى خىل تۆمۈر پىچاق، 2-، 3- دەۋر ۋە 6 - دەۋردىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان، ئۇنىڭ مۇتلەق يىل دەۋرى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى ۋە ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ، غەربىي خەن دەۋرىنىڭ كېيىنكى دەۋرىگە شەرقىي خەن دەۋرىنىڭ كېيىنكى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى مەزگىللىرىدىلا تۆمۈر تاۋلىغانلىقى ۋە ھەربىي قورال - ياراغ ياسىغانلىقى: «ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ . . . خەنجەرلىرىنىڭ بىسلىرى قاشاڭ، تۇتقۇچلۇق ئوقيالىرى قالاق، ھازىر ئاگلىساق خەننىڭكىگە ئوخشاش سۈپەتلىك ئىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. ②

يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان ئەمەلىي بۇيۇملار بىلەن ھۆججەت، خاتىرىلەر ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بىزنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە قىياس قىلىشىمىزچە، 1 - دەۋردىكى قەبرىلەر «ئەمىنىيە»، «يېغىلىق»

دەۋرلىرىگە تەئەللۇق، 2 - باسقۇچتىكىلىرى غەربىي خەنىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ. دۆلەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش پەن تەتقىقات ئورنى 1 - باسقۇچقا تەۋە بولغان M_2 ۋە 2 - باسقۇچقا تەۋە بولغان M_3 قەبرىدىكى جەسەت كارىۋاتلىرىغا قارىتا كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولۇپ، نەتىجىسى تۆۋەندىكىچە:

M_8 قەبرىنىڭ بۈگۈنگە قەدەر بولغان دەۋرى 75$\pm$3145 يىل بولغان بولۇپ، باشقىدىن قايتا تەكشۈرۈپ تۈزىتىلگەندىن كېيىنكى يىل دەۋرى 145$\pm$ 3335 يىل بولغان؛ M_3 قەبرىنىڭ يىل دەۋرى 70$\pm$ 2225 يىل بولغان، قايتا تەكشۈرۈپ تۈزىتىلگەندىن كېيىنكى يىل دەۋرى 85$\pm$ 2220 يىل بولغان.

تەكشۈرۈش نەتىجىسى 2 - باسقۇچتىكى M_3 نىڭ يىل دەۋرى بىلەن بىز قىياس قىلغان يىل دەۋرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ، 1 - باسقۇچتىكى M_8 نىڭ يىل دەۋرىنى تەكشۈرۈش سانلىق مەلۇماتى سەل - پەل بالدۇر دېيىشكە بولىدۇ.

شۇ يىلى 5 - ئايدا تۇرپاننىڭ ئايدىڭكۆلدە بوران چېقىۋەتكەن ھەمدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان 50 دانە قەبرىنى تازىلىدۇق③. تېپىلغان بۇيۇملار ئىنكاس قىلغان مەدەنىيەت قىياپىتى بۇ تۇركۇمدىكى قەبرىلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. سۇ بېشى قەبرىلىرىنىڭ قېزىلىشى بىزنى ئايدىڭكۆلدىكى ئۇ قەبرە ماتېرىيالىغا قارىتا بىر قەدەر ئىلگىرىلىگەن تونۇشقا ئىگە قىلدى. 50 قەبرىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ، پارقىراق ئەينەك پارچىسى، ياتقان ئاتنىڭ مىس بېزىكى، تۆمۈر پىچاق قاتارلىقلار 2 - باسقۇچقا تەۋە بولغان قېزىۋېلىنغان، بىراق كۆپ ساندىكى قىزىل رەڭلىك، رەڭدار ساپال ئەسۋابلار 1 - دەۋردىكى قەبرىلەردىكى ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن ئىبارەت 1 - باسقۇچتىكى قەبرىلەرنىڭ يىل دەۋرى «ئەمىنىيە» ۋە «يېغىلىق» دەۋرلىرىگە تەۋە.

2. مىللەت تەۋەلىكى ۋە مەدەنىيەت خاراكتېرى

«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن ئىلگىرى تۇرپان ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقانلار غۇزلار ئىدى. «خەن ۋۇدي غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتىشتىن ئىلگىرى كرورەن ۋە غۇزلارنىڭ يېرى ئىدى» ھازىرقى لوپنۇر رايونىنىڭ شىمالىي، شەرقىي تەرەپلىرى غۇزلارنىڭ تېررىتورىيىسىدە ئىدى. سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ قىياپىتىگە ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمكى ئىزلار، قەدىمكى قەبرىلەر تۇرپان بوستانلىقىنى ئاساس قىلىدىغان كەڭ ۋادىدا كەڭ كۆلەمدە تارقالغان، توقسۇننىڭ ئالغوي ④ ، ئېۋىرغول ⑤، تۇرپاندىكى ئايدىڭكۆل ⑥ ، يارغول قەدىمكى شەھىرى ⑦ ئەتراپىدىكى جايلاردا كەڭ تارقالغان. باركۆل ⑧ ، قۇمۇل ⑨ قاتارلىق جايلاردىمۇ رەڭلىك نەقىشلەر سىزىلغان ۋە بۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان قىزىل رەڭلىك ساپال ئەسۋابلار بايقالدى. بۇ ئىز قەبرىلىرىنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئاخىرقى چېكى مىلادى I ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار، ناھايىتى ئېھتىمال بىر خىل مەدەنىيەت تىپىغا كىرىدۇ. ئۆرەغول بىلەن ئالغويدىكى بىر تۈركۈم ئەمىنىيە دەۋرىدىن يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان قەبرىلەر بىلەن سۇ بېشى قەبرىلىرىدىكى ساپال بۇيۇملار زىچ مۇناسىۋەتلىك. بىراق ئۆلگۈچىنىڭ چاچ شەكلى رەتلىك تاراپ ئۆرالغان، چاچ قاپلىغۇچ تور بىلەن قاپلىنىۋېلىنغان ⑩ ، ئوخشاشلا بىر مىللەتكە مەنسۇپ. غۇزلار شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، چىن، خەن دەۋرلىرىدىكى «غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى» . خەن ۋۇدى زامانىدا جاۋ پونۇ غۇزلارنى تىنچىتقاندا «ئالدى قوس دۆلىتىنى ئالدى ۋە ئارقا ئىككىگە ۋە تاغنىڭ شىمالىدىكى ئالتە دۆلەتكە بۆلگەن» ⑪ «قاڭقىللار» بىلەن «غۇزلار» بىر خىل نامنىڭ خەنزۇ تىلىدا ئوخشاش بولمىغان شەكىلدە ئىپىرلىشى بولۇپ، قەدىمكى دەۋردىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشاش ئىدى. «ئالدى قاڭقىل دۆلىتىنىڭ پادىشاھلىق

شەھىرى يارغول شەھىرىدە» ⑫، يارغول قەدىمكى شەھىرى تۇرپان
شەھىرىنىڭ يار يېزىسى يارغول كەنتىدە بولۇپ، شەرقتىكى سۇ بېشى
قەدىمكى قەبرىستانلىقىغا 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. «قاڭقىل كېيىنكى
دۆلىتىدە پادىشاھ ئۆتۈكەندە تۇرىدۇ» ⑬. بۈگۈنكى جىمسار ناھىيىسىنىڭ
10 كىلومېتىر شىمالىدىكى پوچىڭزىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن
ئىسپاتلىنىشىچە، ئۈچ بۇلۇڭ شەكىلدىكى ۋە قايىنامسىمان شەكىلدىكى
ھەمدە ھەرە چىشى شەكىلدىكى سىزىقلىق گۈللۈك نۇسخىلارنى ئاساس
قىلغان، قىزىل رەڭلىك ساپال بۇيۇملار تارقالغان ئاساسىي رايونلار،
غۇزلار ياشىغان زېمىنلاردىكىسى كۆپ جەھەتلەردىن ماس كېلىدۇ. بىز
دەسلەپكى قەدەمدە بۇ خىل قىزىل رەڭلىك، رەڭلىك ساپال بۇيۇملار ۋە
ئۇلاردىن تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن قىزىل رەڭلىك سىيدام ساپال
بۇيۇملارنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى، مەدەنىيەت ئىزلىرىنى قۇسلارنىڭ
قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى، تارقىلىش دائىرىسىنىڭ ھازىرقى شەرقىي
شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى، جىمسار، گۈچۈڭ، مورىي،
بارىكۆل قاتارلىق بەلباغلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتۇق.
سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان قەبرە ئىگىسى قوس
مىللىتىگە تەۋە ئادەم بولۇپ، 2 - دەۋردىكى قەبرىلەر ئالدى قاڭقىل
دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا توغرا كېلىدۇ.

ھەر قايسى قەبرىلەردىكى ھەمدەپنە بۇيۇملارنىڭ ئاز - كۆپلۈكىدە
پارقلەر بار، مەسىلەن، مىس ۋە سۆڭەك ئەسۋابلار قاتارلىق زىننەت
بۇيۇملىرىنى ئالساق، مۇتلەق كۆپ قىسمى 1 - نومۇرلۇق قەبرىدىن
چىققان، 3 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تۆمۈر ئەسۋابلار قېزىۋېلىنغان؛ 8 -
نومۇرلۇق قەبرىدىن ئەر - ئايال بىللە دەپنە قىلىنغانلىق ئەھۋالى بار
بولۇپ، بۇ ئەر - ئايال بىرگە دەپنە قىلىنغان قەبرە بولۇپ، شۇ مەزگىلدە
سىنىپىي جەمئىيەت باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تىك
ئورەكلىك يانتۇ لەھەتلىك قەبرىدىكى جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنىش ئەھۋالى
بىر قەدەر مۇرەككەپ بولسىمۇ، ئەمما بىر جەسەت مۇھىم ئورۇننى

ئىگىلەيدۇ. قەبرە يولىغا يەنە باللىرمۇ بىللە دەپنە قىلىنغان، M_1، M_2 ، M_4 ، M_2قەبرىدە بىر نەپەر 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان ئەر جەسەت ئىسكىلىتىنىڭ يانپاش سۆڭىكىدە پىچاق ئىزى بار، باش سۆڭىكىدە ئوچلۇق ئەسۋاب بىلەن ئورۇلغان تۆشۈكچە بار. بىزنىڭ ئانالىز قىلىشىمىزچە، قەبرە يولىدىكى قوشۇپ كۆمۈلگەن باللار بىلەن M_2قەبرىدىكى E يەككە جەسەت ئېھتىمال قوشۇپ كۆمۈلگەن قۇللار بولۇشى مۇمكىن. بۇ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر بىلەن بىردەك. مىلادى II ئەسىردە هونلار غەربىي يۇرتنى كونترول قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا قۇللۇق تۈزۈمنى يولغا قويدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى قوس قۇللۇق جەمئىيەتكە كىرگەنىدى، هون قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى، قول تۇتۇق بەگلىرىنى قوروپ باشقۇرغان. هونلارنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتتىكى قۇللۇق تۈزۈمنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن بولسىمۇ، بىراق يېتەرلىك تەرەققىياتقا ئېرىشەلمىگەن، شۇڭا ئۇزۇق ئۆتمەي غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتقا تېخىمۇ سىڭىپ كىرىپ، غەربىي يۇرتتىكى قۇللۇق تۈزۈمنى زاۋاللىققا يۈزلەندۈردى. «قۇللۇق تۈزۈمدىكى تۇتۇق مەھكىمىسى شۇنىڭدىن باشلاپ ئەمەلدىن قالدى». قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان نۇرغۇن ساپال ئەسۋابلار ئەينى ۋاقىتتىكى ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغانلىقىنى، كۆپ مىقداردىكى يۈك توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن بولۇپ، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ يەنىلا زور سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

تۇرپان رايونىنىڭ يېغىلىق، چىن، خەن باسقۇچلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئەمدىلا باشلاندى. قوس مەدەنىيىتى ئىزدىنىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ قەبرىلەرنىڭ دەۋرىي ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىللەرگە توغرا كېلىدۇ، ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە. يۇقىرىدىكى بىر قاتار كۆز قاراشلار تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن بولۇپ،

پەقەت بىر خىل پىكىر سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى، قوش مەدەنىيەتنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇھاكىمە قىلىشنى ۋە تەتقىق قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۈمىد قىلىمىز.

(ئەسلىسى «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى 1984 - يىلى 1 - ساندا ئېلان قىلىنغان)

ئىزاھات:

① «تۇرپان ناھىيە ئاستانە، قاراخوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىش دوكلاتى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلار» 1973 - يىلى 10 - سان

② «خەننامە. چىن - تاڭ تەزكىرىسى»

③ ⑥ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش گورنى: «شىنجاڭ تۇرپان ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىلىرى»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىلى 4 - سانى.

④ ⑤ ⑩ «دۆلەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدىكى ئاساسلىق نەتىجىلەر» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە خىزمىتىنىڭ 30 يىلى»

⑦ خۇاڭ ۋېنبى: «قوچۇ ساپاللىرى مەجمۇئەسى»، غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ژۇرنىلى.

⑧ ۋۇ جېن: «شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى بىر نەچچە ئورۇندىكى يېڭى تاش قورال دەۋرى خارابىسى»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1964 - يىللىق 7 - سانى.

⑨ لى يۈچۈن. «شىنجاڭدىن بايقالغان گۈللۈك ساپاللار»، «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلىنىڭ 1959 - يىللىق 3 - سانى»، «دۆلەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدىكى مۇھىم نەتىجىلەر»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقى، ئارخېئولوگىيە خىزمىتىنىڭ 30 يىللىقى».

⑪⑫⑬ «خەننامە: غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرلار، يىپەك يولى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئېچىۋېتىش

ۋەلى

(1)

دۇنياغا مەشھۇر قەدىمكى يىپەك يولى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقىلىشىدىغان مۇھىم يول ھېسابلىناتتى. خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىن چۆل - باياۋانلارنىڭ ياقىسىنى بويلاپ سوزۇلغان بۇ يول تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي - شىمالىي چېگرىسىدىكى پايانسىز غەربىي يۇرتتىن كېسىپ ئۆتۈپ، غەربتىكى سەمەرقەند، پىرسىيە، مىسوپوتامىيە ۋە داكچىن ئىمپېراتورلۇقى، ئەنەتكەك قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن تۇتىشاتتى. شۇ چاغلاردا سەددىچىن سېپىلىنىڭ قاش قوۋۇق دېگەن يېرىدىن چىققاندىن كېيىن غەربكە قاراپ ماڭغىلى بولىدىغان، ئەمما، ئادەمنىڭ تېنىنى شۈركەندۈرىدىغان ئىككى يول بار ئىدى: بۇ يولنىڭ بىرسى، قەدىمكى ئېۋىرغول ئارقىلىق مىڭلاق ئېلىگە تۇتىشاتتى، ئاندىن، ئىسسىقكۆلدىن ئايلىنىپ ئۆتكەندىن كېيىن غەربكە ماڭىدىغان يول ئىدى. ئۇ يىپەك يولىنىڭ شىمالىي بۆلىكى ئىدى؛ يەنە بىرسى، دۇنخۇاڭ ئارقىلىق جەنۇبقا قاراپ ماڭىدىغان يول بولۇپ، ئۇ غەربىي يۇرتتىكى كىروران، پىشامشان ئارقىلىق كىنگىتكە بارغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇ يەردىن يەنە جەنۇبقا قاراپ بۇرۇلۇپ كۇسەن، قەشقەر، ئۇدۇن قاتارلىق دۆلەتلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، ۋاھان كارىدورى ئارقىلىق بەش ئەنەتكەك ئېلىگە تۇتىشىدىغان يول ئىدى. بۇ يول يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكى ئىدى. كارۋانلار بەزى چاغلاردا يول يوق يەرلەردىن ئۆتۈشكە مەجبۇر بولاتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇلار چۆلدە ئۆلۈپ قالغان ئادەم ۋە

ئۇلاغلارنىڭ تاشلىنىپ ياتقان ئۇستىخانلىرىغا قاراپ ئالغا ئىلگىرىلەيتتى. كىشىلەر بۇ يولدا تامامەن ئات - تۆگىلەرنىڭ شاراپىتىگە تايىناتتى. چۈنكى، نەدە قۇدۇق، نەدە بۇلاق بار ئىكەنلىكىنى ئاشۇ جاپاكەش ئات بىلەن تۆگىلا پۇراپ تاپالايتتى. بۇ ئات - تۆگىلەر يەنە ئۆلۈم ئەلچىسى بولغان قۇم بورىنىدىنمۇ ئالدىن بېشارەت بېرەلەيتتى. بۇ ھەقتە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 97 - جىلدىدا: «كېلىۋاتقان قۇم بورىنىدىن پەقەت تۆگىلا ئالدىن بېشارەت بېرەلەيدۇ. چۆلدە بوران چىقىشتىن ئىلگىرى تۆگە پۇشقۇرغىنىچە بېشىنى پۇتلىرىنىڭ ئارىلىقىغا تىقىۋېلىپ ماڭماي تۇرۇۋالىدۇ. بۇنداق چاغدا دەرھال تۆگىنى چۆكتۈرۈپ، باش - كۆزلىرىنى ئوراپ، تۆگىنىڭ بىقىنىغا كىرىۋېلىش لازىم. بولمىسا، ئۆلمەكتىن باشقا چارە يوقتۇر!» دەپ يېزىلغانىدى.

دېمەك، يۇقىرىقى بايانلاردىن بىز خۇددى قاتمۇ قات تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ ھارغىن قەدەملىرى بىلەن كېتىۋاتقان سۇلغۇن چىراي قەدىمكى كىشىلەرنى، مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر بۇددىستلىرىنى، يىپەك سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن كېتىۋاتقان باداڭ قورساق غوز سودىگەرلىرىنى، ئىدىقۇت، كېنگىت ۋە كۇسەن، خوتەن قاتارلىق بۇددا مەركەزلىرىگە ئىلىم تەلەپ قىلىشقا كېتىۋاتقان ئەبگا تاڭ سېڭلارنى كۆرگەندەك بولىمىز! بۇ قەدىمكى كىشىلەر نېمىدېگەن كارامەت خىسلەتلىك كىشىلەر - ھە! ئۇلار يىراق غەربىي يۇرتلاردىن، ئەنەتكەك ئەللىرىدىن، داكچىن دۆلىتىدىن، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بويلىرىدىن تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى چاڭئەنگە قاراپ يولغا چىقىشاتتى ۋە شۇنىڭدەك تاۋغاچلىقلارمۇ چاڭئەندىن يولغا چىققاندىن كېيىن، قاتمۇقات تاغ - ئېدىرلاردىن ئۆتۈپ، قەدىمكى مەشھۇر تۇران قوشىقىدا: «تۇران دەرياسى چوغاي تېغىنىڭ بويلىرىنى ئويناپ ئاقىدۇ، ئاسمان گۈمبىزى بارگاھسىمان، چەكسىز دالىنى قاپلاپ ياتىدۇ. كۆرۈنەر كۆپكۆك پايانسىز ئاسمان، دالىلار كەڭرى كۆز سالساق قايان، ئەسكەندە شامال ئوتلار ئەگسە باش، سانسىز قوي - كالا بولىدۇ ئايان» دەپ تەسۋىرلەنگەن گۈزەل چوغاي تاغلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئوردۇس كارىدورى بىلەن مېڭىپ، ھەيۋەتلىك تاغلار ئاتىسى -

تەڭرىتاغلىرىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، نەچچە مىڭ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يول ماڭغاندىن كېيىن، ئاندىن ھىندىستانغا، پېرسىيىگە يېتىپ بېرىشاتتى. ئۇلار بۇنداق تۈمەن چاقىرىملىق ئۇزۇن مۇساپىنى ئارىلىقى پەقەت ئىككى گەزلا كېلىدىغان قەدەملىرى بىلەن ئېرىنمەي قەدەملەپ مېڭىپ، تۈگىمەس قۇملۇق، ئوتسىز چۆللەرنى بېسىپ، ئۈچ مىڭ ...

تۈگىمەسلىكتى ۋە مەنزىللەر ئارىسىدا توختىماستىن قاتناپ، غەرب بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەتنى تۇتاشتۇرغانىدى! ھالبۇكى، قەدىمكى ئادەملەرنىڭ بۇ ئۇلۇغۋار، ھەيۋەتلىك ئىش - ھەرىكەتلىرىدە ئات بىلەن تۆگە ئۇلارغا ھەمدەم بولغانىدى. شۇڭا، شۇنداق ئېيتىشقا ھەقلىقمىزكى، غەربىي يۇرتتىن چىقىدىغان ئات بىلەن تۆگىمۇ قەدىمكى جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە ئۇلۇغ خىزمەت كۆرسەتكەن نامسىز تۆھپىكارلاردۇر!

(2)

16 پادىشاھلىق ۋە سۇي، تاڭ مەزگىللىرى غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆپلەپ كىرگەن مەزگىل ھېسابلىنىدۇ. غەربنىڭ ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، مېدىتسىنا ۋە شۇنىڭدەك تىلشۇناسلىق قاتارلىق ھەر خىل ئىلىم - پەن ئۇتۇقلىرىنىڭ جۇڭگوغا دەۋرەپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، بۇددىزم پەلسەپىسىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۆۋرەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلى - جۇڭگولۇقلارنىڭ چەت ئەل بۇيۇملىرىغا مەھلىيا بولۇپ كەتكەن مەزگىلى ئىدى. شۇ زامانلاردا غەربىي يۇرتتىن كىرگەن ھەر خىل ئالتۇن - كۈمۈش بېزەكلەر، تۈرلۈك ئۈنچە - مارجان، جاۋاھىراتلارغا بېرىلىشتەك كەيپىيات تاڭ ئوردىسىدىن كەڭ پۇقرالار ئارىسىغا ـ بولۇپمۇ شەھەرلىكلەرنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىردى. سەنئەت جەھەتتىكى تەسىر ھامان ئىككى تەرەپكە تەڭ تەسىر قىلىدۇ، ئەلۋەتتە. VII ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى ئەللەردە ئىشلەۋاتقان تاۋغاچلىق ئۇستىكارلار ئىچىدە باپكارلار، زەرگەرلەر، رەسساملار بار

ئىدى. مەسىلەن، رەسسام خەن شۇ، ليۇ تىسى، لى يۈەن، لۇيلى قاتارلىقلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى. بۇ ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ھەممىسى تيەنباۋ 6 - يىلى (747 - يىلى) يازدا ئەرەبلەر بىلەن تاۋغاچ ئوتتۇرىسىدا تالاس ۋادىسىدا يۈز بەرگەن تالاس ئۇرۇشىدا تاۋغاچ گېنېرالى گاۋشەنجى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئىدى. تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تارىخچى دۇيۇنىڭ جيەنى دۇخۇەنمۇ مۇشۇ چاغدا غەربىي يۇرتلۇقلارغا ئەسىرگە چۈشكەنىدى. دۇيۇ ئۆزىنىڭ «قامۇس» دېگەن كاتتا ئەسىرىدە دۇخۇەنىنىڭ غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدىن مەلۇمات بەرگەنىدى.

(3)

شىنجاڭ قەدىمكى چاغلاردا غەربىي يۇرت دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت، ئىقتىساد، ھەربىي جەھەتلەردىكى بېرىپ - كېلىش ئاچا يول ئېغىزىغا جايلاشقانىدى. مۇشۇ زېمىندا ياشىغان ئۇيغۇرلار تارىختا يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ھەزىم قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىگە ئايلاندۇردى. شۇ ئاساستا قويۇق يەرلىك پۇراققا ئىگە بىر خىل يېڭىچە مەدەنىيەت - غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلدى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنى كۆپ خىل مەدەنىيەت قوشۇلۇشىنىڭ جەۋھىرى دېيىشكە بولىدۇ.

تارىخقا نەزەر سالغىنىمىزدا، غەربىي يۇرت بىلەن مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن قىزىقارلىق ھادىسىلەرنى بايقايمىز:

(1) جۇڭگو تارىخىدىكى قەدىمكى مىللەتلەردىن خەنزۇ، ئۇيغۇر ۋە تىبەت ئۈچ مىللەت غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بىر - بىرى بىلەن ئۈزلۈكسىز ئالاقە قىلىپ كەلگەن؛ ھالبۇكى، بۇنداق ئالاقە بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەرگەنىدى؛

(2) بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنىدىن ئىبارەت قەدىمكى ئۈچ چوڭ دىن غەربىي يۇرتتا ئۇچراشقانىدى؛

(3) قەدىمكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە يۇنان مەدەنىيىتى دەل مۇشۇ غەربىي يۇرتتا بىر - بىرى بىلەن تۇتاشقانىدى؛

(4) غەربىي يۇرت دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسى، يەنى خەنزۇ - تىبەت تىل سىستېمىسى، ئالتاي - ئورال تىل سىستېمىسى ۋە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئۇچراشقان رايون بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛

(5) غەربىي يۇرت ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئۈچ چوڭ ئىش تەقسىماتى، يەنى چارۋىچىلىقنىڭ شەكىللىنىشى، دېھقانچىلىقنىڭ ئايرىلىپ چىقىشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى قاتارلىق بۈيۈك ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئەڭ ئۇزۇل - كېسىل، ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ؛

(6) جۇڭگو تارىخىدىكى ئۈچ چوڭ ئىدىئولوگىيە سىستېمىسى، يەنى تەرىقەتچىلىك، كۇڭزىچىلىق ۋە بۇددىزم پەلسەپىسى دەل غەربىي يۇرتلۇق ئۇيغۇر بۇددىستلىرى ئارقىلىق ئورگانىك بىرىكىشنى ئىشقا ئاشۇرغانىدى؛

(7) «ئەرەبىي ھەسەلەسىت» («ھەسەلدەك شېرىن تىل» دەپ ئاتالغان ئەرەب تىلى)، «پارسىي شېكەرەسىت» («شېكەردەك تاتلىق تىل» دەپ ئاتالغان پارس تىلى) ۋە «تۈركىي ھۈنەرەسىت» («ئىلىم - سەنئەت تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلى) دەل مۇشۇ غەربىي يۇرتتا بىر - بىرى بىلەن بەيگىگە چۈشكەنىدى؛

. . .

يۇقىرىقىدەك ئۈچ بۇرجەكلىك مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى يەنە كۆپلەپ مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن.

(4)

ئەنگلىيىنىڭ VIII X ئەسىردە ياشىغان تارىخچىسى ئىدۋارد گىبون

ئۆزىنىڭ «ئەرەبلەرنىڭ تۈركىستاننى بويسۇندۇرۇشى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 11 - بېتىدە مۇنداق بىر تۈرلۈك ياخشى پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى: «شۇنى ئۇنتۇماسلىق لازىمكى، سوغدىلارنىڭ شەرقلىكلەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى ئۇلارنىڭ غەربلىكلەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى بېسىپ چۈشىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ تاللاشقا دۇچ كەلگەندە، نېمە ئۈچۈن ئەرەبلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا قىزىقماستىن، بەلكى تۈركلەر ۋە چىنلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا بەك قىزىقىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىدۇر. بۇنداق نۇقتىئىنەزەر بىزگە غەربىي يۇرت بىلەن چىنلىقلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتە قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھالبۇكى، بۇنداق مۇناسىۋەت ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئۆز ئارا بىرلىشىشىنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى ۋە مەنپەئەت جەھەتتىكى ئېھتىياجىدىن بولغان. شۇڭا، مەن تۈركىستاننىڭ تاڭ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تەسىررۇپلۇقىغا ئۆتۈپ بىر مەزگىل جۇڭگونىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ يەردە بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن.»

نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ ئىچكى قۇرۇقلۇق، قۇرغاق تەبىئىي شارائىت بىلەن قاتناش قولايسىز، سىرت بىلەن ئالاقە قىلغىلى بولمايدىغان بېكىك مۇھىت غەربىي يۇرتتا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنى ئەۋلاد قالدۇرۇپ، ئىزىنى ئۆچۈرمەسلىككە مەجبۇرلىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئىككىلا يول بار ئىدى: بىرسى، قەدىمكى بابىلۇنلار، ئاسسۇرلارغا ئوخشاش تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئەلھۆكمىلىللا دېيىش، پېشانىگە پۈتۈلگەننى كۆرۈش؛ ئىككىنچىسى، چەت ئەللىكلەردىن قورقىدىغان، چەت ئەلنىڭكىنى رەت قىلىدىغان روھىي ھالەتنى چۆرۈۋېتىپ، مەدەنىيەت جەھەتتە ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزىنى چەتكە ئېچىۋېتىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ بارلىق ئىلغار جايلىرىدىن ۋە ئىلغار ئىدىيىسىدىن سەممىيەتلىك بىلەن ئۆگىنىش، بۇ نەرسىلەرگە ھېچقانداق ھەسەتخورلۇق قىلماي توغرا مۇئامىلە قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش.

بىزنىڭ زېرەك، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئەجدادلىرىمىز كېيىنكى

يولنى قەتئىيلىك بىلەن تاللىۋالدى. ئۇلار ھىندىستاننىڭ بۇددىزم مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ ئاساستا غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئاخىرىدا يەنە ئۇنى شەرقتە ـ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تونۇشتۇردى. بۇ ھادىسە تارىختا: «غەربتىن كىرگۈزۈش، ھەزىم قىلىش، شەرققە چىقىرىش» ياكى «شەرقتىن كىرگۈزۈش، ھەزىم قىلىش، غەربكە چىقىرىش» دەپ ئاتالدى، شۇنداق قىلىپ مىلادى IVئەسىردە غەربىي يۇرت ۋەتىنىمىز بويىچە مەشھۇر بۇددا ماكانىغا ئايلاندى.

(5)

بۇ مەزگىلدە (يەنى 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدە)، دۆلىتىمىزنىڭ خۇاڭخې ۋادىسى ئۇرۇش، بالايىئاپەت، ئۆلۈم ـ يېتىم ۋەيرانچىلىقتىن ئىبارەت قورقۇنچلۇق ھادىسىلەر بىلەن تولغانىدى. شۇ چاغدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھايات كەچۈرگەن كىشىلەردىن ھۆكۈمرانلار بولسۇن ياكى ئاياغ ـ ئاستى قىلىنغان ئەمگەكچىلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ چىقىش يولىنىڭ نېمىلىكىنى بايقىيالمىغانىدى. شۇ چاغدىكى كىشىلەر تۇرۇپلا باش كۆتۈرۈپ چىقىدىغان، تۇرۇپلا ۋەيران بولۇپ كېتىدىغان قورقۇنچلۇق ھالەتنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا نىجات يۇلتۇزى نەدە، نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىنىڭ تۇغۇلۇشى تەبىئىي ئىدى. لېكىن، خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ياكى ئەنئەنىۋى ئىدىيىسى ئىچىدىن ئۇنىڭغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب چىقمايتتى.

كۆڭزىچىلىق ئەزەلدىن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇشىدىكى ئاساسىي قورالى بولۇپ كەلگەچكە، بۇددىزمنى چۆكۈردىغان ھەر قانداق خان، پادىشاھ سەلتەنەت سۈرۈشتە كۆڭزىچىلىقتا ئەمەل قىلماسا زادى بولمايتتى. ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتكەن، تەشرىپدارلىقتىن كېلىپ چىققان ھەر قانداق سېتىۋالدى مەنسەپدارلارنىڭ تەگىدىن تولىسى كۆڭزىچىلار مۇرىدلىرىدىن ئىدى. شۇڭا، ئۇلار

كۆڭزىچىلىقنى مەنسەپ تۇتۇپ دەۋران سۈرۈشنىڭ يولى قىلىشىۋالغانىدى. دېمەك، كۆڭزىچىلىق ئەزەلدىن كىشىلەرنىڭ خۇي - پەيلىنى باشقۇرىدىغان ھەرىكەت مىزانى بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ كىشىلەرنىڭ شۇر پېشانىلىك تەقدىرىگە بولغان شۇبھىلىرىگە جاۋاب بېرەلمەيتتى ۋە جاۋاب بېرەلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

تەرىقەتچىلىك گەرچە: «ئەخلاق - ئەردەم بۇزۇلغاندا، رەھىمدىللىك سىنىلىدۇ؛ رەزىللىك ئەۋج ئالغاندا پازىللىق باش كۆتۈرىدۇ؛ دىيانەت سۇسلاشقاندا، ساداقەتمەنلىك بىلىنىدۇ؛ يېغى - غەلىياندا مەردۇ - پەردانلار سىنىلىدۇ» دېگەن قۇرۇق گەپنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، ئەمما، ئۇ كىشىلەرنى جىن - شاياتۇنلار بىلەن قورقۇتۇشاتتى. شۇڭا، تەرىقەتچىلىك ئەقىدىلىرى كىشىلەرنىڭ ئۇ ئالەم ئۈچۈن قىلىشىدىغان دۇئا - تىلاۋەتلىرىدىلا ئەسقاتاتتى. جىن - شەيتانغا ئىشەنمەيدىغان ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنىلا شىپى كەلتۈرىدىغان كۆڭزىچىلىق ئەقىدىلىرى ئالدىدا، تەرىقەتچىلىك چېنىپ قالاتتى. دەل مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، غەربىي يۇرتلۇق ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە، ئېلىپ كەلگەن بۇددا دىنى خىلمۇ خىل كىشىلەرگە ئورتاق بولغان بىر چىقىش يولىنى ئېلىپ كەلدى. بۇددا دىنى «روھ ئۆلمەيدۇ» دېگەن تەلىمات بىلەن «ۋېپاكا - خېتۇ» (سەۋەب - نەتىجە) تەلىماتىنى تەرغىپ قىلاتتى؛ بۇددا دىنى يەنە ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، ھايات چېغىدىكى ياخشى - يامانلىقىغا يارىشا يا جەننەتكە كىرىپ، ھۆر - غىلمانلار ئارىسىدا ئەبەدىلئەبەد بەختلىك ياشايدۇ، يا دوزاخقا كىرىپ، تاكى گۇناھى ساقىت بولغانغا قەدەر كۆيىدۇ، دېگەننى تەرغىپ قىلاتتى. بۇددىزىمدا يەنە مول ئىدىئالىستىك پەلسەپەمۇ بار ئىدى. بولۇپمۇ بۇددا دىنىدىكى «ۋېپاكا - خېتۇ» (سەۋەب - نەتىجە) تەلىماتى ھەر خىل چىگىش مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشتىكى ئاچقۇچ ئىدى. دېمەك، ئىگىلىك ئۇمۇمىيۈزلۈك ۋەيران بولغان مەزگىلدە جاپاكەشلەرنىڭ ماددىي جەھەتتە يوقسۇللۇقتىن قۇتۇلۇشقا ئۈمىد يوق ئىدى. شۇڭا ئۇلار، جاپا - مۇشەققەتتىن روھىي جەھەتتە قۇتۇلۇشنى ماددىي جەھەتتە قۇتۇلۇشنىڭ ئورنىغا قويۇش يولىنى ئىزدىدى.

بۇددا دىنىنىڭ بىر يۈرۈش ئەقىدىلىرى ئۇلارغا روھىي جەھەتتە دەل جايىدا تەسەللى بەردى.

(6)

خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىلا دۆلىتىمىزنىڭ قاشتوۋۇق دېگەن يېرىنىڭ غەربىدىكى غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان كەڭ بىپايان زېمىندا غەربىي يۇرت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 2000 يىللىق ئۇزاق جەرياندا، بۇ رايون بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان ھەر قايسى سۇلالىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى كۈنسايىن كۈچىيىپ كەلدى. غەربىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىن باشلاپ كەڭ كۆلەمدە روناق تاپقان، جاھانغا مەشھۇر يىپەك يولى دۆلىتىمىز بىلەن تۈركىستان، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە شۇنىڭدەك مېسوپوتامىيىدىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ دوستانە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولۇپ كەلدى. ئەينى مەزگىللەردە، شىمالدىكى موڭغۇل دالاسى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىدىكى ۋە جەنۇبىدىكى رايونلار شەرقىي، غەربىي تۈركلەرنىڭ كونتروللۇقىدا بولۇپ كەلدى. بۇ جايلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىغا تەۋە بولغان بولسىمۇ، ئەمما، بۇنداق ۋاقىت ئۇزاققا سوزۇلمىدى. سۇي سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، شەرقىي، غەربىي تۈركلەر تەپرىقە بولۇۋېلىشتى. شۇنداق قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇپ چىقىشتەك تارىخىي ۋەزىپە لى فامىلىلىكلەر سۇلالىسى - تاڭ سۇلالىسىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى.

تاڭ تەيزۇڭ - لى شىمىنىڭ جېنگۇەن 6 - يىلى، يەنى مىلادى 632 - يىلى، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدىقۇتى (خانى) چۇرۋېنتاي غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ خاقانى بىلەن بىرلىشىپ، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ شەرقىدىكى ئېۋىرغولغا ھۇجۇم قىلدى ۋە تاۋغاچ ئېلى - تاڭ سۇلالىسىدىن غەربىي يۇرتقا ئۆتىدىغان بۇ مۇھىم ئېغىزنى تامال

www.uyghurkitap.com

قىلىنىۋالدى. ئارقىدىنلا تاۋغاچقا بېقىنغان كېنگىتكە ھۇجۇم قىلىپ، كېنگىت تەۋەسىدىكى بەش شەھەرنى بېسىۋالدى ۋە كېنگىت دۆلىتىنىڭ 1500 ئادىمىنى تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كەتتى. تاۋغاچقا توشۇلىدىغان سودا ماللىرىنى تارتىۋېلىپ، ئەلچى - يالۋاچلارنى ئۆتكۈزمەي قويدى. تاۋغاچ خانى تاڭ تەيزۇڭ تاۋغاچتىن غەربىي يۇرتقا ئۆتىدىغان يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مىلادى 639 - يىلى (توڭگۇز يىلى)، يەنى تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 13 - يىلى، مەنسەپ - تۇتۇق پىرقىسىنىڭ دىۋان بېگى خۇجۇنجيېنى يارغول قوشۇنلىرىنىڭ باش بۇغى قىلىپ تەيىنلەپ، شۇەنبىي، شۆگۇۋېر، نيۇجىندا، جياڭ شىڭبىن قاتارلىق سانغۇنلارنى ھەمدەم قىلىپ زور قوشۇن بىلەن ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

ئىدىقۇت چۇرۋېنتاي قاغانبۇت شەھىرىدە تۇرۇشلۇق غەربىي تۇرك قوشۇنلىرىنىڭ تۇتۇق شادى بىلەن تۈزگەن كېلىشىم بويىچە، تەڭرىتاغلىرىنى تىرەك قىلىپ تۇرۇپ، تاڭ قوشۇنلىرىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. تاڭ قوشۇنلىرى ئېۋىرغولدىن ئىككى تارامغا بۆلۈنۈپ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىگە قاراپ ھۇجۇم قىلدى. جياڭ شىڭبىن باشچىلىقىدىكى بىر تارام قوشۇن تەڭرىتاغلىرى ئارقىلىق ئالغا ئىلگىرىلىدى؛ يەنە بىر بۆلۈك قوشۇن زىنچۇەن ئارقىلىق تەڭرىتاغلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، قاغانبۇت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ تۇتۇق شادى تۇنيۇقۇق ئۇرۇش قىلمايلا مەغلۇپ بولۇپ تىكىۋەتتى. تۈرك يابغۇلۇقى تاۋغاچقا تەسلىم بولدى. ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى غەربىي تۈركلەرنىڭ ياردىمىدىن مەھرۇم بولۇپ قالغانلىقتىن، نائىلاج، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن يالغۇز ئۇرۇش قىلدى. تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ تات يولى ئارقىلىق ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىگە بېسىپ كىرگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدىقۇت چۇرۋېنتاي ھەسرەت چېكىپ ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئوغلى چۇرچىشان ئىدىقۇت بولدى. تاڭ قوشۇنلىرى لۈكچۈن شەھىرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت شەھىرىگە تەھدىت سالدى. مىلادى 640 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى) ئەقرەب ئېيىنىڭ

8 - كۈنى ئىدىقۇت چۇرچىشان شەھەرنى ئېچىپ تاڭ قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى. 10 ئەۋلاد خان 139 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى شۇنىڭ بىلەن مۇنقەرز بولدى.

تاڭ سۇلالىسى مىلادى 640 - يىلى تۇرپان (قوچو) بېشبالىق ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى قۇردى. تاڭ تەيزۇڭ مەملىكەت ئىچىدە ھوقۇق مەركەزگە يىغىلغان مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىپ، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش، سىرتتا تۈركلەرنىڭ ئېغۋاگەرچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇپ، يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك بۈيۈك ئىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بۇددىزمدىن پايدىلاندى.

(7)

بۇددا دىنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەڭ تارقىلىشىدا غەربىي يۇرتلۇق ئۈچ چوڭ تەرجىمان راھىب كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى.

كۇچالىق بۇددۇچىڭ (佛图澄) نەچچە مىليون خەتلىك بۇددا نوملىرىنى يادقا بىلىپلا قالماستىن، بەلكى مەنىسىنىمۇ مۇكەممەل چۈشىنىدىغان تالانتلىق بۇددىست تەرجىمانى ئىدى. ئۇ مىلادى 310 - يىلى (غەربىي جىن - سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى) دىن تارقىتىش ئۈچۈن غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەندە دەل چوڭ يىغىلىققا دۇچ كەلدى، بۇ ھال بۇددىزمنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كەڭ تارقىلىشى ئۈچۈن راۋان يول ئېچىپ بەردى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئەھلى ئىلىملەر ئارىسىدا ئۆزىنى جىن ئالۋاستىلاردىن يىراق تۇتىدىغان كۇڭزىچىلار بار ئىدى. ئۇلاردىن باشقا يەنە ھاۋايى - ھەۋەسكە بېرىلگەن، جىن - ئالۋاستىلارغا ئىشەنمەسلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان شاللاق ئىلمىي ھېكمەتچىلەرمۇ بار ئىدى. ئىلمىي ھېكمەتچىلەر بۇددىزمنىڭ بەزى پەلسەپە قائىدىلىرىنى ۋائىزچىلىقىنىڭ قوشۇمچىسى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرى بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلمايتتى. شۇ چاغدا بۇددا دىنى ئىلمىي ھېكمەتچىلەرگە بېقىندى بولماي تۇرۇپ مۇستەقىل تەرەققىي قىلالىشى تەس ئىدى. 16 پادىشاھلىق

دەۋرىدە كۆڭزىچىلىق ئۆزىنى قوغدىيالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، سىرتتىن كەلگەن دىنغا قارشى تۇرۇش كۈچىنى يوقىتىپ قويىدى. ئىلمىي ھېكمەتچىلىك تەلىماتى يۇقىرى دەرىجىلىك ئېسىلزادىلەر بىلەن بىللە چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلدى، بۇنداق ئەھۋال بۇددا دىنىغا مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىنى بەردى، بۇددا دىنى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە ئومۇمىيۈزلۈك بەيئەت قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتە، ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىگە تايانغانىدى. بۇددۇچىڭگا بولسا سېھرى - جادۇنىڭ پىركاملى ئىدى. ئۇ: مەن 400 يىلدىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆردۈم، دەيتتى. ئۇ، «مەن جىن - ئالۋاستىلارنى بىرلا سۈف قىلىش بىلەنلا ئىشقا سالالايمەن، ئالقىنىمغا ئازراق دورا سۈركىۋالسام مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئىشلاردىن خەۋەر تاپالايمەن، قوڭغۇراق ئاۋازىغا قاراپ ياخشىلىق - يامانلىقتىن بېشارەت بېرەلەيمەن» دەيتتى. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، بۇددۇچىڭگا ئىنتايىن زېرەك، زور ئالدامچى ئىدى، كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ شىلا، شىخۇ قاتارلىق ئىككى ياۋۇز پادىشاھى بۇددۇچىڭگاغا چىن كۆڭلىدىن قايىل بولۇپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، شۇڭلاشقا، ئۇلار بۇددا دىنىنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلغانىدى، بىمەنە قىسمەتچىلىك بىلەن ئاجايىپ - غارايىپچىلىق، بولۇپمۇ سېھىر - جادۇ كىشىلەرنى ئۆزىگە ئىشەندۇرۇپ، رام قىلىدىغان ئالدىنقى شەرت ئىدى، بۇددىزىممۇ باشقا دىنلارغا ئوخشاشلا نادان كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ھامان خىلمۇ خىل ئالدامچىلىق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سالاتتى، بۇنداق ئالدامچىلىق ۋاستىلىرى كۆركەم «مۇقەددەس تونلار» بىلەن نىقابلانغان بولۇپ، ئۇ «سېھىر - جادۇ» ياكى «ئىسمى ئەزەم» دەپ ئاتىلاتتى.

دىن يالغۇز سېھىر - جادۇغا تايانغاندا بىلىمدانلارنى ئۆزىگە ئەسىر قىلالمايدۇ، ئەلۋەتتە! شۇڭا، ئۇ كىشىلەرنىڭ بىلىم جەھەتتىكى تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم پەلسەپە ئارقىلىق دىنىي ئەقىدىلەرنى تەرغىپ قىلىشى لازىم. بۇددا پەلسەپىسى ناھايىتى مول، ناھايىتى چوڭقۇر، دائىرىسى كەڭ، نۇرغۇن مەزھەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پەلسەپە بولۇپ،

ئۇنىڭدا ئىدىئالىزمدا بولۇشقا تېگىشلىك ھەر خىل ئامىللارنىڭ (يوللارنىڭ) ھەممىسى دېگۈدەك بار ئىدى. بۇ دىن، بىلىمنىڭ سوقماق يوللىرىدا قايمۇقۇپ يۈرگەنلەرنى يېتەكلەپ مېڭىشقا قادىر ئىدى. بۇ كىشىلەر بۇددا دىنىنى تەتقىق قىلغانسېرى چوڭقۇرلاپ كىرىپ، تەكتى ئەسرا ئىچىدە ئۆزلىرىنى ناھايىتى بەختلىك ھېسابلاپ ئۆتۈشەتتى. بۇددا دىنى دەل مانا شۇنداق كىشىلەرگە تايىنىش ئارقىلىقلا كەڭ تارقىلالىدى؛ بۇددا دىنى ئۆزىنىڭ سېھىر - جادۇسىغا تايىنىپ نادان كىشىلەر ئارىسىدا پەيدا قىلغان دىنىي ئېتىقادقا تايىنىپ مۇستەھكەملىنەلىدى. بۇددۇچىگا شىخۇغا ئوخشاش مۇشۇنداق نادان كىشىلەرگە مەخسۇس سېھىر - جادۇنى ئىشلەتكەن بولسا، بىلىملىك دەپ ئاتالغان كىشىلەرگە ئۆزىنىڭ پەلسەپىسىنى قوبۇل قىلدۇرۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە زور بىر تۈركۈم ئاتاقلىق تەرجىمان - راھىبلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شاكراتاۋان ئەڭ تالانتلىقى ئىدى، سېھرى - جادۇ بىلەن پەلسەپە بۇددا دىنىنىڭ ئىككى چاقى بولۇپ، بىرى كەم بولسا بولمايتتى. بۇددۇچىگا بۇ ئىككى چاقتىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغانلىقتىن، بۇددا دىنىنىڭ ئېلىمىزگە تارقىلىشىدا مۇھىم شەخسكە ئايلاندى.

شاكراتاۋان (释道安) ـ قاراشەھەرلىك بولۇپ، ئېسىلزادىلەر جەمەتىدىن كېلىپ چىققان، 12 يېشىدا راھىب بولغانىدى. شاكراتاۋان بىلىم ئىزدەپ يىچىڭ شەھىرىگە بارغاندا، بۇددۇچىگانىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇپ، چوڭ شاگىرتلىققا كۆتۈرۈلگەنىدى. شاكراتاۋان بۇددا دىنىنى ئىلمىي ھېكمەتچىلىككە مەقبۇل بولۇشتىن قۇتۇلدۇرۇپ، مۇستەقىل تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان تەشەببۇسكار ئىدى. شەرقىي جىن سۇلالىسى زامانىسىدا ئۆتكەن شى ساۋچى: «شاكراتاۋان ئادەملەرنى ئېزىقتۇرمايدۇ» دېگەنىدى. بۇنىڭدىن، ئۇنىڭ مەخسۇس بۇددۇچىگانىڭ پەلسەپىسىنى تارقاتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شاكراتاۋان شىمالىي جۇڭگودا دىن تارقىتىش ئىشى بىلەن كۆپ يىل مەشغۇل بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بىر نەچچە يۈزگە يەتكەنىدى. 315 - يىلى، شاكراتاۋان شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدا دىن تارقىتىش

ئۈچۈن، مۇرىتلىرىنى باشلاپ، شىنىي دېگەن جايغا كەلگەندە، بىر تۈركۈم مۇرىتلىرىنى ياڭجۇ قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ، ئۆزى شياڭياڭغا كېلىدۇ. ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى فۇجيەن شياڭياڭغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان چاغدا، شاكراتاۋان ئۆز مۇرىتلىرىنى دىن تارقىتىش ئۈچۈن جاي - جايلارغا تارقىتىۋېتىدۇ. فۇجيەن شياڭياڭنى بېسىۋالغاندا، شاكراتاۋان چاڭئەنگە كېلىپ فۇجيەننىڭ زور ئىززەت - ئىكرامىغا نائىل بولىدۇ. شاكراتاۋان ئۆمۈربويى بۇددا پەلسەپىسىنى تارقىتىش بىلەن شۇغۇللاندى، شۇندىن باشلاپ بۇددا دىنى ئىدىيە ساھەسىدە پۈتۈن جۇڭگوغا تارقالدى. بۇددىزۇچىلا كىشىلەر قەلبىنى ئاساسەن سېھىر - جادۇ ئارقىلىق رام قىلغان بولسا، شاكراتاۋان كىشىلەر قەلبىنى ئاساسەن پەلسەپە ئارقىلىق مەپتۇن قىلدى، بۇددا دىنىدىكى ئىككى چاقنىڭ بىرى بولغان پەلسەپە شاكراتاۋاننىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە كۈچلۈك بىر چاقا ئايلانغاندى.

كومىراجىۋا (鸠摩罗什) - غەربىي يۇرتتىكى كۇسەن (كۇچا) دە تۇغۇلغان، ئۇ بالا ۋاقتىدىلا ھىنايانا تەلىماتى (ئاساسەن مەۋجۇتلۇق تەلىماتى) نى پىششىق ئۆگەنگەن، كېيىن يەنە ماھايانا تەلىماتىنى پىششىق ئىگىلىگەندى، ئۇنىڭ نامى غەربىي يۇرتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەندى. شاكراتاۋان ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، فۇجيەننى كومىراجىۋانى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەكلىپ قىلىشقا دالالەت قىلدى. فۇجيەننىڭ ئەسلىدە غەربىي يۇرتقا قوشۇن ئەۋەتىپ، بۇ يەرنى بويسۇندۇرۇش نىيىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ چوڭ سانغۇن لۈي گۇاڭنىڭ باشچىلىقىدا 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى ئەللەرگە ھۇجۇم قىلىپ، كومىراجىۋانى ناھايىتى ئاسانلا قولغا چۈشۈرۈۋالدى. ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، لۈي گۇاڭ لياڭجۇنى ئىگىلىدى، كومىرا جىۋا لياڭجۇدا ئون نەچچە يىل بىكار تۇردى. ئۇ شۇ چاغدا، خەنزۇ تىلىنى مۇكەممەل ئۆگىنىۋالدى. ياۋشىڭ كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىنى يوقاتقاندا، كومىراجىۋا چاڭئەنگە كەلدى. فۇجيەن زامانىسىدا چاڭئەنگە شاكراتاۋان قاتارلىق نۇرغۇن ئاتاقلىق راھىبلار توپلانغاندى. چاڭئەن دىن تارقىتىدىغان، بۇددا نوملىرى تەرجىمە قىلىنىدىغان مەركەزگە

ئايلانغانىدى. ياۋشىڭنىڭ ۋاقتىدا بۇددا دىنى تېخىمۇ ئەۋج ئالدى، كومىراجىۋانىڭ كېلىشى راھىبلارنى يولباشچىغا ئىگە قىلدى. بۇددىزم 16 پادىشاھلىق ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى.

كومىراجىۋانىڭ ئاساسلىق ئىشى بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە تەھقىقلەش بولدى. ئىلگىرى غەربىي يۇرت راھىبلىرى تەرجىمە قىلغان بۇددا نوملىرى خەنزۇ تىلىغا راۋان چۈشىنىگەنلىكى ئۈچۈن، جۈملىلەر تۇتۇق، چۈشىنىكسىز ئىدى. كومىراجىۋا تەرجىمە قىلغاندا، ئىلگىرىكىدەك خەتمۇ خەت تەرجىمە قىلىشنى مەنەن تەرجىمە قىلىشقا ئۆزگەرتىپ، ئەپسۇن جۈملىلىرىنى خەنزۇ تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇپ، مەزمۇنى ۋە قائىدىلىرىنى سانسېكرىت تىلىدىكى ئەسلى نۇسخىسى بويىچە تەرجىمە قىلدى. ئۇ جان ئۈزۈش ئالدىدا، «ئەگەر تەرجىمەمدە ئاساسىي مەزمۇن يوقاپ كەتمىگەن بولسا، ئۆلگىنىمدىن كېيىن تېنىم كۆيدۈرۈلسىمۇ، تىلىم ساق قالىدۇ» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. كومىراجىۋا چاڭئەندىكى ۋاقتىدا، 60 مىڭ جىلدتىن ئارتۇق نوم تەرجىمە قىلدى. «جىننامە. خاتىرىلەر» دە: «بۈگۈنكى كۈندىكى يېڭى نوملارنىڭ ھەممىسى كومىراجىۋا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان» دېيىلگەن. يېڭىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇددانوملىرىنىڭ جۈملىلىرى نەپىس، مەنىسى توغرا بولغانلىقتىن، ئەھلىي ئىلىملەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقىلىپ، تەسىرى بارغانسېرى كېڭەيدى.

كۇچالىق بۇددۇچىلارنىڭ سېھىر - جادۇسى، قاراشەھەرلىك شاكىراتاۋاننىڭ دىن تارقىتىشى، كۇچالىق كومىراجىۋانىڭ بۇددانوملىرىنى تەرجىمە قىلىشى قوشۇلۇپ، بۇددا دىنىنىڭ زور تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەردى. غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى بىر تەرەپتىن، كومىراجىۋانىڭ تەرجىمىسى، بۇددۇچىلارنىڭ سېھىر - جادۇسى ۋە شاكىراتاۋاننىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرىگە تايىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر - بىرى بىلەن قارىمۇ - قارشى بولغان ئۈچ خىل ئەنئەنىۋى پەلسەپە سىستېمىسى - كۇڭزىچىلىق، تەرىقەتچىلىك ۋە ئىلمىي ھېكمەتچىلىك سىستېمىسىغا سىڭىپ كىرىپ، ھۆكۈمرانلارمۇ قوبۇل قىلالايدىغان، خەلقىمۇ ئالدىغىلى بولىدىغان بىرلىككە كەلگەن پەلسەپە

ئەدىيە سىستېمىسى ـ جۇڭگو كلاسسىك پەلسەپە ئەدىيە سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە سەۋەبچى بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ پارلاق قاراخانىلار مەدەنىيىتى ئۇچۇن مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى ئالەمشۇمۇل ئىككى ئەسەر ـ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مەنىۋى جەھەتتە تەييارلىق قىلىپ بەردى.

دۇنياغا مەشھۇر يىپەك يولى شەرق بىلەن غەربنىڭ ئۆز ئارا ئېچىۋېتىلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. يولنى ئادەم مېڭىپ پەيدا قىلىدۇ. قەدىمكى زاماندا غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئۆز ئارا ئېچىۋېتىشىدە ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان غەربىي يۇرت ئۇيغۇرلىرى شەرقلىكلەر بىلەن غەربلىكلەر ئوتتۇرىسىدا رىشتە باغلاش رولىنى ئوينىدى.

(8)

دۆلىتىمىز تارىخىدا XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە ئۇدا 134 يىل داۋاملاشقان مەشھۇر «كاڭشى، يوڭجېڭ، چەنلوڭ دەۋرانى» دىكى مەمۇرچىلىقنى بارلىققا كەلتۈرگەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى، يوڭجېڭ ۋە چەنلوڭ پادىشاھلىرى «ئالتاي، ئۇرقۇن تۈزك، موڭغۇل دۆلەتلىرىنىڭ شانلىق مەدەنىيەت ئۇستازلىرى»① دەپ تەرىپلەنگەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ شاراپىتىدە ئوقۇپ خەت ساۋاتلىق بولغانىدى؛ ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بويسۇندۇرغان ئەمما، ئۆزىنىڭ شانلىق مۇھاربىيە ئۇتۇقلىرى بىلەن تاھازىرغىچە پۈتۈن دۇنيا تارىخچىلىرىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرۇپ كېلىۋاتقان يۈەن تەيزۇ ـ چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئەتىۋارلانغان، موڭغۇل ئىمپېراتورلۇقىنىڭ دۆلەت ئەدەبىي تىلى

① بۇ ھەقتە مەشھۇر فرانسۇز شەرقشۇناسى رېنى گىبرۇسس (ReneGrou tess 1885 — 1954) نىڭ تۆت توملۇق ئەسىرى «شەرق مەدەنىيىتى» گە قارالسۇن.

دەپ ئاتالغان، «قۇتادغۇ بىلىك»، «دۋانۇلۇغەتىت تۈرك»، «ئوغۇزنامە» ۋە باشقا نادىر ئەسەرلەرنى ئۆزىگە شانلىق سىمۋول قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئۇيغۇرلار ئىجاد قىلغانىدى؛ تارىختا چاپى ۋە مىخ مەتبەئە ھۈنىرىنى ئەڭ بالدۇر قوللىنىپ، دەستە - دەستە نوم - بىتىكلەرنى بېسىپ، جۇڭگونىڭ مەتبەچىلىك تېخنىكىسىنى غەربكە تارقاتقانلار ئۇيغۇرلار ئىدى؛ قىيا تاشلارغا، تاشكېمىرلارنىڭ تام - تورۇسلىرىغا رەڭگا - رەڭ، گۈزەل، يارقىن سىزمىلارنى سىزىپ، شانلىق مەدەنىيەت دۇردانىلىرىنى بەرپا قىلغانلار، سان - ساناقسىز شۇەنزاڭ، سۋېن ھىدىن، ستەيىنلەرنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ئۆمۈر بويى ئىلىم - تەھسىل قىلىشلىرى ئۈچۈن بىقىياس مەدەنىيەت خەزىنىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەنلەر ئۇيغۇرلار ئىدى؛ قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى چاڭئەن، لوياڭ، كەيفېڭ ۋە باشقا جايلاردا كىشىلەرگە نوم - بىتىكلەردىن ساۋاق بەرگەنلەر، بۇددا دىنىدىكى «مېھرىبانلىق»، «شاپائەت»، «ساۋاب»، «ئاقكۆڭۈللۈك»، «ئەخلاق - ئەردەم» ۋە «كۆللى ئىنسان باب باراۋەر» دەيدىغان كىشىلىك ئەخلاق قارىشىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك جەمئىيىتىگە ئېلىپ كىرگەنلەر، «ئادەم جېنىنى ئوت - خەس دەپ بىلىدىغان» قانخور مۇستەبىتلىككە بەرھەم بېرىشنى تەكىتلەپ، كىشىلەرنى ساۋاب تېپىشقا، ئىنساب - دىيانەتكە باشلاشتا ئىنتايىن چوڭ ئوبيېكتىپ رول ئوينىغانلارمۇ ئۇيغۇرلار ئىدى! دېمەك، تارىخنىڭ كىشىلەرنى ئەڭ ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى - ئۇنىڭ ئەڭ شانلىق يېرىدۇر!

يۇقىرىقىلاردىن بىز شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، ئەگەر قەدىمكى غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى بولمىغان بولسا، ئەگەر قەدىمكى غەربىي يۇرت تەرجىمان، تەھرىرلىرى بولمىغان بولسا، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەرىپەت ئويغىنىشى بولمىغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرمىگەن بولسا، بىر پۈتۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پەلسەپە، ئىدىيە سىستېمىسى تېخىمۇ مۇكەممەللەشمىگەن بولاتتى.

(ئاپتورى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرى)

www.uyghurkitap.com

«بۆغانيولى دۆلىتى» ۋە بۆگۆنكى توقسۇن

سەدۇللا تاھىرى

تارىخىي مەنبەلەردە بۆغانيولى دۆلىتى توغرىسىدا «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «... خەن يۈەندى ۋاقتىدا ھونلارنىڭ سول قول بىلىكخانى 1700 دىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن قورۇقچىبەگكە ئەل بولدى. قورۇقچىبەگ ئاندىن قاڭقىل كېيىنكى دۆلىتىنى غەربتىكى ‹بۆغانيولى›، دېگەن جايغا ئورۇنلاشتۇردى...» بۇنىڭدىن خەن دەۋرىدىكى «بۆغانيولى» دۆلىتىنى ئەسلىدە ھونلار قۇرغانلىقىنى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ ھونلاردىن تەركىب تاپقانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

«تارىخنامە» دېگەن كىتابتا بۆغانيولىنىڭ ئورنىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، «تۇرپانغا 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى بۆغان دەل ئاشۇ دۆلەتنىڭ نامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنداقلا «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا: «بۆغان ئەنجاننىڭ («ئەنجان» دېگەن جاي تۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى يەمشىگە بەش چاقىرىم كېلىدىغان جايدا) غەربىي جەنۇبىغا 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بىر شەھەر بار. ئايلانمىسى ئىككى چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدۇ. تاغنىڭ شىمالى تەرىپىدە بۇلاق بولۇپ، ‹قۇۋۇرغا›، دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ قۇم ئىچىدە چوڭ كۆل پەيدا قىلغان» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا يۆنىلىش توغرا كۆرسىتىلمىگەن. شۇڭلاشقا، «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن كىتابتا: «تۇرپاننىڭ غەربىگە 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سىتەيىننىڭ خەرىتىسىدىكى ‹بۆغانتۇر›، دېگەن نام بىلەن ئوخشاش، لېكىن ئۇنىڭ ئورنى ئەنجاننىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئەمەس، غەربىي شىمالىدا» دەپ ئالاھىدە تۈزىتىلىپ ئىزاھلانغان.

www.uyghurkitap.com

«قوچۇ (ئىدىقۇت) تەزكىرىسى. قوشۇمچە بايان» دېگەن كىتابنىڭ 23 ـ بېتىدە: «شۇەنزاڭ ① قاراشەھەرگە بارغاندا توقسۇنغا ‹بۇغانتۇر› دىن ئۆتۈپ بارغان بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدا شۈبھە يوق. ‹غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى› دە يېزىلغاندەك شەھەرنىڭ چوڭلۇقى، ئايلانمىسى ئىككى چاقىرىم ئەتراپىدا ئىكەنلىكى توغرا» دەپ ئىزاھ بەرگەن.

بىز يۇقىرىقى مەنبەلەرنىڭ ئۆزىدىنلا تارىخىي دەۋردە «بۇغان» دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە بۇ دۆلەتنى هونلار قۇرغانلىقىنى جەزم قىلالايمىز. ئۇنداق بولسا، «بۇغانيولى» دۆلىتىنىڭ ئورنى زادى قەيەردە، بۇ يەر بۈگۈنكى توقسۇننىڭ قايسى تەرەپلىرىگە جايلاشقان؟ «بۇغانيولى» دۆلىتىنىڭ بۈگۈنكى توقسۇن بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى ۋە تارىخىي ئورتاقلىقلىرى بار؟ بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئەستايىدىل ئىلمىي تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىزغا ۋە ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بىزگە مەلۇم، قەدىمكى زاماندا توقسۇن «ئايدىڭكۆل» (بۇ كۆلنىڭ يۈزى كەڭ بولغانلىقى ئۈچۈن تارىختا شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان) دەپ ئاتالغان چوڭ كۆلنىڭ غەربىي ساھىلىغا جايلاشقان. بۇ يەر دېڭىز يۈزىدىن ئاران بىر مېتىر ئېگىز بولۇپ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 17 مىڭ 342 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئايدىڭكۆلنىڭ مەركىزىگىچە بولغان جايلار ئاساسەن قۇملۇق، شورلۇق، سازلىق ۋە قويۇق جاڭگاللىقلار بىلەن قاپلانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايدا يىرتقۇچ هايۋانلار ناهايىتى كۆپ بولغاچقا، قەدىمكى توقسۇننىڭ خالىغان جايىدىن يول ئېچىپ يۈرۈشكە ھەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا قەدىمكى كارۋان يوللىرى توقسۇننىڭ چەت ياقىلىرىنى بويلاپ ئۆتۈپ كەتكەن ھەمدە بەزى خانلىقلارمۇ ئەنە شۇ سەۋەبلىك چەت ـ ياقىلارغا ماكانلاشقان. بۇنىڭدا قىلچە شۈبھە يوق.

توقسۇن ـ تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا توغرا كېلىدىغان جايدا قەدىمقى «كرورەن» ② خانلىقى بولغان. بۇ خانلىق ئەينى چاغدا يىپەك يوللىرى ئۆز ئارا تۇتىشىدىغان مۇھىم تۈگۈن ئۈستىدە بولغاچقا، بۇ يەر سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە خېلىلا يۈكسەلگەن. چاڭئەن (بۈگۈنكى شىئەن) پېرسىيە، توخار، هون، ھىندى ۋە سۈرىيە

قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئەلچى، سودىگەرلىرى، سەيياھ راھىبلىرى بۇ يەرگە ئۇزۇلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇرغان.

مانا شۇ ئەللەرنىڭ ئىچىدىكى پىرسىيە (ئىران)، ئافغانىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى مۇشۇ خانلىققا كېلىشى ئۈچۈن ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئارغۇغۇلنى (قىرچىــــن غول) بويلاپ ئېۋىرغول دۆلىتىگە يېتىپ كېلىپ، ئاندىن تۇرپان - توقسۇن ۋادىسىغا چىقاتتى. يەنە ئېۋىرغول خانلىقى ئارقىلىق توقسۇننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇستۇنغول تاغلىرى، كۆكنەك تاغلىرى ۋە ئارغىبۇلاق تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى بويلاپ ھازىرقى قاغىچاق (غانجىراق) كەنتىگە كېلىپ، بۇ يەردىكى قەدىمىي يول بىلەن جەنۇبقا يۈزلىنىپ، كرورەنگە يېتىپ باراتتى (قەدىمقى يولنىڭ ئىزناسى ھېلىمۇ ساقلىنىپ قالغان). يولنىڭ يەنە بىر بۆلىكى بولسا ئېۋىرغولدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى بۇرجاي، كۆجەي (كۆجەي)، پارچە ساغال، بۇغانتۇر ئارقىلىق «بۇغانيولـــى» (بۇغان) دۆلىتىگە يېتىپ تۇتىشاتتى. ئۇ يەردىن شەرقىي شىــــمالغا بۇرۇلۇپ، يەمشىننىڭ شىمالىي قىسمى سىدىخان تاغلىرىنىڭ غەربى بىلەن «يارقۇت» (ئېگىز ھارۋىلىقلار) خانلىقىغا تۇتىشاتتى.

دېمەك، ئۇ چاغدىكى «بۇغانيولى» دۆلىتىنىڭ چەت - ياقا بىر جايىدا بولۇشىمۇ تارىخىي جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدىن ھەرگىز ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئەمدى بىز مەسىلىنىــڭ ئۆزىگە كەلسەك، توقسۇننىڭ غولبويى يېزىسى قارا بۇلاق كەنتىنىڭ شىمالىدىكى قەدىمقى يول ئۇستىدە تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلغىنىــدەك «بۇغانتۇر» ھازىرمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. تۇر ئاساسەن تۇپراقنى سوقۇش، خاڭداش ئۇسۇلى بىلەن ئىنشا قىلىنغان، تۇرنىڭ تۆت تەرىپىنىڭ ھەممىسى 19 مېتىردىن بولۇپ، ئېگىزلىكى سەككىز مېتىر كېلىدۇ. تۇر ئۇستىنىڭ دىئامېتىرى توققۇز مېتىر ئەتراپىدە بولۇپ، ئۇستىدە ئوت يېقىپ ئىس چىقىرىپ بەلگە بېرىش ئورنى بار (قالدۇق كۆيۈندە ئىزلىرى ھازىرمۇ مەۋجۇت). تۇرنىڭ ئەتراپىغا تۆشۈكچە قويۇلغان. شۇ تۆشۈكچىلەردىن كىرگەن ھاۋا تۇرنىڭ مەركىزىدىكى تۆشۈكچىلەر ئارقىلىق يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ ئوتنى ياكى

ئىسنى ئۆلغايتىش رولىنى ئوينىغان.

تۇرغا ئىشلىتىلگەن كېسەكلەر ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 19 سانتىمېتىر، قېلىنلىق 12 سانتىمېتىر كېلىدۇ. مۇشۇ دىيارلاردا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغىلى نەچچە مىڭ يىل بولغان بۇ تۇرنىڭ گەۋدىسى بىزگە «بۇغانيولى دۆلىتى» نىڭ يىقىنلا جايدا ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بېرىدۇ. بۇغانتۇردىن شەرققە قاراپ 32 چاقىرىم يۇرگەندە بىر خارابىلىققا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. بۇ خارابىلىق يۇقىرىقى تارىخي مەنبەلەردە يېزىلغىنىدەك قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت مەيدانى بولغان «بۇغان» بىلەن قوپۇرۇلغان. بۇ يەردە تۇرالغۇ ئۆيلەر، ئىسكىلات، ئاتخانا ۋە بىر مۇنچە ھەربىي گازارما شەكلىدىكى ئىزلار ساقلانغان. 1985 - يىلى شۇ ئەتراپتىن قىزىل رەڭلىك ساپانلارنىڭ سۇنۇقلىرى، قوم قازان سۇنۇقلىرى، چىنە - قاچا سۇنۇقلىرى، ئوقيا باشقى، مىستىن ئىشلەنگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە يارغۇنچاق تېشى، چويۇن، تۆمۈر پارچىلىرى، قاشتېشى بۇيۇم، ھەر خىل يۇڭ توقۇلمىلار ۋە يېقىنقى زامان مىس پۇللىرى قېزىۋېلىندى. قورۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن كېسەك ئۇزۇنلۇقى 32 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى يەتتە سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، قورۇلۇش سامانلىق لاي بىلەن سۇۋۇلۇپ، ھاكلانغان. قەدىمقى كارۋان يولى بۇ خارابىلىقنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەر «بۇغانيولى» دەپ قوشما ئىسىم بىلەن ئاتالغان. لېكىن توقسۇن خەلقى مانا مۇشۇ خارابىلىقتىن باشلاپ، توقسۇننىڭ جەنۇبى ئايدىڭكۆلگە بارغۇچە ولغان كەڭ زېمىننى ھازىرمۇ «بۇغان» دەپ ئاتاپ كەلگەن. ھەتتا شۇ ئەتراپتىكى ئاھالىلەر نۇقتىسىمۇ «بۇغان مەھەللىسى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئەمدى بۇ يەرگە ئېقىپ كەلگەن قوۋرىغا سۇيىگە كەلسەك، قەدىمقى زاماندا «قوۋرىغا» دەپ ئاتالغان ئۇ جاي ھازىرمۇ «قوۋرىغا» دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن «بۇغان» غا ئېقىپ كېلىدىغان سۇ مەنبىئى ئۈزۈلۈپ قالغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، قەدىمقى زاماندا ھازىرقى توقسۇن ئېقىنى بىر قېتىم ئۆز يولىنى ئۆزگەرتكەن. ئۇ پارچە ساغالنى كېسىپ تۆۋەنگە قاراپ پارچە

www.uyghurkitap.com

ساغالنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تۇز تاغلىرىدىن ھالقىپ بۇغانغا كېلىدىغان قۇۋرىغا سۇيىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئايدىڭكۆلگە قۇيۇلغان. شۇ سەۋەبلىك بۇغانغا كېلىدىغان سۇ مەنبەسى ئۈزۈلۈپ ئەتراپ بوستانلىق، ئوتلاقلار قاغجىراپ، تەدرىجىي قۇم - بوران يولىغا ئايلانغان. بۇ يەردىكى كىشىلەر تەبىئەتنىڭ مۇنداق زەربىسىگە تاقابىل تۇرالماي، ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاشقا، باشقا يېڭى بىر ماكان ئەھيا قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇلار 15 چاقىرىم ئەتراپىدا تۆۋەنلەپ قەدىمكى توقسۇن ئېقىنى بويىغا ماكانلاشقان. بۇ جاي «ئۆيتەمە» (ئەسلى ئۆي تەمى) دەپ ئاتالغان.

1989 - يىلى شۇ ئەتراپتىن 40 - 50 مو يەردە قەدىمكى ئىنسانلار تۇرمۇشىغا ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىق ئىزنالىرى بايقالدى ۋە بۇ يەردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن كۆركەم رەڭلىك ئالاھىدە شەكىللىك ساپال كومزەكلەر تېپىلدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ يەرمۇ بوران يولىغا توغرا كەلگەنلىكى ئۈچۈن شىددەتلىك بوران زەربىسى خانلىقنى يەنە كۆچۈشكە ۋە مۇستەھكەم تۇرالغۇ ۋە شەھەر بىنا قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. نەتىجىدە، ئۇلار يەنىمۇ تۆۋەنلەپ، ھازىرقى «ھاسا» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنى بىنا قىلغان. ئەسلى بۇ شەھەر «ھېسار» ③ بولۇپ، كېيىنچە تەلەپپۇز كەمتۈكلۈكى تۈپەيلى ھاسا بولۇپ ئاتالغان.

ھېسارنىڭ ھازىرقى ھالىتى مۇنداق: شەھەر ئىچكى - تاشقى سېپىلدىن تەركىب تاپقان، ئىچكى سېپىلنىڭ تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 48 مېتىر، سېپىل تېمىنىڭ تەكتى كەڭلىكى ئۈچ مېتىر، ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر، سېپىل ئۈستى كەڭلىكى 2.5 مېتىر، سېپىل ئۈستىنى ئايلاندۇرۇپ قالقان ۋە كۇنگۇر ياسالغان. سېپىل غەربىي شىمال بۇرجىكىدە تۇر (ئۈستى قىسمى سېپىلگىچە بوزۇۋېتىلگەن) بار. سېپىلنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي كىرىش ئىشىكى قىسمىلىرى ئاساسەن ۋەيران بولغان. قالغان قىسمىمۇ ئېغىر دەرىجىدە بوراننىڭ يالىشىغا ئۇچرىغان. سېپىل تېمىنىڭ يەردىن ئۈچ مېتىرچە كېلىدىغان جايىدا قاتار تۆشۈكچىلەر قويۇلغان بولۇپ، سىرتىنى كۆزىتىش ئىمكانىيىتى يارىتىلغان. تاشقى سېپىل ئىچكى سېپىلدىن 150 مېتىر يىراق ئارىلىقتا، ئىچكى سېپىلنى ئايلاندۇرۇپ

www.uyghurkitap.com

ئەھىيا قىلغان، ئۇ ئىچكى سېپىلنى قورشاپ تۇرىدۇ.

ھېسار سېپىلى خارابىلىقى ئاساسەن تۆرپان يەمشىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى قورغان «ئەنجان» دەپ ئاتالغان خارابىلىققا تامامەن ئوخشاش.

1988 - يىلى ھېسار خارابىلىقى ئىچىدىن قوغۇشۇندا ئىشلەنگەن بىر دانە پۇل قېزىۋېلىندى. سېپىلگە ئىشلەتكەن كېسەك شەكلى «بۇغانتۇر» دىكى كېسەك شەكلى بىلەن تامامەن ئوخشاش، كېسەك ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 12 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ھېسار ئەھيا قىلىنىپ، «بۇغان» دېگەن دۆلەت نامى ئەمەلدىن قالغان. چۈنكى بۇ ئەتراپ توقسۇن ئېقىنىنىڭ غەربىي قىسمىدا بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە تەبىئىي كەڭ تال - توغراق ئورمانلىقى بولۇپ، ئىستراتېگىيە جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىغان. بۇ چاغدا پىچان كرورەن، لوپنۇرمۇ بۇ يەرگە قارىغان. شۇڭا بۇ خانلىق «تاللىق دۆلىتى» دەپ ئاتالغان. كېيىنچە ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى قەدىمكى سۇ يولىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن يەر سۈيى تارتىلىپ، يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئېتىزلار، مال - چارۋا ياياليدىغان ئوتلاق تەبىئىي جاڭگاللىقلارغا ئايلانغان. شۇنىڭ بىلەن بارا - بارا بۇ يەردە جەنۇبقا قاراپ ئۆتۈشىدىغان يېڭى بىر يول ھاسىل بولغان. بۇ يول بۇرۇنقى توقسۇننى غەرب تەرەپتىن ئايلىنىپ ئۆتىدىغان ھالەتكە خاتىمە بەرگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۆرپان - يارقۇت خانلىقىغا ئۆتىدىغان ھەر قانداق كارۋان ھېسارغا كېلىپ بۇ يەردىن ئۇدۇللاپ يارقۇت تەرەپكە ئۆتۈشكە باشلىغان.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئالدىنقى مەنبەلەردە دەسلەپتە «بۇغان» ئورنىنى، كۆرسەتسە كېيىنكىسى ئۆيتەمە بىلەن ھېسارنى كۆرسەتكەن. دېمەك، ھەر ئىككىسىلا توغرا. پەقەت دەۋر خاراكتېرى ئېنىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن مۇجمەللىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. لېكىن ھازىرقى ھېسار يەنىلا ئەنە شۇ بۇغان دۆلىتىنى كۆرسىتىدۇ.

يەنە بىر قېتىملىق ئۆزگىرىش «مىلادى 480 - يىللاردا تۈرك قەۋملىرىنىڭ ‹قاڭقىللار› دەپ ئاتىلىدىغان بۆلىكى 100 مىڭ تۈتۈن

ئادىمى بىلەن قوچۇنىڭ غەربىگە كېلىپ دۆلەت قۇرغان» («بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»). تۇرپاننىڭ غەربى ئاساسەن توقسۇن ئويمانلىقى بولۇپ، تارىخىي مەنبەلەردە «تۇجۇ چىلىڭ» («تۈرك شەھرى») دەپ ئاتالغان بىر خارابىلىق بار. بۇ يەر ھازىرقى شاھ يېزىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا، ئومۇمىي كۆلىمى 850 مودىن كۆپرەك كېلىدۇ. توقسۇن خەلقى تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان بۇ يەرنى «شەھرى ئەزىم» («چوڭ شەھەر») دەپ ئاتاپ كەلگەن. بۇ شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبى تەرىپىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايىدا «بالىقتۇر» (قەدىمكى تۈركىي تىلىدا بالىق - شەھەر مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن) يەنى ھازىرقى ئىستېمالدا «با» فونېمىسى «بە» گە ئۆزگىرىپ «بەلىقتۇر» دەپ ئاتىلىدىغان بىر تۇر بار.

. «شەھرى ئەزىم» سېپىل تېمى بىلەن ئورالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ جەنۇب، شەرق ۋە غەرب قىسىملىرىدا كىرىش - چىقىش قوۋۇقلىرى بولغان، جەنۇبىي قوۋۇق تەرەپتە «چاچاڭخانە» (سىرتتىن كەلگەن مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدىغان، ئۆزىتىدىغان ھەمدە ئۇرۇشتا غەلىبە بىلەن قايتقان ئەسكىرىي، مۇلكى خادىملارنى تارتۇقلايدىغان مەخسۇس ئورۇن)، ئۇنىڭ يېنىدا «بوچىخانە» (ئوزۇق - تۈلۈك ئامبىرى)، شىمالىي قىسمىدا «زىندان» بار. بۇ زىندان ئاساسەن ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، يەتتە - سەككىز مېتىر كونۇس شەكلىدە ياسالغان. ئۇنىڭ قېلىنلىقى 2.5 مېتىر ئەتراپىدا، سىرتىدا پەلەمپەي تېگىدىن ئۈستىگىچە ئايلىنىپ بۇرما شەكلىدە ياسالغان، گۇناھكارلارنى ئاشۇ پەلەمپەي ئارقىلىق زىندان ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ، ئارغامچا بىلەن زىندانغا تاشلاپ جازالىغان. يەنە بىر خىلى، يەرنى ئويۇپ ياسىغان قۇدۇق شەكىللىك زىندان (ئۇنىڭغا تاشلانغان گۇناھكارلار سۇ ئىچىدە جازالانغان)، شەرق تەرەپتە ئىككى ئورۇندا «خوجەخمەت يەسۋى»④، «ئابدۇقادىر جىلانى» دەپ ئاتىلىدىغان گۈمبەزلىك مازار بار. ئابدۇقادىر جىلانى - غەۋسۇل ئەززەم مۇھىدىن ئەنسار ئەبۇ مۇھەممەد بىننى ئەبۇ سالىھ جەڭگى دوست جىلانى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مىلادى 1077 - يىلى ھازىرقى ئىرانغا قاراشلىق گىلان شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 1160 - يىلىغىچە ئابدۇقادىر جىلانى

(گىلانى) باشلىق بىر تەرىقەت گۇرۇھى شەكىللىنىپ، ئۇنىڭ باشچىلىقىدا قۇرئان ھەدىسلەردىن دەرس سۆزلەپ، دىن تارقىتىش ئىشلىرىنى داۋام ئەتكەن، ئۇلار ئۆز دائىرىسىدىن ھالقىپ تۇرپان، توقسۇن، گەنسۇ، شەنشىلەرگىچە يېتىپ بارغان. ئابدۇقادىر جىلانى 1166 - يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان. شۇ چاغدا توقسۇننىڭ ئاشۇ قەدىمكى شەھىرىدە يۇقىرىقى ئىككى زات نامىغا «قەدەم جاي» (گۇمبەزلىك خاتىرە مازار) سېلىنغان. شەھەرنىڭ غەربىي قىسمىدا ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنماستىن بۇرۇنقى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى، بۇد ھەيكەللىرى مەركەزلەشكەن خارابە ئىزى بار. پۈتۈن شەھىرى ئەزىمىنىڭ ئەتراپى بولسا غۇلجا، بوغا، بۆكەن ۋە ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ مۆڭگۈزلىرى باستۇرۇلغان مازار ۋە قەبرە تۇركۈملىرى بىلەن ئورالغان، كۆرۈنۈشى سۈرلۈك، ناھايىتى ھەيۋەت ئىدى. بەزى قەبرىلەر ياغاچ بىلەن يېپىلغان ياكى كېسەك بىلەن ئەگمە قىلىنغان بولسىمۇ، خاسلىقى ئىگە ئالاھىدە دەپنە شەكلى ھاسىل قىلىنغان، خەلقىمىز ئىچىدە بۇ شەھەر قەدىمكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقلىرى داۋامىدا سۇغا غەرق قىلىنغان، دېگەن تارىخىي رىۋايەت بار. بۇ ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. يۇقىرىقىدا تىلغا ئېلىنغان بەزى خارابىلىقلاردىن باشقا شەھەر مەركىزىدە ھېچنېمە قالمىغان. ئەكسىچە سۇ ئۆرلەپ تۇرىدىغان سازلىققا ئايلىنىپ كەتكەن.

1960 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بۇ شەھەر ئىچى تەبىئىي ئويمان بولغانلىقى ئۈچۈن يېزىلىق ھۆكۈمەت تەرىپىدىن «قىزىل بايراق» سۇ ئامبىرى ياسالغان. مۇشۇ جەرياندا ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى پۈتكۈل قەبرىستانلىق قېزىلىپ خانىقا - مازارلار بۇزۇلۇپ، ئۇنىڭ توپىسى سۇ ئامبىرىنىڭ قىرغاق قىسمىغا ئىشلىتىش نەتىجىسىدە يەر يۈزىدىن يوقالغان.

توقسۇن ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى بۇ سۇنئىي كۆلنى ئۆزگەرتىپ، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ سەيلە - ساياھەت ئورنى قىلىشقا كۈچ سەرپ قىلدى. ئادەم، مالىيە ئاجرىتىپ، يەر شەكلىنى رەتلەپ، سەر خىل مېۋىلىك كۆچەت تىكتى ۋە ئۇنىڭ چۆرە، ئەتراپىنى چىرايلىق تۈمۈر ۋادەكلەر بىلەن قورشاپ زامانىۋى، ئىسمى - جىسمىغا لايىق ئارامگاھقا

ئايلاندى.

1988 - يىلى شاھ يېزا ئاقتاش كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق ئابدۇۋېلى ھاسان ئورا كولاۋېتىپ بىر قەدىمىي قەبرىگە دۇچ كەلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدىن قۇلاقلىق - قۇلاقسىز بەش دانە رەڭلىك ساپال كومزەك ۋە بىر مۇنچە يارماق تېپىۋالغان. بۇ پۇللارنىڭ تۆت دانىسى ھازىر بىزدە بار. ئۇنىڭ ئۈچ دانىسى ئادەتتىكى يارماقلاردىن سەل كىچىكرەك، ئوتتۇرىسىدا تۆت بۇرجەكلىك تۆشۈك بولۇپ، ھەجىمى ئادەتتىكى پۇللاردىن چوڭراق، يەنە بىر دانىسى كىچىك يارماق، بەلكى ئۇ چوڭ يارماق پۇللارنىڭ 1 : 10 گە توغرا كەلسە كېرەك.

يوقىرىقى يارماق پۇللارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى ئۇلارنىڭ پەقەت بىرلا يۈزىدە خەت بار. ئۈستۈنكى تەرىپىگە «X» (باش، بەش) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر رونىك يېزىقى چۈشۈرۈلگەن. ئاستىنقى تەرىپىگە بولسا خەنزۇچە خەت شەكلىدە «X» خىل يېزىق شەكلى چۈشۈرۈلگەن. بۇ خىل يارماق پۇللار «تۇرپاندىن تېپىلغان بەش جولۇق پۇل»، مارالبېشىدىن «تېپىلغان كۇسەن - كۇچا بەش جولۇق يارمىقى» (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا)، كىرورەندىن تېپىلغان بەش جولۇق يارماق («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1991 - يىلى 1 - سان، 136 - بەت) لەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ، دەۋرى مىلادى IV ئەسىردىن بۇرۇنقى ۋاقىتتا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، يوقىرىقىدەك پۇللارنى قويۇپ، ئوبوروت قىلغان خانلىقلار ئۆز ۋاقتىدا سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە خېلى دەرىجىدە يۈكسەلگەن. ئۇلار نوقۇل چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن ئاللىقاچان قول ئۈزۈپ، دېھقانچىلىق قول سانائەت ۋە تاۋار ئىگىلىكلىرىگە قاراپ دادىل قەدەم قويغان ۋە قەدىمكى ئىپەك يولى سودىسىنى گۈللەندۈرۈپ روناق تاپقۇزۇشتا ئاساسلىق رول ئوينىغان.

ئەمدى «توقسۇن» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىغا كەلسەك: ئۇزاق يىللار داۋامىدا تەبىئىي، سىياسىي ۋە ھەربىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلى «شەھىرى ئەزىم» خارابىلىققا يۈزلەنگەن. ئاھالىسى كۆچۈش، قېچىش ۋە

www.uyghurkitap.com

قانلىق ئۇرۇشلاردا قىرىلىپ كېتىشتەك ھادىسىلەرنىڭ نەتىجىسىدە جىددىي ئازلاپ كەتكەن. ئاخىرقى ھېسابتا بۇ يەردە 90 ئۆيلۈكلا ئادەم قالغان بولۇپ، بىر كىچىك ئاھالە نۇقتىسىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ چاغدا بۇ يەرنىڭ قەدىمكى شەۋكەتلىك نام ـ شەرىپى، سەلتەنەتلىك ئورنى تارىخ سەھنىسىدىن يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى «توقسەن» (توقسۇن) دېگەن نام ئىگىلىگەن. مەھمۇت قەشقىرى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «توقسۇن» «توقسەن» بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئەسلى توقتۇز كەرە ئون «توقتۇز ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سۆز بىرلىشىپ كەتكەن، دەپ كۆرسىتىدۇ. ⑤ دېمەك، يۇقىرىقى ئاساستىن شۇنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى توقسەننى توقسۇن، سەكسەننى سەكسۇن دەپ تەلەپپۇز قىلغان. كېيىنچە 90 ئۆيلۈك ئاھالە ئولتۇراقلاشقان جاي بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەرنىڭ نامى «توقسۇن» بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەن. بارا ـ بارا تىنچ ئەمىنلىك دەۋرلەر باشلىنىپ، ئەسلىدىكى ئاھالىلەرى قايتىپ جەم بولغان. ياقا، يۇرتلاردىن يېڭىدىن كۆچۈپ كېلىشكە باشلىغان. ئۇلار بۇ يەرنى قايتىدىن قۇرۇپ گۈللەندۈرۈپ، ئاۋاتلاشتۇرغان، يۈكسەلدۈرۈپ، بۈگۈنكى ھالەتكە كەلتۈرگەن. «بۈغان» بىلەن بۈگۈنكى «توقسۇن» غىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە نۇرغۇن قېتىم يوقىلىش، يەنە تىكلىنىشتەك ھالەت يۈز بېرىپ كەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۇرۇق ـ ئەۋلاد ئۈزۈلمەي، جۇڭخۇا تارىخى مەدەنىيىتىگە بىر ئۇلۇش ھەسسىلەرنى قوشۇپ، بۈگۈنكى ئەجدادلارنىڭ بەختىيار ماكانىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە تارىخىي ئاساس ۋە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

(ئاپتورى توقسۇن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار ئىشخانىسىنىڭ خادىمى. ھازىر پېنسىيىدە)

ئىزاھاتلار:

① شۈەنزاڭ ـ ئەسلى ئىسمى، چېن ۋېي. تاڭ سۇلالىسىلىق راھىب. ئۇ مىلادى 627 ـ

يىلى قەمەرىيە ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تاڭ سۈزۈلىشىدىن يولغا چىقىپ غەربىي يۇرت ۋە ھىندىستاندا 19 يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ، مىلادى 645 ـ يىلى قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەن.

②توقسۇن خەلقى «غايىب شەھەر» دەپ ئاتايدۇ. ئەسلىدە بۇ شەھەر 1344 ـ يىللاردا تۇيۇقسىز قۇم ئاستىدا قالغان.

③ ھىسار ـ سېپىل، قورغان.

④ خوجەخمەت يەسۋى ـ XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈركىستاننىڭ يەسسى دېگەن يېرىدا ئىبراھىم شەيخنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، 1166 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ ھاياتىدا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش بىلەنلا چەكلەنمەي، نۇرغۇن دىنى شېئىرىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان مەشھۇر شەخس.

⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم، 569 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قەدىمكى تۇرپان رايونىنىڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىغا بىر نەزەر

ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى

مەملىكىتىمىزنىڭ يىپەك بۇيۇملىرىنىڭ غەربكە توشۇلۇشى بىلەن داڭق چىقارغان «يىپەك يولى» تارىختا شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ سودا ـ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ۋە دوستانە بېرىپ ـ كېلىش ئىشلىرىدا غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە دۇنياۋى «ئالتۇن كۆۋرۈك» لۈك رول ئوينىغانىدى. سودىگەرلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەت مەنپەئىتى، تۇرلۇك قەبىلە ـ خەلقلەرنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي پايدىسى ئۈچۈن ئۇلاغلىرىغا لازىمەتلىرى ئارتىپ، قوڭغۇراقلىرىنى جاراڭلىتىپ، دۇنيانىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە بوزچىنىڭ موكىسىدەك ئايىغى ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇراتتى. قەدىمكى ھىندى يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىدىن VI ئەسىر بۇرۇن مەملىكىتىمىزدە ئىشلەنگەن يىپەك بۇيۇملىرى ھىندىستانغا كەلتۈرۈلگەن؛ قەدىمكى گرېك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا قەيت قىلىنىشىچە، مىلادىدىن ئاۋۋالقى III ئەسىردە، مەملىكىتىمىزنىڭ يىپەك بۇيۇملىرى يۇنانغا ئېلىپ بېرىلغان، قەدىمكى يۇنانلىقلار جۇڭگونى «يىپەك ئېلى» دەپ ئاتىغان. ئۇ چاغلاردا مەملىكىتىمىزدىن يۇنانغا بېرىش ئۈچۈن تارىم ئويمانلىقىدىن ئۆتمەي بولمايتتى. . . ھىندىستانغا بېرىشتىمۇ كۆپىنچە مۇشۇ يولدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەن بولسا كېرەك. ① تارىم ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولغان تۇرپان ئويمانلىقى بۈيۈك كارۋان يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىدىكى نۇقتىلىق لەڭگەرلەرنىڭ بىرى بولغانىدى. بۇ قەدىمكى ۋادىدا ياشىغان تۇرلۇك ئېتنىك تەركىبىدىكى قەبىلە ۋە خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بۇ خەلقئارا قۇرۇقلۇق سۇدا لىنىيىسىنى ئېچىش، راۋاجلاندۇرۇش،

گۈللەندۈرۈش ھەمدە ئۇنى قوغداش ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقانىدى.

ئەزەلدىنلا يېرى مۇنبەت تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى بۇ ۋادىنىڭ ئەۋزەل شەرت - شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا بۇلاق، كارىز ۋە تاغ سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىگىلىكنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى بىلەن جۈملىدىن دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەنمۇ كەڭ دائىرىدە شۇغۇللانىدى. تارىخىي كىتابلاردا تۇرپان ئويمانلىقىدىكى دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك توغرىلىق مۇھىم مەلۇماتلار بار. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «قوچۇنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ دانلىق زىرائەتتىن ئىككى قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدۇ ۋە بۇ يەر پىلە بېقىشقىمۇ قولايلىق، بۇ يەردە مېۋە - چېۋە كۆپ» دەپ يېزىلغان، «بەش دەۋر تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى» دە: «قوچۇدا تۆگە بىلەن يەر ھەيدەپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ» دەپ يېزىلغان. «شىمالىي لياڭ تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى» دە: قوچۇدا «كېۋەز دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئۇنىڭ غوزىكى پىلە غوزىكىگە ئوخشايدۇ، غوزەكتىن ئىنچىكە يۇمشاق ۋە ئاق رەڭلىك يىپ تالالىرى چىقىدۇ. بۇنى پاختا دەپمۇ ئاتايدۇ». بۇ تالالاردىن پاختا رەخت توقۇلىدۇ.» دەپ خاتىرىلەنگەن. 1981 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچىلىككە كەلگەن ۋاڭ يەندى ئۆزىنىڭ بۇ ئەلگە كېلىپ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن يېزىپ قالدۇرغان «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دە: قوچۇدا «ھەر خىل زىرائەتلەر ئۆستۈرۈلىدۇ، ئارپا تېرىلمايدۇ» ② دەپ يازغان. ۋاڭ يەندىنىڭ يۇقىرىقى «خاتىرە» سى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى بويىچە خېلى كەڭ دائىرىدە مەلۇمات بېرىدىغان يېگانە «خاتىرە» دۇر. لېكىن ئۇنىڭ «خاتىرە» سىدە قوچۇنىڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى توغرىسىدىكى باياندا قىسمەن يېتەرسىزلىكلەرمۇ يوق ئەمەس، ئۇلارنى تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق، يەنى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئەۋرىشكىلىرى ئارقىلىق تۈزىتىپ تولۇقلاپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئېكىنچىلىك -

باغۋەنچىلىككە ئائىت كېيىنكى مەزگىللەردە يېزىلغان بەزى مۇھىم مەلۇماتلارمۇ بار. ئەنە شۇنداق مەلۇماتلارنىڭ بىرسى چۇنيۇەن چېشېنىڭ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» كىتاۋىدۇر. ئۇنىڭدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «تۇرپان ئەزەلدىن يېرى مۇنبەت، مۇھسۇلاتى مول دىيار بولۇپ، ھەر خىل دانلىق زىرائەت، زىغىر، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئۈزۈم يېتىشتۈرۈلىدۇ. بۇلارنىڭ تۈرىمۇ ناھايىتى كۆپ. بولۇپمۇ بۇ يەرنىڭ پاختىسى سۈپەتلىك بولۇپ، يىراق جايلارغا ئاپىرىپ سېتىلىدۇ. تۇرپاننىڭ يېنىدىكى لۇكچۇننىڭ مەنزىرىسى بەك چىرايلىق، شەھەر باغۋارانلار بىلەن ئورالغان، ھەممىلا يەردە ئېرىق ـ ئۆستەڭ، سۈزۈك سۇ ئېقىپ تۇرىدۇ. ھەممە يەر بۈك ـ باراقسان دەرەخ بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۇ يەردە تېرىق، بۇغداي، كەندىر، پۇرچاق كۆپ يېتىشتۈرۈلىدۇ. ئۈزۈم، شاپتۇل، ئۆرۈك، زاراڭزا، ياڭاق، چىلان ۋە قوغۇن ـ تاۋۇز قاتارلىق مېۋىلەرمۇ كۆپ چىقىدۇ.» ③

قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا، شۇنىڭدەك ئالاقىدار تارىخ مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا كېۋەز ئۆستۈرۈش مىلادى I، II ئەسىرلەردىن ئىلگىرىلا باشلانغان بولۇپ، ئاز دېگەندىمۇ 1700 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ④. تۇرپان مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن «مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ بۇرۇن كېۋەز تېرىغان، پاختا ئىشلەتكەن، پاختا توقۇمىچىلىقىنى يولغا قويغان رايونلارنىڭ بىرى»⑤ بۇ ئىختىرا VIII ئەسىرگە كەلگەندە، تەدرىجىي ھالدا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە، ئالدى بىلەن شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋېيشۇي دەرياسى ئەتراپلىرىغا تارقالغان ⑥.

شىنجاڭ رايونى، جۈملىدىن نىيە، تۇرپان رايونىدا مەملىكىتىمىز بويىچە كېۋەز ئەڭ بالدۇر تېرىلغان بولغاچقا، بۇ جايلاردا پاختا توقۇمىچىلىقىنىڭ خېلى بالدۇر تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئاگرونومى تۈمۈر تۈۋرۈك (لومىڭشەن) تەرىپىدىن يېزىلغان دېھقانچىلىققا دائىر بىرگانە ئەسەر «دېھقانچىلىق، پىلىچىلىك، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك ھەققىدە

قىسقىچە بايان» ناملىق كىتابىدا: «پاختا غەربىي يۇرتتىن چىققان» دېيىلگەن.

1959 - يىلى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى مىلادى I - III ئەسىرلەرگە ئائىت قەبرىلەردىن نۇرغۇن توقۇلما بۇيۇملارنى قېزىۋالدى. ئۇنىڭ ئىچىدە كۆك، ئاق گۈللۈك چەكمەن، ماتا ئىشتان ۋە قول ياغلىق پارچىلىرى بار. ئۇ مىلادى I - III ئەسىرلەردە شىنجاڭدا پاختا توقۇمىچىلىقىنىڭ بارلىقىنى كەلگەنلىكىنى، بوياش ۋە گۈل بېسىش تېخنىكىسىنىڭ ۋايىغا يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ⑦. تۇرپان رايونىدىن كۆمۈرگە ئايلانغان چىگىت تېپىلدى ⑧. تۇرپان رايونىدىكى جىن (220 - 265-يىللار)، تاڭ (618 - 907-يىللار) دەۋرلىرىگە ئائىت قەبرىلەردىن تۈرلۈك توقۇلما بۇيۇملار بىلەن پاختا چىققان. پاختا رەختنى ئېلىم - بېرىم قىلغان توختامنامە - ھۆججەتلەرمۇ تېپىلدى. ئاستانىدىكى III - V ئەسىرگە ئائىت قەبرىدىن ماتا ئىشتان كىيدۈرۈلگەن ھەيكەل چىقتى. ئاستانىدىكى 309 - نومۇرلۇق قەبرىدىن (دەۋرى تەخمىنەن V - IV ئەسىر)، يىپەكتىن ھەر خىل گىئومېتىرىك سىزىق چىقىرىپ توقۇلغان كىمخاب تېپىلغان. جىن - تاڭ دەۋرلىرىدە شىنجاڭ دائىرىسىدە، جۈملىدىن تۇرپان رايونىدا پاختىكارلىق، پاختا توقۇمىچىلىقى ۋە توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى.

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش - قېزىشلاردا تۇرپان رايونىدىن پاختا رەختنى ئېلىم - بېرىم قىلغان ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ توختامنامە - ھۆججەت پارچىلىرىمۇ نۇرغۇن مىقداردا تېپىلغان. بىر پارچە ھۆججەتتە مىلادى 551 - يىلى بىر قېتىمدىلا 60 توپ پاختا رەخت ئارىيەت ئالغانلىقى ⑨، يەنە بىر پارچە ھۆججەتتە (655 - يىلى يېزىلغان) ھەربىي ئەشيا سۈپىتىدە «270 يىپ تاغار» بۆگۈنكى شىئەن ئەتراپىغا تارقىتىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان⑩. تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ بىرىدە بىر ئائىلە ئەتىيارلىق كىيىم - كېچەك ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا 100 گەز رەخت توقۇغانلىقى قەيت قىلىنغان.

ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى دەۋرىدە تۇرپان ۋادىسىدا توقۇمىچىلىق ئىشلىرى تېخىمۇ تەرەققىي تاپقان. بۇ پىكرىمىزنى تۆۋەندىكى ماتېرىياللار تېخىمۇ ئوبدان ئىسپاتلاپ بېرىدۇ:

«ئۇيغۇر تەت - مىلىك بىلەن قارا بۇقا ئىككىسى خوتۇن - قىزلارنى سېتىپ بىر قېتىمدىلا 150 توپ رەخت پايدا ئالغان؛ قالمىتۇ بىر چۆرىنى قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈپ سېتىپ، بولاتنىڭ قولىدىن بىر قېتىمدىلا 100 توپ رەخت پايدا ئالغان. بىر بابكار قاغانغا تاپشۇرۇلىدىغان باج قاتارلىق قەرزلىرىنى تۆلەش ئۈچۈن بىر ئاي ئىچىدە ئون توپچە رەخت تاپشۇرغان» ⑪. XIX ئەسىردە تۇرپان ۋادىسىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى پاختا توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن توختامنامىلەردىن سەككىز - توققۇز پارچىسى تېپىلغان. رادلوف ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر ۋەسىقىلىرىدىن خاتىرىلەر» ناملىق كىتابىغا شۇلارنىڭ ئىككى پارچىسىنى كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ بىرىدە: «يۈك بېجى ئۈچۈن بۆز لازىم بولۇپ قالدى. بۆز قەرز ئېلىش ئۈچۈن...» دېيىلگەن؛ يەنە بىرىدە: «ئىككى كىشىگە بۆز لازىم بولۇپ قالدى، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆكۆيدىن ئۈچ توپتىن قەرز ئالماقچى، ئەتىيازدا قەرز ئېلىپ، كۈزدە قايتۇرۇش، ئۆسۈمىنى بىر ھەسسە ئاشۇرۇپ تۆلەشنى كېلىشتى، سۈرۈكى توشقاندا ھەر بىرى ئالتە توپتىن بۆز قايتۇرۇپ بېرىدۇ؛ سۈرۈكى توشقاندا قايتۇرالمىسا، ئەل ئىچىدىكى ئادەت بويىچە، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ئۆسۈم قوشۇلىدۇ» دېيىلگەن ⑫. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىكى پاختا ۋە پاختا رەخت مەزكۇر خانلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە توقۇمىچىلىق ساھەسىدىكى مۇھىم مەھسۇلاتى ئىكەنلىكىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى زامانلاردا تۇرپان رايونىدا پاختىدىن توقۇلغان رەختلەر كۆركەم ۋە نەپىس بولغان، «ماتا ھەم سەگەزلىرى يۇمشاق ھەم چىداشلىق بولۇپ، ئۇلار ئۇنى تاۋار سۈپىتىدە ئالماشتۇرغان» ⑬. بۇنداق رەختلەرنى ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇلار بەيتەن دەپ ئاتىغان.

قەدىمكى تۇرپان ۋادىسىدا پاختا توقۇمىچىلىقىدىن باشقا كەندىر تالاسىدىن رەخت توقۇش ۋە يىپەك، يۇڭ توقۇمىچىلىقىمۇ خېلى راۋاجلانغان. ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە، «لۈكچۈن رايونى كەندىردىن قوش يىپلىق رەخت توقۇش بىلەن مەشھۇر ئىدى» ⑭. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملارنىڭ بىر قىسمىنى يەرلىك ئاھالىلەر ئۆزلىرى ئىشلەتسە، بىر قىسمىنى مالغا ئالماشتۇراتتى. يەنە بىر قىسمىنى ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ شۇ چاغلاردا ئاۋاتلاشقان يەنجىڭ، شاڭجىڭ، لوياڭ، كەيفىڭ قاتارلىق بازارلىرىدا ساتاتتى. بۇ جايلاردا سودا - سېتىق قىلىدىغان ئۇيغۇرلار كۆپ بولغاچقا، لياۋ خاندانلىقى يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) شەھىرىدىكى جەنۇبىي قوۋۇقنىڭ شەرقىي تەرىپىدە «ئۇيغۇر مەھەللىسى» قۇرۇپ، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنى شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرغانىدى. «قوچۇ، كۇسەن قاتارلىق جايلاردىكى خان ئوردىلىرى ئادەت بويىچە ھەر ئۈچ يىلدا بىر تۈركۈم يۈز نەچچە كىشىلىك ئۇيغۇر ئەلچىلىرى (ئەمەلىيەتتە سودىگەرلەر) نى لياۋ خاندانلىقىنىڭ شاڭجىڭ شەھىرىگە تىجارەتكە ئەۋەتىپ تۇراتتى». بۇ سودىگەرلەر تۈرلۈك ماللار بىلەن بىرگە «ئىنچىكە يۇڭ يىپتىن توقۇلغان ھەر خىل مۇۋۇت، پالاس قاتارلىق ماللارنى توشۇپ ئاپىرىپ، قىتانلارنىڭ مىس ۋە تۆمۈر پۇللىرىغا تېگىشىپ كېلەتتى». «923 - يىلىدىن 948 - يىلىغىچە قوچۇ ئۇيغۇرلىرى لوياڭ، كەيفىڭ شەھەرلىرىگە 13 قېتىم پاختا رەخت، كۇچا يىپىكى، كۇچا پاختىسى، ئاق ئەتلەس، تېرىكە، شېرىس... قاتارلىق نەرسىلەرنى ئاپىرىپ ساتقانىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قېتىملىق ئەڭ چوڭ سودا مىلادى 951 - يىلى بولغان. شۇ قېتىمقى كەيفىڭغا 1329 توپ پاختا رەخت... ئېلىپ بېرىلغانىدى. شىمالىي سۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇرلار (قوچۇ ئۇيغۇرلىرى - ئا) گۈللۈك رەخت، گۈللۈك دارايى قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ بېرىپ ساتقانىدى» ⑮.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان تۆۋەندىكىدەك بىر تۈركۈم ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي بۇيۇملارمۇ قەدىمكى تۇرپان ۋادىسىدا توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ خېلىلا راۋاجلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ:

مىلادى 304 ـ 439 ـ يىللار (16 پادىشاھلىق دەۋرى) غا تەئەللۇق، ھايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كىمخاب، ئۈزۈم، قۇش ۋە ھايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كەشتە؛ 618 ـ 907 ـ يىللار (تاڭ سۇلالىسى دەۋرى) گە ئائىت جۈپ شىر سۈرەتلىك كىمخاب، ئۈنچە چەمبىرەك ئەجدىھا سۈرەتلىك دارايى، ھاۋارەڭ زەر باسقان رەڭدار شايى، ئۈزۈم سۈرەتلىك تەكتى ئاق گۈللۈك باسقان ھىلىلە ياغاچ ساپلىق دۈردۈن يەلپۈگۈچ قاتارلىقلار يۇقىرىقى سۆزىمىزگە مىسالدۇر.

1985 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تۇرپان قارا خوجىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن بىر قەدىمكى قەبرە تېپىلغان. ئۇ قەبرىدىن ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا جىگدە ياغىچىدىن ياسالغان بىر ساندۇق، بىر ئىگەر، بىر تال ئوقيا، 21 تال ئوقى بار بىر ئوقدان قاتارلىق نەرسىلەر چىققان. يا ئوقلىرىنىڭ ئۇچى تۆمۈردىن ئۈچ خىل شەكىلدە ياسالغان بولۇپ، ئۇچلىرى بىسلەنگەن. جەسەتنىڭ تېگىدە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى كەشتىلەنگەن كۆرپە، ناھايىتى نەپىس توقۇلغان، گۈل چېكىلگەن يۇڭ توقۇلمىلار سېلىنغان. بۇلار ئۈزۈم تېلى نۇتىلىرى ئۈستىگە قويۇلغان ⑯.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى 1959 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلغىچە تۇرپان ۋادىسىنى 11 نۆۋەت تەكشۈرۈپ، قېزىپ، 456 قەبرىنى تازىلىدى. بۇ جەرياندا ئونمىڭدىن ئارتۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپتى. بۇلارنىڭ قىسمەنلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچىدە ۋە سىرتىدا كۆرگەزمە قىلىندى. ئەنە شۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە پاختىدىن، يۇڭدىن، يىپەكتىن ۋە كەندىردىن توقۇلغان بۇيۇملارنىڭ سانىلا مىڭدىن ئاشىدۇ. يىپەك توقۇلمىسىنىڭ تۈرىلا ئون نەچچە خىلغا يېتىدۇ ⑰. ئۇلار ناھايىتى رەڭدار بولۇپ، كۆزنى چاقنىتىپ تۇرىدۇ. سۈپىتى ئېسىل، چىدامىلىق، يۇقىرى سەۋىيىدە توقۇلغان، جىن (265 ـ 316)، تاڭ (618 ـ 907) دەۋرىگە ئائىت خەت ـ چەكلەردىمۇ توقۇلما بۇيۇم ئىشلەنگەن جاي ناملىرى، ئالايلۇق، «قوچۇدا توقۇلغان كۇسەن كىمخابى» «سۇلى كىمخابى» ۋە «كۇسەن كىمخابى» دېگەن سۆزلەر خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىدىكى تىلغا ئېلىنغان توقۇلما بۇيۇملارنىڭ ھۈنەر ـ سەنئىتىدىن

قارىغاندا، ئۇلاردا ھەم ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى - «ئۆرۈش يىپىغا گۈل چېكىپ توقۇش» (يىپ بىلەن كەشتىلەش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئالاھىدىلىكى ھەم غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىگە خاس تىپىك ئۇسلۇبى - ئاق يىپقا گۈل چېكىپ توقۇش (گۈل چېكىپ كانۋا چىقىرىشمۇ دېيىلىدۇ) تېخنىكىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى نامايان قىلىنغان ⑱. تۇرپان رايونى مانا شۇنداق توقۇمىچىلىق مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان.

مەزكۇر ماقالىمىزدا تۇرپان ۋادىسىدىكى توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زادى قايسى يىلى مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئېنىق ئېيتىپ بېرەلمىسەكمۇ، ئەمما ھازىرچە قولىمىزدا بار ماتېرىياللار، بولۇپمۇ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، تۇرپان رايونىدا كەندىر تالالىرىدىن، يىپەكتىن، يۇڭدىن ۋە پاختىدىن توقۇلما بۇيۇم مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كېيىن دېگەندىمۇ تۇرپان رايونىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ 1 - دەۋرىگە، يەنى بالدۇرقى مەزگىل - جىن، 16 پادىشاھلىق دەۋرى (مىلادى 304 - 349 - يىللار) گە تالىق بولۇشى كېرەك، دەپ ئېيتىش مۇمكىن ⑲. لېكىن ئاشۇ دەۋردىن ئىلگىرى تۇرپان رايونىدا توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى قوللىنىلمىغان دېيىشكە قاراشنى تولۇق ئىسپاتلىيالىغۇدەك ماتېرىياللارمۇ ھازىرغىچە تېخى چىقىلىقتۇرۇلمىدى. كەلگۈسىدىكى مۇشۇ ساھەگە بېغىشلانغان توغرا بولغان، ئىلمىي، يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىزنى بۇ جەھەتتە يېڭىچە قاراشلار بىلەن تەمىنلىگۈسى.

خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، قەدىمكى چاغلاردا تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونلىرىدىكى قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ئۆز ئارا مەدەنىيەت، ئىقتىساد ۋە ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتە زىچ ئالاقە قىلغان. بىر - بىرىنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى، ئىلغار ھۈنەر تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلىپ، بىرلىكتە ئالغا باسقان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە، ھەر قايسىسى ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيەت، ھۈنەر - سەنئەت ئىختىرا قىلغان. يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتى، مېھنەتسۆيەرلىكى، ئىجادكارلىق، يېڭىلىققا ئىنتىلىش روھى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭدار مەدەنىيىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۈچۈن قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىمۇ ياخشى باھاغا سازاۋەر بولغان. بۇ توغرىلىق چەت ئەللىك بىر تەتقىقاتچى مۇنداق يازغان: «تۇرپانلىقلار

ناھايىتى تالانتلىق خەلق بولۇپ، ھۈنەرۋەنچىلىكتە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. توقۇمىچىلىقتا ماھىر، تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان جابدۇقلىرى سۈپەتلىك، نەقىشلىرى كۆركەم... ئۆتۈك، گىلەم، دوپپا، كىگىز، تەڭلىماتلىرى، زىبۇزىننەتلىرىنىڭ سۈپىتى ناھايىتــى ئوبدان بولۇپ، يەرلىك بازارلارغا ئېلىپ چىقىپ ساتاتتى...»⑳.

تۇرپان ۋادىسىدىن قېزىۋېلىنغان توقۇلما بۇيۇملار تۇرپان ۋادىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، شۇنداقلا ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ قەدىمكى توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ئەۋرىشكىلەر ھېسابلىنىدۇ.

(ئاپتور شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ئىشلەيدۇ)

ئىزاھاتلار:

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ قىسىم 21 ـ، 22 ـ بەتلەر؛ «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» 1981 ـ يىل 1 ـ سان 76 ـ بەت.

② ۋاڭ يەندى: «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىشتىن خاتىرىلەر»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1985 ـ يىل 4 ـ سان 143 ـ بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 ـ قىسىم 455 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

④ سابىت: «قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كېۋەز تېرىقچىلىقى ۋە توقۇمىچىلىقىغا نەزەر»، «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1977 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 276 ـ بەت؛ شەن چۈەن: «شىنجاڭ ـ ئېلىمىز بويىچە كېۋەز ئەڭ بالدۇر تېرىلغان رايون»، «شىنجاڭ گېزىتى» 1986 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى 5 ـ بەت.

⑤ مۇشۈنيىڭ، ۋاڭ بىنخۇا، لى جېڭ: «تۇرپان ئارخېئولوگىيىسىدىن قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 4 ـ سان.

⑥⑦ چېن شيۇشىن: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى توقۇمىچىلىقى»، «جاھاننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 93 ـ، 94 ـ بەتلەر.

⑧⑨⑩ «جاھاننامە ـ 2» 192 ـ، 94 ـ بەتلەر.

⑪، ⑫، ⑬، ⑭، ⑮، ⑱ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 132 ـ، 128 ـ، 133 ـ، 135 ـ، 137 ـ بەتلەر.

⑯ «شىنجاڭ گېزىتى»، ئۇيغۇرچە، 1985 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى 5 ـ بەت.

⑰ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى». 11 ـ بەت. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 4 ـ، 7 ـ، 8 ـ سانلار.

⑲ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 4 ـ، 7 ـ، 8 ـ سانلار.

⑳ «ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ سەنئىتى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە تۇرپاننىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى تەسىرى

بەكرى ئېلى

بۇددا دىنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردە ساكيامونى (شاكيامونى) دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. ساكيامونى ھىندىستان بىلەن نېپال چېگرىسى ئارىلىقىدىكى ساكيا قەبىلىسىنىڭ saddorana پادىشاھىنىڭ شاھزادىسى بولۇپ، مىلادىدىن 563 يىل ئىلگىرى، نېپالنىڭ kapiliwast دېگەن شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىدىن 483 يىل ئىلگىرى ئۆلگەن.

ساكيامونى كىساتىرا ۋاناسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى siddaHrha — gaumat بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ئۆز ئىسمىنى بۇددا بولغاندىن كېيىن ئىشلەتمەي ساكيامونى دەپ ئاتىغان. ساكيا - قەبىلىسىنىڭ نامى، مونى دېگەن سۆز «جىمغۇر»، «يوشۇرۇن» ياكى «پىنھان يەردە ئىبادەت قىلغۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەزى كىتابلاردا ساكيامونى دېگەن سۆز ساكيا قەبىلىسىنىڭ ئەۋلىياسى ياكى پەيغەمبىرى ۋە ياكى يوشۇرۇن ئىبادەت قىلغۇچى، دېگەننى بىلدۈرىدۇ دېيىلگەن.

ساكيامونى 29 يېشىدا تەركىي دۇنيا بولۇپ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىپ يالغۇز، كىشى يوق يەردە ئىبادەت قىلىپ «بۇد» ياكى «بۇددا» بولغان. ئۇ «بۇرھان، ئويغانغۇچى، ئەۋلىيا ياكى پىنھان يەردە ئىبادەت قىلغۇچى ئەۋلىيا ۋە ياكى ئالدىن بىلگۈچى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ھىندى تىلىدا ساكيامونى دەپ ئاتالغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا شۇ نام ئىسىم بولۇپ قالغان. ساكيامونى ھىندىستاننىڭ biHor دېگەن يېرىدە 40 يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئۆز دىنىنى تەشۋىق قىلغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن،

ئۇنىڭ مۇرىتلىرى بۇددە دىنىنى غەربىي ئاسىيا ۋە ئاسىيا رايونىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرگە تارقاتقان.

ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددا دىنى جۇڭگوغا قاچان تارقىلىپ كىرگەن؟ بۇ مەسىلە ئۈستىدە نۆۋەتتە ئوخشاشمىغان ھەر خىل قاراشلار بار. بەزىلەر كېيىنكى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 10 ـ يىلى (مىلادى 67 ـ يىلى) جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن، دەپ قەيت قىلىشىدۇ؛ يەنە بەزىلەر ئالدىنقى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ئەيدىنىڭ يۈەنشۇ 1 ـ يىلى (مىلادى 2 ـ يىلى) تارقىلىپ كىرگەن دېيىشىدۇ. بۇ كۆز قاراشلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن ۋاقتى ئومۇمەن مىلادىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، يىپەك يولىدا قاتناپ يۈرگەن كارۋانلار بىلەن بىللە ماڭغان غەربىي يۇرتلۇق ئۇيغۇر بۇددىستلىرى تەرىپىدىن غەربىي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تارقالغان.

بۇددا دىنى ساكيامۇنى ئۆلۈپ ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن ھىندىستاندىن باشقا رايونلارغا تارقىلىشقا باشلىغان. بۇددا دىنى مىلادىدىن 245 يىل ئىلگىرى ھىندىستاندىكى مائۇريا خاندانلىقى ① نىڭ شاھى ئاسوكا ② نىڭ قوللىشى ئارقىسىدا پاتولىپوترا ③ شەھىرىدە ئېچىلغان 3 ـ قېتىملىق بۇددىزم يىغىلىشىدىن كېيىنلا ھىندىستانغا قوشنا بولغان كەشمىر، گاندھارا ④ ئەتراپىغا تارقالغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا بۇددا دىنى بىر ئەسىر ئىلگىرىكى كۇشان خاندانلىقىنىڭ ⑤ خاقانى كانىشكا I ⑥ نىڭ زامانىسىدا كەشمىر ئارقىلىق خوتەنگە كىرىشكە باشلىغان. يەنى كۇشان خانى كانىشكانىڭ مۇھاپىزىتىدە بۇددىزم تارىخىدا مەشھۇر بولغان 4 ـ قېتىملىق بۇددىزم يىغىلىشى ئېچىلغاندىن كېيىن بۇددا دىنىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئودۇن (خوتەن)، قەشقەر، كۇچا، قوچۇ (تۇرپان) قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن. خاقان كانىشكادىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۇددىزمنىڭ غەربىي دىيارغا تارقىلىش ئەھۋالىنىڭ تەپسىلاتىنى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى مەشھۇر سەيياھلىرى فاشەن ⑦ بىلەن شۈەنزاڭ ⑧ ئۆزلىرىنىڭ سەپەر خاتىرىسىدە كۆرسىتىپ بېرىدۇ. فاشەننىڭ

مىلادى V ئەسىردە، شۈەنزاڭنىڭ مىلادى VII ئەسىردە ئايرىم - ئايرىم هالدا هازىرقى شىنجاڭ رايونىنى بېسىپ ئۆتۈپ ھىندىستانغا بېرىپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم.

شۈەنزاڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن تۇنجى يىلى (627 - يىلى) چاڭئەندىن مەخپىي يولغا چىقىپ، ⑨ گۇازاڭ (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي دېگەن يېرى)، دۇڭخۇاڭ، قۇمۇل، قوچۇ، چۇقو، كېنگىت، كوسەن، قۇم (ئاقسۇ)، تەڭرىتېغى تېغى، تەڭرىقۇت تېغى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا (ئىسسىق كۆل) ئارقىلىق غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا، ئۇ يەردىن ئافغانىستاننىڭ كاپىرىستان دېگەن يېرىگە يەتكەن، شۇنداق قىلىپ ئاخىر ھىندىستانغا يېتىپ بارغان.

ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شۈەنزاڭ مىلادى 631 - يىلى ھىندىستانغا بارغان. بۇددا دىنى گەرچە ھىندىستاندا پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما ھىندىستاندىن شىنجاڭنىڭ شەرقىغىچە بولغان بۇ بىپايان بوستانلىق بەلبېغىدا بۇددا دىنى تۇسىنى ئالغان بۇددا ئەدەبىياتى، سەنئىتى، مەدەنىيىتى، بىناكارلىق، مىڭئۆيلەر سەنئىتى، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق قاتارلىق ھەر خىل مەدەنىيەت ئىدىئولوگىيىلىرىدە گۈللەنگەن مەنزىرە بارلىققا كېلىپ نۇرغۇن ئالىملار، شائىرلار بۇددانومى تەرجىمشۇناسلىق ئالىملىرى ۋە باشقىلارنىڭ يېتىلىپ چىقىشىدا كەڭ زېمىن هازىرلىدى.

مەشھۇر سەيياھ فاشەن بۇددا دىنىنىڭ ئودۇنغا تارقىلىش ئەھۋالى توغرىلىق «بۇددىزم يۇرتى» دېگەن ساياھەت خاتىرىسىدە: «(ئاگنىدىن) يولغا چىقىپ، ماڭا - ماڭا بىر ئاي بەش كۈندە ئودۇنغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يۇرت گۈللەنگەن، ئاۋات يۇرت ئىكەن، خەلقلىرى ناھايىتى مېھماندوست بولۇپ، ھەممىسى بۇددا يوسۇنى بويىچە ئويۇن - تاماشا قىلىدىكەن. راھىبلىرى نەچچە ئون مىڭغا يېتىدىكەن، ھەممىسى دېگۇدەك ئۇلۇغ ماخايانا (كولوڭگۇ) ⑩ تەرەپدارلىرى ئىكەن. . . .» دەپ خاتىرە قالدۇرغان. مىلادى 630 - يىللاردىن كېيىن غەربىي يۇرتقا كەلگەن سەيياھ شۈەنزاڭ

ئەينى ۋاقىتتىكى كۇچانىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا مۇنۇلارنى يېزىپ قالدۇرغان: «كۇچادا بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن نەچچە يۈزى بار ئىكەن، راھىبلىرى 5000 دىن كۆپ بولۇپ، كىچىك كولوڭگو (ھىنايا) ⑪ تەلىماتىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇتلىرى ئىنسان تەرىپىدىن سۈنئىي ياسالغاندەك ئەمەس، بەلكى شۇنداق تۆرەلگەندەك ئىنتايىن ھەشەمەتلىك، گۈزەل تۇرىدىكەن» . دېمەك، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان سەيياھلارنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، بۇددا دىنى كۇشان خانى كانىشكا تەختتە ئولتۇرغان ۋاقىتتا مىلادى 125 ـ 150 ـ يىللاردا كۇچا، ئودۇن، قەشقەر، قوچۇ (تۇرپان) قاتارلىق رايونلارغا ئەمدىلا تارقىلىپ كىرگەن بولماستىن، بەلكى بۇ جايلار شۇ دەۋردە ئاللىقاچان بۇددىزم مەركىزىگە ئايلىنىپ بولغانىدى ⑫.

كۇسەن (كۇچا) «يىپەك يولى» نىڭ شىمالىي يولىدىكى مۇھىم شەھەر ئىدى. كۇسەن بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگودا راۋاج تېپىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان، كۇسەن دۆلىتىدىن قېپقالغان ھازىرقى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، شەكسىزكى، كۇسەن بۇددا دىنى تۇرپانغا، دۇڭخۇاڭنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇددا دىنىنىڭ كۇسەن، قوچۇ (تۇرپان) رايونىغا قايسى ۋاقىتتا تارقالغانلىقى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددا دىنى تەتقىقاتىدىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك.

قىسقىسى، بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىر ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيىنى يەنى بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسىنىڭ تەسىرىنى شۇ جايلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىغا ئېلىپ كىردى. بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسى شۇ رايونلارنىڭ سىياسەت، قانۇن، پەن ـ مەدەنىيەت ساھەلىرىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، يەرلىك تۇس ئالغان كۆپخىللىقتا ۋە ئۈستۈن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. شىنجاڭ رايونى جۈملىدىن قوچۇ (تۇرپان) رايونىدىن تېپىلغان ئىلىم ـ پەن، بەدىئىي ئەدەبىيات، دىن ـ

پەلسەپىگە ئائىت سان ساناقسىز يازما يادىكارلىقلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى - قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا بۇددا دىنىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئەسەرلەر خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە كۆچىيىشىدە مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان. شۇنداقلا بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى ئانا ماكانى بولغان غەربىي يۇرتقا نىسبەتەن قوچۇ (تۇرپان) رايونى جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، يىپەك يولىدىكى ئاساسىي قاتناش تۈگۈنى ئىدى.

يىپەك يولىدا قاتنايدىغان كارۋانلار، سودىگەرلەر، ھۆكۈمەت ئەلچىلىرى. . . شۇنداقلا يىپەك يولىدا ماڭغانلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەردە (قوچۇ) توختاپ دەم ئېلىپ، ھەر خىل سودا - سېتىق، ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى. مانا شۇنداق ئەۋزەل شارائىتتا قوچۇ رايونىنىڭ ئىقتىساد، پەن - مەدەنىيەت جەھەتتە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قوچۇ رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىمۇ ناھايىتى مۇرەككەپلىشىشكە يۈزلەنگەنىدى. شۇنداقلا ئىدېئولوگىيە جەھەتتە ناھايىتىمۇ كەسكىن ھالەتتە ئىدى.

تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، قوچۇ (تۇرپان) رايونى قەدىمكى زاماندا ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت (جۇڭگو مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، گرېك مەدەنىيىتى)، ئۈچ چوڭ دىن (ئىسلام دىنى، خرىستىئان دىنى، بۇددا دىنى)، ئۈچ چوڭ تىل (ئۇرال ئالتاي تىل سىستېمىسى، خەنزۇ تىبەت تىل سىستېمىسى، ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسى) ۋە ئۈچ چوڭ ئىگىلىك (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنلىك) ئۇزاق بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشقان ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونى بولغاچقا، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنىدى. تەكشۈرۈشلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى، تۇرپان قەدىمكى شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيەت، ئىقتىساد ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان ئەنە شۇنداق ۋەزىيەتتە قوچۇ رايونىمۇ ئۇدۇن، كۈسەن قاتارلىق رايونلارغا ئوخشاش بۇددا دىنىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە

www.uyghurkitap.com

ئايلانغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇددا دىنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. بۇددى دىنى قوچۇ دۆلىتىنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىگە، ئىدىئولوگىيىسىگە ۋە پەن - مەدەنىيىتىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. قوچۇ دۆلىتىدە ئەينى ۋاقىتتا ئىدىئولوگىيە جەھەتتە شامان دىنى، زەردۇش دىنى، مانى دىنلىرىنىڭ ھەر تۈلۈك ئىپادىلىرى مەۋجۇت بولۇپ، ھاكىمەت ۋە جەمئىيەتكە زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئىپتىشلارغا قارىغاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يالقۇنتاغ باغرىدىكى بېزەكلىك، مۇرتۇق، بۇلىيۇق، تۇيۇق قاتارلىق بوستانلىقلاردا مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى سېلىنغان بولۇپ، مانى دىنى مۇخلىسلىرى كەڭ دائىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇددا دىنى بارلىققا كېلىپ، تۇرپان رايونىغا تارقىلىپ تەرەققىي قىلىپ، ئومۇملاشقاندىن كېيىن قوچۇ دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتىگە سىڭىپ كىرىپ، باشقا دىنىي ئەقىدىلەرنى سىقىپ چىقىرىپ، سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ مۇقىملىششىقا، ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى مۇقىملىققا، بىردەكلىككە تەسىر كۆرسەتكەن.

شۇ دەۋىرلەردە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قەدىمكى جۇڭگو، قەدىمكى رىم، ئىران، ھىندىستانغا ئوخشاش ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتى ئۇزاق ئۇچرىشىپ تەسىر كۆرسىتىدىغان سورۇن بولغاچقا، بۇ يەردە ھەر خىل دىنلار تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ دىنلارغا ئائىت مەدەنىيەتلەرمۇ ئۇزاق تەسىر كۆرسىتىشىپ، ئەينى دەۋردىكى تەرەققىي قىلغان رەڭمۇ رەڭ قوچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە مانى، بۇددا، نېستۇرى دىنلىرىنىڭ تەسىرى بولغان نۇرغۇن تارىخىي يادىكارلىقلار، تام رەسىملىرى، ھەيكەلتىراشلىق، مىمارچىلىققا ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللار تېپىلدى. ھازىر، بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار شۇ پارلاق مەدەنىيەتنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ مۇزېيلىرىنى بېيىتىپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار يالغۇز دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ شاھىدى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، گۈزەل سەنئەت ۋە بەدىئىي

تەپەككۇر سەۋىيىسىنى چۇشەندۇرۇپ بەرگۈچى قىممەتلىك يادىكارلىقلار ھېسابلىنىدۇ.

تۇرپان رايونى تارىخىي مەدەنىي مىراسلار، مەدەنىي يادىكارلىقلار نۇقتىلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ۋىلايەت تەۋەسىدە 180 دىن كۆپرەك ئورۇندا مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىسى بار (بايقالغان، تېخى ئېچىلمىغان مەدەنىي يادىكارلىق نۇقتىلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە ساقلىنىشىنىڭ مۇكەممەللىكى، ساقلانغان مەدەنىي يادىكارلىق ۋە تارىخىي مىراسلارنىڭ مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تارىخىي ئەھمىيىتى جەھەتتە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى جامائەتچىلىككە تونۇشلۇق. تۇرپان رايونىدا ساقلانغان تاش غارلار ۋە ئۆلاردىكى بۇددا سەنئىتىنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلۇشى ناھايىتى جانلىق ۋە مەزمۇنى مول بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاساسىي مەقسەت، بۇددىزم ئىدىئولوگىيىسىنى تەشۋىق قىلىش بىلەن بىرگە، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۈچۈن مەنىۋى قورال قىلىشتىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا قەدىمكى قوچۇدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ كۆرۈنۈشى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇددىزم، بەدىئىي سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى قەدىمكى زامان تۇرپان رايونىدىكى سەنئەتكارلار شۇ دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي ھاياتنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، ھەر خىل بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن بۇددىزمنىڭ قىسمەن ئەپسانىۋى مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، بىناكارلىق، ئۇسسۇل ئويناش، ساز چېلىش قاتارلىق رېئال ئىجتىمائىي كۆرۈنۈشلەرنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ ۋە ئەنە شۇ ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئىبادەتخانىلاردىن تېپىلغان تام رەسىملىرىدە ۋە ھېكايىلىك تەسۋىرىي رەسىملىرىدە ئايان بولۇپ تۇرغان ئىبادەتخانىلار، ئۆي - ئىمارەت پېشايۋانلار، بالخانىلار، تۇر - مۇنارلار، ساراي - قەسىرلەر، قەدىمكى شەھەرلەر... نىڭ ھەممىسى تۇرپان رايونىدىكى قەدىمكى بىناكارلىقنىڭ تەرەققىياتىنى نامايان قىلىپ تۇرۇپتۇ.

بۇددىزم دۇنياۋى ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، قەدىمكى قوچۇ خەلقلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ

رەسىمچىلىك، ئەدەبىيات، مۇزىكا، ئۇسسۇلچىلىق سەنئىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

(ئاپتور تۇرپان شەھەرلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئورنىدا ئىشلەيدۇ)

ئىزاھاتلار:

① مائۇريا خاندانلىقى ـ ھىندىستاندا مىلادىدىن 322 ـ 185 يىل ئىلگىرىدىكى چاغلاردا ئۆتكەن خاندانلىق.

② ئاسوكا ـ مىلادىدىن 273 يىل ئىلگىرى مائۇريا خاندانلىقىدا خان بولغان.

③ پاتولىپوترا ـ ھازىرقى ھىندىستاننىڭ پاتنا دېگەن يېرى.

④ گاندا خارا ـ ھازىرقى پاكىستاننىڭ غەربىي شىمال ئۆلكىسى پىشاۋۇرغا توغرا كېلىدۇ.

⑤ كۇشان خاندانلىقى ـ چەت ئەل تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كوچورا كاد خىبىس دەپ ئاتالغان كىشى. I ئەسىردە توخرى قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قۇرغان خاندانلىق بولۇپ، ئۇ خانلىق نامىنى كۇشان خاندانلىقى، ئۆزىنى كۇشان خانى دەپ ئاتىغان. دائىرىسى بۈگۈنكى ھىندىستاننىڭ پەنجاپ شتاتىدىن شىمالىي شتاتقىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

⑥ كانىشكا I ـ مىلادى I ئەسىردە كونشان خانلىقىنىڭ پادىشاھى بولغان كىشى، بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە كېڭىيىشىدە زور رول ئوينىغان بۇددىست.

⑦ فاشەن ـ شەرقىي جىن دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب، شەنشى ئۆلكىسى پىڭيالڭ مەھكىمىسىنىڭ ۋۇيالڭ ناھىيىسىدىكى خىن جەمەتىدە تۇغۇلغان.

⑧ شۈەنزاڭ ـ تاڭ سىڭ. قەدىمكى پايتەخت لوياڭنىڭ شەرقىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان خۇشى ناھىيىسىدىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جىڭجۇڭ دېگەن يېرى) جىن باۋگو دېگەن جايدا بىر ئېسىلزادە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك ئىسمى ۋېي، ئۇنى چېن ۋېي دەپ ئاتايدۇ. شۈەنزاڭ ئۇنىڭ راھىبلىق نامى.

⑨ شۈەنزاڭ ئەينى ۋاقىتتا ھىندىستانغا بېرىپ بۇددا نوملىرىنى پىششىق ئىگىلەش مەقسىتىدە غەربىي يۇرتقا يەنى ھىندىستانغىچە بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، رەت قىلىشقا ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۈەنزاڭ چاڭئەندىن خۇپىيانە يولغا چىقىپ، ئۆز سەپىرىنى باشلايدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە شۈەنزاڭ غەربىي يۇرتقا بېرىشتا تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنى چاڭئەندىن ئۇزىتىپ قويىدۇ، دېيىلىدۇ. لېكىن بۇ تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس

⑩ ئۇلۇغ كولوڭكو ـ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بۇددىزمنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر مۇنچە مەزھەپلەر بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرى ماخايانا مەزھىپى ئىدى. بۇ مەزھەپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلۇغ كولوڭكو» دەپ ئاتالغان.

⑪ كىچىك كولوڭكو (ھىنايا) ـ بۇددى دىنىدىكى كونا مەزھەپ. كىچىك كولوڭكو ـ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كىچىك هارۋا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

www.uyghurkitap.com

⑫ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى» 2 - قىسىم 1 - باب، «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى بۇددا مەدەنىيىتى» دېگەن مەزمۇنغا قارالسۇن.

پايدىلىنىلىدىغان كىتابلار:

1. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى» 2 - قىسىم، 1 - باب «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇددا مەدەنىيىتى» دېگەن مەزمۇنغا قارالسۇن.
2. «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»
3. «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1988 - يىللىق 2 - سان «قەدىمكى خوتەندىكى بۇددىزم مەدەنىيىتى»
4. «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1992 - يىللىق 1 - سان «بۇددا دىنىنىڭ كۇسەنگە دەسلەپكى تارقىلىشى»، «كۇشان پادىشاھلىقى ۋە قەدىمكى شىنجاڭ»
5. جۇڭگو تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى «تەتقىقات خەۋەرلىرى»، «بىزنىڭ تارىختا چوقۇنغان دىنلىرىمىز»
6. ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى: 1994 - يىلى 3 - سان «شۆەنزاڭ ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى سەپىرى»، «مانى دىنى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار»
7. «يىپەك يولىدىكى 99 سىر» 4 - باب 39 - 44 - بەتلەر
8. «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 92 - يىللىق 4 - سان «تۇرپان رايونىدىكى تاش قورال ئىزلىرى»، «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ - ئادىتى»
9. «دۇنيا قەدىمكى زامان تارىخى» 2 - كىتاب.
10. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسىم 1 - باب، 5 - باب «شىجۇ (قوچۇ) ئۇيغۇرلىرى»
11. «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1994 - يىللىق 2 - سان «خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ دىنى ۋە مەدەنىيىتى»، «بېزەكلىكتىن تېپىلغان بىر پارچە يازما يادىكارلىق»
12. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1991 - يىل 4 - سان «ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان مانى دىنى ئۈستىدىكى تەتقىقاتتىن ئومۇمىي بايانلار»
13. «تۇرپان تارىخىي ماتېرىياللىرى» 1 - كىتاب
14. «تۇرپان شەھىرىنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى».

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە ئۇلارنىڭ سانى مەسىلىسى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ھەببۇللا خوجا لەمجىنى

(1)

تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ بىر قىسمى بولغان تۇرپان ئويمانلىقى مەملىكىتىمىز بويىچە مۇھىم نۇقتىلىق ئارخېئولوگىيىلىك رايونلارنىڭ بىرى. يېقىنقى 200 يىلدىن بۇيان، ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى تارىخ، ئارخېئولوگىيە، جۇغراپىيە ساھەلىرىدە شۇنداقلا قەدىمكى تىل، يېزىق، مىللەت، دىن ۋە سەنئەت ـ مەدەنىيەت ساھەلىرىدە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلار ۋە ئالىملار تۇرپان رايونىغا ئالاھىدە دىققەت نەزىرى بىلەن قاراپ كەلدى. چۈنكى بۇ قەدىمىي بوستانلىق ۋادىدا كىشىنى ناھايىتى قىزىقتۇرىدىغان ۋە ھەيران قالدۇرىدىغان ئىنتايىن مول مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئاسار ـ ئەتىقىلەر، تارىخىي ئىزلار ۋە باشقىلار ساقلىنىپ قالغان.

Ⅶ ئەسىردىلا ئېلىمىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيە ساھەسىدىكى ئالىملار تۇرپان رايونىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن. ئالايلۇق، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 1 ـ جىلدىدە، ئۇلارنىڭ «قوچۇ قەدىمكى قەلئەسىنى زىيارەت قىلىش، يارغول ئۆستىڭىنىڭ كونا ئېقىنىنى سۈرۈشتۈرگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. كېيىنكى چىن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى زىڭ بىڭخۇا ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىنىڭ يەر ئاستىدىن چىققان قەدىمكى زامان خەت ـ چەكلىرىنى كەڭ تۈردە يىغقان ۋە ئىشلەمچى ياللاپ قوچۇدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ «ناھايىتى كۆپ نوم پارچىلىرىنى تاپقان» .

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تۇرپان رايونىنى نۇقتا قىلغان دۇنياۋى «ئېكسپېدىتسىيە» دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ «دولقۇن»دا روسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، شۋېتسىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ «ئېكسپېدىتسىيە» چىلىرى، مىسسىئونېرلىرى تۇرپان ۋادىسىغا كېلىپ، بۇ يەردە ھەر خىل كۆلەمدە ئارخېولوگىيىلىك ۋە جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش - قېزىش پائالىيىتى ئېلىپ باردى. بۇ جەرياندا، ئۇلارنىڭ ئالدى بىر قېتىمدىن، كەينى 4 - 5 قېتىمدىن تۇرپانغا كېلىپ، نۇرغۇن قەدىمكى مەدەنىيەت - سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى، شۇنداقلا دىن، ئەدەبىيات ۋە بەدىئىي سەنئەتكە دائىر قىممەتلىك ئەسەرلەرنى تاپتى ھەمدە ئۇلارنى تالاپ ئېلىپ كەتتى. شىنجاڭغا كەلگەن چەت ئەل «ئېكسپېدىتسىيە» چىلىرىنىڭ تۇرپان ئۇيمانلىقىغا قەدىمى يەتمىگەنلىرى بەلكىم يوق دېيەرلىك بولسا كېرەك.

1928 - يىلى مەملىكىتىمىز ئىچىدە جۇڭگو - شۋېتسىيە - گېرمانىيە ئالىملىرى قاتناشتۇرۇلغان «جۇڭگو - شۋېتسىيە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى» ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ ئۆمەككە جۇڭگولۇق ئالىم شۈي بىڭشۈي بىلەن شۋېتسىيىلىك داڭلىق ئېكسپېدىست، جۇغراپىيون سېۋېن ھېدىن باشچىلىق قىلغان. ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ئالىمى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندىمۇ مەزكۇر ئۆمەكنىڭ غوللۇق ئەزالىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ ئۆمەك 1932 - 1933 - يىللىرى قۇمۇل ۋە تۇرپان رايونلىرىغا كېلىپ مەلۇم دائىرىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

1927 - 1928 - يىللىرى ۋە 1930 - يىلى ئېلىمىز ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى، يارغول قەدىمكى شەھىرى، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ خەت - چەك، قەبرە تەزكىرىلىرى ۋە باشقا بۇيۇملارغا ئېرىشكەن.

قىسقىسى، تۇرپان ۋادىسىدا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا شاھىد بولىدىغان ھەر خىل تاش قوراللار، ساپال بۇيۇملار (سىدام ۋە گۈللۈك)، سۆڭەك، مىس، برونزا ۋە تۆمۈردىن ياسالغان ھەر خىل جابدۇق، قوراللار ھەم بېزەك بۇيۇملار، پاختا، كاناپ، يىپەك توقۇلمىلار، ھەر خىل تىل -

يېزىقلاردا يېزىلغان تۈرلۈك مەزمۇندىكى ھۆججەت - ۋەسىقىلەر، دىنىي ۋە دۇنياۋى مەزمۇندىكى كىتاب - نوملار (ياكى ئۇلارنىڭ پارچىلىرى)، ئوۋچىلىق، بوركۇتۋازلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەر، مەدەنچىلىك، توقۇمىچىلىق، قەغەزچىلىك، مەتبەئەچىلىك، كالېندارچىلىق، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، نەققاشچىلىق، ئارخىتېكتورا. . . قاتارلىقلارغا دائىر مول مەزمۇنلۇق قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن باشقا، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر بىناكارلىق - قۇرۇلۇشىنىڭ يېگانە مەنبەسى ھېسابلىنىدىغان، دۇنياغا مەشھۇر 100 شەھەرنىڭ بىرى - ئىتالىيىدىكى پومپېي شەھىرى بىلەن بىر قاتاردا سانىلىدىغان يارغول قەدىمىي شەھىرى، ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى قاتارلىقلار بار. ئۇلار نەچچە مىڭ يىللىق يامغۇر - يېشىن، بوران - چاپقۇن، ئۇرۇش مالىمانچىلىقلىرى ۋە باشقا بۇزغۇنچىلىقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ھازىرمۇ ئەسلى قىياپىتىنى خېلى دەرىجىدە ساقلاپ قالغان بولۇپ، خۇددى تەبىئەتتىكى مۆجىزاتتەك يەنىلا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ نۇرلىرى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان «تويۇق مىڭئۆيى»، «بېزەكلىك مىڭئۆيى» ۋە «يارغول مىڭئۆيى» قاتارلىق سەنئەت خەزىنىلىرى بار. ئۇيغۇر بىناكارلىق مەدەنىيىتىنىڭ تېپىك نامايەندىلىرىدىن ھېسابلىنىدىغان 200 نەچچە يىللىق تارىختا ئىگە «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى» مۇ تۇرپاننىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

بۇ ۋادىنىڭ ھەممىلا يېرىدىن - يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستىدىن ھازىرچە بايقىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، تارىخىي ئىزلار، ئاسارئەتىقىلەر، ئۆز يېتى دېڭۋدەك قۇرۇپ قېتىپ قالغان قەدىمكى جەسەتلەر ۋە باشقىلار قەدىمكى زاماندا بۇ ۋادىدا ياشاپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ شۇنداقلا ئۇلارغا قېرىنداش ۋە قوشنا بولۇپ تىرىكچىلىك قىلغان خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن بولغان ئىقتىساد - سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش

ۋە باردى - كەلدى قىلىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول مەنبە ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوندىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بۇيۇملار ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى پەقەت تۇرپان رايونىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي، ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىمۇ قىممەتلىك مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

تۇرپان رايونىدا چېتىلىش دائىرىسى شۇنچىۋالا نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئاسارئەتىقىلەر ۋە تارىخىي ئىزلارنىڭ خېلىلا ئوبدان ساقلىنىپ قېلىشى تۇرپان رايونىنىڭ جايلاشقان جۇغراپىيىلىك ئورنى، تەبىئىي شەرت - شارائىتى، ئىقلىمى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

(2)

تۇرپان ئويمانلىقى ئەمدىلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىگە خاس روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە.

پۈتكۈل تۇرپان بوستانلىقىنىڭ مەمۇرىي دائىرىسى 69 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر. بۇنىڭ ئىچىدە دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەن بولغان يەرنىڭ كۆلىمى 4050 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ پۈتكۈل ئويمانلىق يەر كۆلىمىنىڭ 8.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 100 مېتىر تۆۋەن بولغان يەرنىڭ كۆلىمى 2085 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، بۇ تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ 4.1 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىنى تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ. شىمالىي تەرىپىدىكى بوغدا تېغى دېڭىز يۈزىدىن 3500 ـ 4000 مېتىر ئېگىز. ئۇنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى 6500 مېتىر كېلىدۇ. غەربىدە قارا قىزىل تېغى، جەنۇبىي تەرىپىدە چۆلتاغ، شەرقىي - جەنۇبىي تەرىپىدە قۇمتاغ بار. چۆلتاغ بىلەن قۇمتاغ پەسرەك. «يالقۇنتاغ» (قىزىلتاغ) ئويمانلىقنىڭ شىمالىغىراق جايلاشقان بولۇپ، يەر پوستىنىڭ پۈرۈلۈشىدىن شەكىللەنگەن. ئۇ يۇرا دەۋرى، بور دەۋرى ۋە ئۈچلەمچى دەۋرگە ئائىت قۇم - شېغىللىق جىنىسلار قاتلىمى ۋە قىزغۇچ لاتقا جىنىسلاردىن تەركىب تاپقان. قىزىلتاغ ئومۇمەن دېڭىز يۈزىدىن 500 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە

ئېگىز. ئۇنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى 851 مېتىر كېلىدۇ.

تۇرپان بوستانلىقىنىڭ يەر شەكلىنىڭ تۈزۈلۈشى، ئومۇمەن، شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ پەسىيىپ بارىدۇ. شىمالىي رايونلارنىڭ يانتۇلۇقى بىر قەدەر تىك بولۇپ، ئومۇمەن 1/30 چامىسىدا؛ جەنۇبىي رايونلارنىڭ يانتۇلۇقى تۆۋەنرەك بولۇپ، ئومۇمەن 1/100 چامىسىدا.

تۇرپان تەڭرىتېغىنىڭ تارماق تىزمىسى بولغان بوغدا تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 89°29′ ـ 89°54′ شىمالىي پاراللېل 42°15′ ـ 43°35′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 15 مىڭ 738 كۋادرات كىلومېتىر. ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەن. تۇرپان شەھەر رايونى دېڭىز يۈزىدىن ئاران 4.5 مېتىرلا ئېگىز. ئويمانلىقنىڭ ئەڭ پەس جايى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى ئايدىڭكۆل بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر تۆۋەن. 1962 ـ يىلى دۆلەت ئۆلچەش ـ سىزىش ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىچە، ئايدىڭكۆلنىڭ تېگى دېڭىز يۈزىدىن 161 مېتىر تۆۋەن ئىكەن. ئايدىڭكۆلنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر. ئايدىڭكۆل مەملىكىتىمىز بويىچە قۇرۇقلۇقتىكى ئەڭ پەس ئويمانلىق، شۇنداقلا دۇنيا بويىچىمۇ قۇرۇقلۇقتىكى ئەڭ پەس ئويمانلىق. بۇ خىلدىكى مورەككەپ يەر شەكلى تۇرپان ئويمانلىقىنى تىپىك خاراكتېردىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق ھاۋا كىلىماتىغا ئىگە قىلغان.

تۇرپاننىڭ يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز، يەنى 16.6 مىللىمېتىر، شۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، 2844.9 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئىسسىقلىق مەنبەسى ئىنتايىن كۆپ. قۇياشنىڭ ئوتتۇرىچە يورۇتۇش ۋاقتى 2055.4 سائەت. قىراۋسىز مەزگىلى ئۇزۇن بولۇپ، 244 كۈنگە يېتىدۇ. تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆزگىرىشى تېز، ئىسسىقلىقنىڭ تارقىلىشى ئاستا، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 13.9℃، ياز پەسلىنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 30℃ تىن يۇقىرى بولىدۇ. يازلىقى قاتتىق قۇرۇق ئىسسىق بولىدۇ. يىل بويى

30℃تىن يۇقىرى ئىسسىق بولىدىغان كۈنلەر 146 كۈنگە يېتىدۇ. 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ ئايلاردىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، كۈنلۈك ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 49℃قا يېتىپ، مەملىكەت بويىچە رېكورت يارىتىلغان ئەھۋالمۇ بار. مۇشۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە ئايلىق تېمپېراتۇرا 38℃تىن يۇقىرى بولىدۇ. يەر يۈزىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مۇتلەق تېمپېراتۇرىسى 76.6℃قا يېتىدۇ. شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى قۇم بارخانلىرىدا يەر يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 82.3℃قا يېتىدۇ. مانا مۇشۇنداق بولغاچقا، كىشىلەر تۇرپاننى «تونۇر»، «ئاتەش ماكان»، «ئوت يۇرتى» دەپ ئاتىشىدۇ. قىش پەسلى قاتتىق قۇرغاق سوغۇق بولىدۇ. 12 ـ، 1 ـ، 2 ـ، ئايلاردىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 0℃تىن تۆۋەن بولىدۇ. ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 29.9℃ قا چۈشىدۇ.

مانا مۇشۇنداق ئالاھىدە تەبىئىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىت تۇرپان رايونىدا دۇنيادا كەم كۆرۈلىدىغان نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە تۇرلۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، ئاسار ئەتىقە ۋە جەسەتلەرنى ئۆز پېتىچە دېگۈدەك قوينىدا ساقلاپ قالالىغان.

بۇلا ئەمەس، يەنە مۇشۇنداق ئالاھىدە تەبىئىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىت بۇ ۋادىدا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرىنى ئالاھىدە راۋاجلاندۇرۇشقا، بۇ ساھەدىكى مەھسۇلاتلارنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭق چىقىرىشىغا تەبىئىي ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. بۇ رايوننىڭ سۇ مەنبەسى ئاساسلىقى، بۇلاق سۈيى ۋە تاغ سۈيى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما «تاغ سۈيى» پەسىل خاراكتېرلىك، ۋاقىتلىق بولۇپ، ئېھتىياجنى قاندۇرالمىغاچقا، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماسلىشىپ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «كارىز» دىن ئىبارەت مۆجىزىنى ياراتقان.

(3)

تۇرپان رايونى قەدىمكى شەرق بىلەن غەربنى، يەنى چاڭئەن بىلەن ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرىدىكى رىمنى تۇتاشتۇرىدىغان قۇرۇقلۇق كارۋان يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى ئۈستىگە جايلاشقان. يىپەك يولىنىڭ چوڭ

رەستە ئېغىزىغا جايلاشقان تۇرپان رايونى يىپەك يولىنىڭ روناق تېپىشى ۋە تەرەققىياتىنىڭ تۇرتكىسى ئارقىسىدا تەدرىجىي ھالدا، دۇنياۋى مەدەنىيەت تۇگۇنلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. بۇ نۇقتىنى دەل مۇشۇ رايوندىن ئۈزلۈكسىز تېپىلىۋاتقان ۋە يازما خاتىرىلەرنىڭ كەمتۈك جايلىرىنى تولۇقلايدىغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە ئېتنوگرافىيىگە ئائىت ماتېرىياللار ئىسپاتلاپ بارماقتا:

دۇنيا مەدەنىيىتىدىن ئالغاندا، جۇڭگونىڭ، قەدىمكى يۇناننىڭ ۋە قەدىمكى ھىندىستاننىڭ مەدەنىيىتى ئۈچ چوڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت دېيىلىدۇ. شىنجاڭ بۇ ئۈچ چوڭ مەدەنىيەتنىڭ ئۇچراشقان، قوشۇلغان جايى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەر خىل تىللار، يەنى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار، سام سىستېمىسىدىكى تىللار باشقا نۇرغۇن تىللار بىلەن شىنجاڭدا ئۇچراشقان. بۇنداق ئەھۋالنى شىنجاڭدىن باشقا جايدىن تاپقىلى بولمايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت، دىن جەھەتتىمۇ ئەھۋال شۇنداق. دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن - ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنلىرىمۇ شىنجاڭدا ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق ئەھۋالنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن تاپقىلى بولمايدۇ». ① تەتقىقاتچىلار يەنە قەدىمكى شىنجاڭ دائىرىسىدە 17 خىل تىل، 27 خىل يېزىقنىڭ تېپىلغانلىقىنى، شۇنداقلا بۇ يېزىقلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، باشقا مۇزېي، كۇتۇپخانىلاردا ياكى چەت ئەللەرنىڭ مۇزېيلىرى، كۇتۇپخانىلىرى، تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ساقلىنىۋاتقانلىقىنى قەيت قىلىشىدۇ. ② 45 يىلدىن بۇيان، تۇرپان رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ۋە گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە بايقالغان ماتېرىياللار جى شيەنلىن ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى يەكۈنىنى ئىسپاتلاپ بەرمەكتە.

قولىمىزدىكى ماتېرىياللاردىن شۇ نەرسە ئاياندىكى، تاش قوراللار دەۋرىدە ئىنسانلار بۇ ماكاندا ياشاپ تىرىكچىلىك قىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى II، I ئەسىردىن تاكى مىلادى XVII ئەسىرگىچە بولغان ئۇزاق

www.uyghurkitap.com

تارىخىي جەرياندا، تۇرپان رايونى پۈتكۈل شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركىزى، مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ھەربىي ئورۇن ۋە قاتناش - ترانسپورت تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن. بۇ مۇنبەت تۇپراقلىق ۋادىدا ئىنسانلار ئىپتىدائىي زامانلاردىن تارتىپلا ياشاپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئېتنىك تەركىبى مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىل بولغان قوس (姑师) ياكى جۇيشى (车师)، ھون، ساك، سوغدى، ئۇيغۇر، تۈرك، ياغما، قارلۇق، قىرغىز ۋە باشقا قەبىلە - خەلقلەر بۇ يەردە ياشاپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

قەدىمكى زامانلاردا تۇرپان رايونىدا ياشىغان ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىگىلىكنىڭ كۆپ خىل ساھەلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، دەۋرگە يارىشا ئۆزلىرىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئىقتىدارلىرىنى ياراتقان. قوشنا ئەل - خەلقلەر بىلەن ئىناق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت ۋە باشقا ھۈنەر - سەنئىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت فوندىنى بېيىتقان ۋە ئۆزلىرىگە خاس بىر خىل مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ياراتقان. شۇڭلاشقا، تۇرپان رايونىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەر - سەنئىتىدە شەرقنىڭمۇ، غەربنىڭمۇ؛ جۇڭگونىڭمۇ، چەت ئەلنىڭمۇ؛ بۇددا دىنىنىڭمۇ، ئىسلام دىنىنىڭمۇ؛ ئۇيغۇرلارنىڭمۇ، ھىندى، خەنزۇ ۋە باشقىلارنىڭمۇ مەدەنىيەت ئۇسلۇبى ياكى خۇسۇسىيىتى ۋە پۇرىقى مەلۇم دەرىجىدە چىقىپ تۇرىدۇ، ئەمما قەدىمكى تۇرپان رايونىنىڭ ۋە تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەرلىك، ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەر - سەنئىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ناھايىتى نۇرغۇن ماتېرىياللارمۇ بار.

قەدىمكى تۇرپان رايونىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئەينى دەۋردە ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيەت يارىتىپ، كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقان.

شۇنى ئېيتىش ئارتۇقلۇق قىلمايدۇكى، تۇرپان رايونى يىپەك يولى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پۈتكۈل ۋاقىتتا، يىپەك يولى ئارقىلىق دۇنياۋى مەدەنىيەتنى سۈزۈۋالغان رايون؛ ئۆزىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەر

www.uyghurkitap.com

- سەنئەتنى دۇنيانىڭ جاي - جايلىرىغا تارقاتقان رايون؛ كۆپ قاتلاملىق، ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئالاھىدە مەدەنىيەت رايونىدۇر. دەل شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن ئېلىمىي ۋە چەت ئەل ئالىملىرى تۇرپان رايونىنىڭ تارىخى مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەر - سەنئىتى قاتارلىقلارغا ئۇزاقتىن بېرى ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە «تۇرپانشۇناسلىق» تىن ئىبارەت بۇ دۇنياۋى ئىلىممۇ دەل تۇرپان ۋادىسىنىڭ يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستىدا ساقلىنىپ قالغان ۋە بايقىلىپ قولغا چىققان سان - ساناقسىز مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئۇل قىلىپ دۇنياغا كەلگەن ئىلىمدۇر. «تۇرپانشۇناسلىق» يېقىنقى يۈز يىل مابەينىدە ناھايىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيادا 20گە يېقىن دۆلەت ۋە رايون «تۇرپانشۇناسلىق» تەتقىقاتىنى مۇھىم كۈن تەرتىپكە قويۇپ، مەخسۇس فوند، مەخسۇس خادىم ۋە مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىپ، «تۇرپانشۇناسلىق» تىن ئىبارەت زور ئىستىقبالغا ئىگە دۇنياۋى ئىلىم بىلەن شۇغۇللانماقتا.

(4)

تۇرپان رايونى يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك كۆپ قاتلاملىق ئالاھىدە مەدەنىيەتكە ئىگە ئارخېئولوگىيىلىك رايون. ئۇنىڭ بۇنداق كۆپ تەرەپلىمىلىك مەدەنىيەت تارىخىنى ئومۇمىيۈزلۈك سۈرەتلەپ بېرىش، شۈبھىسىزكى، مۇھىم ۋە شەرەپلىك ئىش. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە ناھايىتى مۇرەككەپ بىر ئەمگەك. ئۇنى بىر - ئىككى پارچە ماقالە ياكى بىر - ئىككى پارچە كىتابچە بىلەنلا يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ، يالغۇز بىرلا پەنگە تايىنىپ يورۇتۇپ بەرگىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. ئۇ جۇغراپىيە، تارىخ، پەلسەپە، قانۇن، تىل - يېزىق، ئەدەبىيات، ئېتنوگرافىيە، ئانتروپولوگىيە، ئېتمولوگىيە قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. بىز بۇ ماقالىمىزدە ئاساسەن، ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئۈستىدە توختىلىمىز.

تۇرپان شەھىرىنىڭ 40 كىلومېتىر شەرقىدە، ئىدىقۇت تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە مەشھۇر بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسى بار. بۇ قوچۇ قەدىمكى شەھىرىنىڭ خارابىسىدۇر. ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپىگە قاراخوجا -

ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى جايلاشقان.

ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە قوشنا ئاستانىنىڭ شىمالىي تەرىپى ئەسلىدە كەڭ كەتكەن سايلىق ئىدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ شۇ ئەتراپتا ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن ھەر خىل تەبىقىدىكى ئادەملەر دەپنە قىلىنىۋېرىپ، ئاخىرى ئاستا ـ ئاستا قەبرىستانلىق بولۇپ شەكىللەنگەن ۋە ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن غەربىي شىمالىغا قاراپ كېڭەيگەن. ھازىرقى كۆندە، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 10 كۋادرات كىلومېتىر دائىرىگە يېتىدۇ. بۇ قەبرىستانلىق ئاستانىنىڭ شىمالىغا، قاراخوجىنىڭ غەربىگە جايلاشقان.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقتا نۇرغۇن قېتىم ئەمەلىي تەكشۈرۈش، قېزىش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، قەبرىستانلىقنىڭ جايلاشقان ئورنىغا ئاساسلىنىپ قاراخوجا مەھەللىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قەبرىستانلىقنى قاراخوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقى، قاراخوجا مەھەللىسىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى قەبرىستانلىقنى ئاستانە قەبرىستانلىقى، دەپ بۆلۈپ كۆرسەتكەن.

بۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقتا ساقلىنىپ قالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىنتايىن مول، تۈرى كۆپ، مەزمۇنغا باي، شەكلى ھەر خىل، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ. ئۇ يەردىن قېزىۋېلىنغان قولىيازمىلار، ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەر، يازما ۋە باسما شەكىللەردە تەييارلانغان كىتاب ـ نوملار، توقۇلمىلار، قول ھۈنەر بۇيۇملىرى، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە باشقىلار مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ـ سىرتىغا داڭلىق بولۇپ، ئىنتايىن كەم ئۇچرايدىغان يېگانە بۇيۇملار ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى رايون تارىخىنى شۇنداقلا بۇ يەردە ياشىغان قەبىلە ـ خەلقلەرنىڭ تارىخى، سىياسىي ـ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، ئىلىم ـ پەن ئەھۋالىنى ھەمدە بۇ رايوندا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى ۋە ئانتروپولوگىيىسىنى شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى بىلەن بولغان كۆپ تەرەپلىمە تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە

ناھايىتى مۇھىم قىسمەتكە ئىگە. بۇ يەردىن تېپىلغان بۇيۇملار تەتقىقاتىنىڭ قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن تەتقىقاتچى - ئالىملار تەرىپىدىن «يەر ئاستى تەبىئىي مۇزېي» دەپ ئاتالماقتا.

ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى ئاستىدا ھەر مىللەتتىن بولغان ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ «يەر ئاستى تەبىئىي مۇزېي» دا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. پەقەت 1959 - يىلىدىن 1975 - يىلىغىچە ئىشلەنگەن خىزمەتلەرنىلا مىسالغا ئالساق، 11 نۆۋەت ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ، 456 قەبرىنى ئاچقان. بۇ خىزمەتنىڭ ئىشلەنگەن ۋاقتى، قېزىلغان قەبرىلەرگە سېلىنغان نومۇرلارنىڭ رەت تەرتىپى تۆۋەندىكىچە:

1 - قېتىم 1959 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن 40 قەبرە قېزىلدى. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر 307 — 59 TAM 301 ، 340 — 60 TAM 308 ؛ بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئالتە قەبرە (يەنى 307 — 59 TAM 103 نومۇرلۇقىچە بولغان قەبرىلەر) 1959 - يىل 10 -، 11 - ئايلاردا قېزىلدى. قەبرىلەردىن چىققان ماتېرىياللارغا ئېنىق يىل ۋاقتى يېزىلغان. مەسىلەن: TAM 301 نومۇرلۇق قەبرىدىن پۈتۈك چىققان، ئۇنىڭغا «جېنگۇەننىڭ 17 - يىلى» (مىلادى 643 - يىلى) دېگەن ۋاقىت يېزىلغان؛ 302 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قەبرە تەزكىرىسى چىققان، ئۇنىڭغا «يۇڭخۇينىڭ 4 - يىلى» (مىلادى 653 - يىلى) دېگەن ۋاقىت يېزىلغان؛ 303 - نومۇرلۇق قەبرىدىن «خېپىڭنىڭ تۇنجى يىلى» دېگەن ۋاقىت يېزىلغان قەبرە تەزكىرىسى چىققان؛ 304 - نومۇرلۇق قەبرىدىن «چۇيگۇڭنىڭ 4 - يىلى» (مىلادى 688 - يىلى) دېگەن ۋاقىت يېزىلغان قەبرە تەزكىرىسى چىققان؛ 305- نومۇرلۇق قەبرىدىن بىر تىلخەت چىققان بولۇپ، ئۇنىڭغا «جيەنيۈەننىڭ 20 - يىلى» (مىلادى 384 - يىلى) دېگەن يىلنامە يېزىلغان؛ 306 - نومۇرلۇق قەبرىدىن «جاڭفېنىڭ 11 - يىلى» (مىلادى 541 - يىلى) دېگەن يىلنامە يېزىلغان قەغەز قاتارلىق نەرسىلەر چىققان. بۇ ئالتە قەبرىدىن چىققان بۇيۇملار ئېنىق يىل ۋاقتى بويىچە مىلادى 384 - 688 - يىللارغا

ئائىت ماتېرىياللاردۇر ③.

2 ـ قېتىم 1963 ـ 1965 ـ يىللار ئارىلىقىدا ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 42 قەبرە قېزىلغان. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر: 42 — 38 TAM 65 ؛ 37 — 14 TAM 6 ؛ 3 — 11 TAM 63 بۇنىڭ ئىچىدىكى بەش قەبرە بەك ۋەيران بولۇپ كەتكەچكە، تازىلاشقا ئىمكان بولمىغان.

3 ـ قېتىم 1963 ـ يىلى قاراخوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 14 قەبرە قېزىلغان. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر: 14 — 1 TAM 63 ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئالتە قەبرە بەك بۇزۇلۇپ كەتكەچكە تازىلاشقا ئىمكان بولمىغان.

4 ـ قېتىم 1966 ـ يىلى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 13 قەبرە قېزىلغان. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر: 73 — 43 TAM 66 .

5 ـ قېتىم ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 25 قەبرە قېزىلغان. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر: 98 — 67 TAM 74

6 ـ قېتىم 1968 ـ يىلى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 10 قەبرە قېزىلغان. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر: 98 — 99 TAM 68

7 ـ قېتىم 1969 ـ يىلى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 39 قەبرە قېزىلغان. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر: 147 — 90 TAM 69

8 ـ قېتىم قاراخوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 40 قەبرە قېزىلغان. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر: 54 — 10 TAM 69

9 ـ قېتىم 1972 ـ يىلدىن 1973 ـ يىلغىچە ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 92 قەبرە قېزىلغان. ئۇلارغا سېلىنغان نومۇر: 48 — 197 TAM 73 ، 196 — 239 TAM 72

10 ـ قېتىم 1973 ـ يىلى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 32 قەبرە قېزىلغان. بۇلارغا سېلىنغان نومۇر 532 — 501 TAM 73

11 ـ قېتىم 1975 ـ يىلى قاراخوجا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 50 قەبرە قېزىلغان. بۇلارغا سېلىنغان نومۇر 104 — 55 TAM 73④

مۇشۇ 11 قېتىملىق قېزىش ـ تەكشۈرۈش خىزمىتىگە ئەگىشىپ كېيىن بولۇپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، سابىق شىنجاڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى ۋە تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى قاتارلىق ئورۇنلاردىن مو شۇنىيىڭ، ۋۇ جېيىڭ، ۋاڭ بىڭخۇا، ۋاڭ مىڭجى، مايىت، مۇھەممەت ھاجى، سابىت ئەخمەت، ئوبۇلقاسىم، ئەخمەت رېشىت، ئابدۇقېيىيۇم خوجا، تۇرسۇن ئەيسا، ياسىن ئەيسا، ئابدۇرېھىم ئىمىن، ئابدۇروسۇل، ئىسرائىل يۇسۇپ، ئىدرىس ئابدۇروسۇل، ئەركىن مىجىت، يۇسۇپ مۇھەممەت، تەن چىڭۇاڭ، شىڭ كېيىڭ قاتارلىق يولداشلار رىياسەتچىلىك قىلغان ۋە قاتناشقان. مۇشۇ 11 قېتىملىق تەكشۈرۈش داۋامىدا ئونمىڭ دانىگە يېقىن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇمى قولغا كەلتۈرۈلگەن. ئۇ بۇيۇملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، بىر قىسمى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە - مەدەنىيەت يادىكارلىق تەتقىقات ئورنىدا، يەنە بىر قىسمى تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش-مۇھاپىزەت قىلىش ئورنىدا ساقلانماقتا.

(5)

ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىق تەتقىقاتچىلىرى قاراخوجا - ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان تۈرلۈك ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى تۈرى، شەكلى، ئىپادىلىگەن مەزمۇنى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكى قاتارلىق بىر قانچە جەھەتتىن ئىلمىي ئانالىز قىلىش، ئىنچىكىلىك تەكشۈرۈش ۋە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دەۋرىنى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ بالدۇرقى مەزگىل، ئوتتۇرا مەزگىل ۋە ئاخىرقى مەزگىل، دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىغان.

بالدۇرقى مەزگىل دېيىلگەن مەزگىلنىڭ يىل چېكى مىلادى 265 - 439 - يىللار بىلەن يەنى غەربىي جىن سۇلالىسى 16 پادىشاھلىق، دەۋرى بىلەن چەكلىنىدۇ.

بۇ مەزگىلگە ئائىت قەبرىلەردىن ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملاردىن ياغاچ ئات، ياغاچ كالا، ياغاچ كالا ھارۋىسى، ياغاچ كەز، قولاقلىق ياغاچ جام، ياغاچ قوشۇق، ياغاچ گۈرجەك، ھاسا، كىيىم جاھازىسى قاتارلىقلار

چىققان. ساپال بۇيۇملاردىن سىيدام، گۈللۈك تۇرمۇش بۇيۇملىرى چىققان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل، قارا ۋە ئاق رەڭلەردە نەقىش چىقىرىلىپ ياسالغان ساپال چۆچەك، ساپال كومزەك، قازان، ئىۋرىق، چۆگۈن، ئىدىش، تەشتەك، چىراغ قاتارلىقلار بار. يەنە سىرلانغان قولاقلىق قەدەھ، چۇمۇچلەرمۇ بار.

مۇشۇ مەزگىلگە ئائىت قېزىۋېلىنغان توقۇلما بۇيۇملار ئىچىدە كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغانلىرى ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، كۆڭلەك، شىم، يوپكا، يوتقان - كۆرپە قاتارلىقلار بار.

يىپەك توقۇلما بۇيۇملاردىن ھەر خىل رەڭدىكى شايى، دۇردۇن، كىمخاب قاتارلىقلار بار. يىپەك كەشتىلەردىن ئۈزۈم، قۇش ۋە ھايۋانات سۈرىتى كەشتىلەنگەن كىمخابلار بار.

بۇ مەزگىلگە ئائىت قەبرىلەردىن قەغەزدىن ياسالغان كەش تېپىلغان. بۇ كەشكە ئىشلىتىلگەن قەغەزلەر شەخسنىڭ، ھۆكۈمەتنىڭ خەت - چەكلىرى بولۇپ، 140 پارچىدىن ئارتۇق خەت - چەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئوتتۇرا مەزگىلنىڭ يىل چېكى 386 ـ 640 ـ يىللار، يەنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ۋاقىت بىلەن چەكلىنىدۇ.

ئوتتۇرا مەزگىلگە ئائىت قەبرىلەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بالدۇرقى مەزگىللىك قەبرىلەردىكىگە ئوخشاش ياغاچ قاچا-قۇچىلارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئەمەس، بەلكى رەڭدار گۈللۈك ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن، مۇشۇ مەزگىلگە ئائىت تېگى قىزىل ياكى قارا رەڭدە ياسالغان كوپ، كومزەك، جام ۋە ئىدىشلارنىڭ ئۈستىگە قارا، قىزىل ۋە ئاق رەڭلەردە نىلۇپەر گۈللۈك نەقىشلەر چىقىرىلغان. ئارخېئولوگلار تۇرپان رايونىدىن قېزىۋېلىنغان بۇنداق رەڭلىك ساپال بۇيۇملار ئۈستىگە ھەر خىل رەڭلەردىن نەقىش ئىشلەنگەن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى تەتقىق قىلىپ كۆرۈپ، بۇ «قوچۇ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى

www.uyghurkitap.com

مەزگىلىدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكى» دەپ قەيت قىلىشقان.

ئوتتۇرا مەزگىلگە ئائىت قەبرىلەردىن قوي سېتىۋېلىپ يەرنى قىلىش ھەققىدىكى ھېسابات دەپتىرى، ئۈزۈملۈك باغ سېتىۋېلىش ھەققىدىكى ئىلتىماس، ئىبادەتخانا خەت - چەكلىرى، ئەرز، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ خەت - چەكلىرى ۋە باشقا نەرسىلەر خاتىرىلەنگەن 400 پارچىدىن ئارتۇق ھۆججەت ۋە خەت - ئالاقە قاتارلىقلار بار.

بۇلاردىن باشقا، يەنە مەلۇم ساندا مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان كۆزگۈلەر، ئوت - چۆپلەردىن ياسالغان قونچاق ۋە بۇغداي ئۇنىدا تەييارلانغان ھەر خىل يېمەكلىكلەر چىققان.

ئوتتۇرا مەزگىلگە ئائىت قەبرىلەردىن چىققان توقۇلما بۇيۇملاردىن كەندىر تالالىرىدىن ۋە يىپەك ھەم پاختىدىن توقۇلغان بۇيۇملار بار. جۈپ قوي سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كىمخاب چۈمبەت، ئۈنچە چەمبىرەكلىك جۈپ توز سۈرەتلىك كىمخاب چۈمبەت، جۈپ قۇش، جۈپ قوي ۋە جۈپ ھايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تۆرۈك گۈللۈك كىمخاب، كارۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن «胡王» (غوزلار شاھى) خەتلىك كىمخاب، قوشقۇراق گۈللۈك دارايى قاتارلىقلار ئېسىل توقۇلمىلارنىڭ مىساللىرىدۇر.

ئاخىرقى مەزگىللىك مەدەنىيەت دەۋرى - بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ يىل چېكى مىلادى 640 - 778 - يىللار بىلەن چەكلىنىدۇ.

ئاخىرقى مەزگىللىك قەبرىلەردىن 1000 پارچىدىن ئارتۇق خەت - چەك تېپىلغان. بۇ ئالدىنقى ئىككى مەزگىللىك قەبرىلەردىن چىققان يازما يادىكارلىقلارنىڭ سانىدىن جىق كۆپ. ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ھەر خىل بولۇپ، ئاساسەن ئىجارە، ئالۋان - سېلىق، ئېكىنچىلىك، ھەربىي - مەمۇرىي ئىشلار قاتارلىقلارغا دائىر ھۆججەتلەر، يول خېتى، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ خەت - چەكلىرى ۋە باشقا مەزمۇندىكى ھۆججەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردىن يەنە مەملىكىتىمىز بويىچە يېگانە قولىيازما، جېڭ شۈەننىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان»غا بەرگەن ئىزاھىنىڭ قولىيازمىسىمۇ تېپىلدى.

ئاخىرقى مەزگىللىك قەبرىلەردىن سانى، تۈرى، رەڭگى، سۈپىتى ۋە

شەكلى ئالدىنقى ئىككى مەزگىللىك قەبرىلەردىن قېزىلغان توقۇلما بۇيۇملاردىن زور دەرىجىدە ئېشىپ چۈشىدىغان يىپەك، پاختا، كەندىر ۋە يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار چىققان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۇتاش ئۈنچە - چەمبىرەك ئىچىگە دولدۇل مىنگەن چەۋەندازنىڭ ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن كىمخاب، بۇغا سۈرەتلىك كىمخاب، توز قۇيرۇقى سۈرەتلىك كىمخاب، گۈل ۋە قۇش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تەكتى گۆش رەڭلىك باسما گۈللۈك دۇردۇن، ئۈنچە چەمبىرەك، ئەجدىھا سۈرەتلىك دارايى، ھاۋارەڭ زەر باسقان شايى، گۈل بېسىلغان شايى، ئۈزۈم سۈرەتلىك تەكتى ئاق باسما گۈللۈك ھىلھىلە، تۆگۈپ بويالغان غۇنچە گۈللۈك ھىلھىلە، دۇردۇندىن ياسالغان گۈل قاتارلىقلار كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تېخىمۇ جەلپ قىلىدۇ.

بۇ مەزگىلگە ئائىت ياغاچتىن ۋە لايدىن ياسالغان قونچاقلارمۇ دىققەتكە سازاۋەر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇسسۇلچى قىز، ياغاچتىن ياسالغان چەۋەنداز، لايدىن ياسالغان بېشىغا شايى رومال چەگكەن ئايال، چەۋگان ئوينىغۇچى، بېشى لايدىن، گەۋدىسى ياغاچتىن ياسالغان ھەرەم ئاغىسى، ياغاچتىن رەڭلىك قىلىپ ئويۇپ ياسالغان دىباراجا قاتارلىقلار بار.

بۇ مەزگىلگە ئائىت سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىدە، دۇردۇنغا سىزىلغان شاھمات ئويناۋاتقان ھۆر قىز سۈرىتى، ئات باقار سۈرىتى، گۈل - چېچەكلەر ۋە ئۇچار قۇشلار سۈرىتى ھەمدە ياغاچقا ئويۇلغان ئادەم سۈرئىتى قاتارلىقلار بار. بۇلار يۇكسەك بەدىئىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئىنتايىن كەم ئۇچرايدىغان بەدىئىي سەنئەت نەمۇنىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

«يەر ئاستى تەبىئىي مۇزېي» دا تۇرپان ۋادىسىدىكى قەدىمكى دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك ئىشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىغان ناھايىتى زور تۈركۈمدىكى بۇيۇملارمۇ ساقلانغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇغداي، بۇغداي ئۇنىدىن ئىشلەنگەن نان، جوۋاۋا، چۆچۈرە ۋە باشقا ھەر خىل يېمەكلىكلەر بار. كۆمۈرگە ئايلانغان چىگىت، كۈپقا ۋە خالتىغا قاچىلانغان تېرىق ھەتتا ساپال تاۋاقلارغا ئۇسۇپ قويۇلغان تېرىق ئېشى، شۇنداقلا چۈژگۈن، ئارپا دانلىرى، دادۇر، قارا پۇرچاق ۋە زىغىر قاتارلىقلارمۇ تېپىلغان.

www.uyghurkitap.com

مىلادى 273 ـ 778 ـ يىللارغا تەئەللۇق دەپ قارالغان قەبرىلەردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىچىدە ئۈزۈم، قوغۇن ئۇرۇقى، قوغۇن شاپىقى، چىلان (قېقى)، ياڭاق، ئامۇت ـ نەشپۈت، ئەينۇلا، شاپتۇل، ئۆرۈك، بادام، گۈنجۈت، بېدە، قاپاق ۋە باشقىلار بار. ⑤

(6)

يېقىنقى 40 نەچچە يىل مابەينىدە تۇرپان رايونىدىن كۆپ خىل تىل ـ يېزىقلاردىكى ماتېرىياللار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، سوغدىچە، قەدىمكى تۈركچە، مانىچە، كېنگىتچە (توخرى يېزىقى <A>)، كۇسەنچە (توخرى يېزىقى <B>)، قۇچۇ يېزىقى، سانسكرىتچە، براھمىچە، تۈرك يېزىقى، ساك يېزىقى، تىبەتچە، موڭغۇلچە ۋە باشقا يېزىق تىللاردا خاتىرىلەنگەن نوم دەستۇرلار، خەت ـ چەكلەر، ھۆججەت، ۋەسىقىلەر تېپىلدى. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە.

خەنزۇچە خەت ـ چەكلەرنىڭ يېزىلغان يىل ۋاقتىدىن ئېيتقاندا، ئەڭ بۇرۇن يېزىلغانلىرى دەپ ھېسابلانغانلىرى غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرى يەنى مىلادى 273 ـ يىلىغا، ئەڭ كېيىنكى دەپ ھېسابلانغانلىرى تاڭ سۇلالىسى دالى يەتتىنچى يىلىغا، يەنى 772 ـ يىلغا توغرا كېلىدۇ. بۇ خەنزۇچە خەت ـ چەكلەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن، يەرنى، باغنى، تەكلىكنى ئىجارە بەرگەن ـ ئىجارە ئالغانلىق تىلخەت، ئېلىم ـ بېرىم ھۆججىتى، نوپۇس تىزىملىكى، مەنسەپ بېرىلگەنلىك ئۇقتۇرۇشى، ھەربىي ئىشلارغا ئالاقىدار خەت ـ چەكلەر، تىبابەتچىلىك رېتسېپلىرى، قەدىمكى بەزى كىتابلار ۋە ئۇلارنىڭ شەرھىيسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تۇرپاندىن يەنە «ئۈچ دۆلەت تەزكىرىسى»، «قەدىمنامە»، «ئۇلگىلىك سۆزلەر»، «مۇھاكىمە ۋە بايان»، «ئالدىراڭغۇلۇق»، «ۋېينامە» نىڭ كەمتۈك بەتلىرى، «مىڭ خەتلىك بايان» قاتارلىق مەملىكىتىمىز بويىچە ناھايىتى قىممەتلىك قەدىمكى كىتابلارمۇ تېپىلغان.

تۇرپان ئويمانلىقىدىن ئۇيغۇر يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن ناھايىتى نۇرغۇن كىتاب ـ نوملار، ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەر ۋە باشقا خەت ـ چەكلەر تېپىلدى.

بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى دېگۇدەك بۇددا دىنى، مانى دىنى ۋە نىستۇرىئان دىنى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك. بۇلار بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ۋەسىقىلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ تېپىلغان. خەلقئارا ئۇيغۇرشۇناسلىق ۋە تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە مەنبە ھېسابلىنىدىغان «تۇۋا دۇئاسى»، «چاستانى ئىلىك بەگ قىسسىسى»، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇق»، «مايترى سىمىت»، «ئىرىغ پۈتۈك»، «رەسسام بىلەن ياغاچچى ھېكايىسى»، «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «تۇرپان شېئىر - قوشاقلىرى»، «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت پارچىلار»، رېتسېپلار، قەغەزچىلىك، مەتبەئەچىلىك ۋە كالېندارچىلىققا دائىر ماتېرىياللارمۇ بار.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادقا دائىر ھۆججەتلەر ئىچىدە يەرنى، باغنى ئىجارە ئالغان - ئىجارە بەرگەن ھۆججەتلەر، ئاشلىق، ياغلىقدان، پاختا، ئۈزۈم شارابى، رەخت ۋە باشقىلارنى قەرز ئالغان - قەرز بەرگەن ھۆججەتلەر، توختامنامىلەر، ئالۋان، باج - سېلىق ۋە باشقىلارغا دائىر خەت - چەكلەر، ساڭرام ۋە ئىبادەتخانىلارغا ۋەخپە قىلىنغان يەر ھۆججىتى قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇرچە يېزىلغان ھۆججەت - ۋەسىقىلەر ۋە باشقا يازما ماتېرىياللارنىڭ يېزىلغان دەۋرى مەسىلىسىگە كەلسەك، ئارخېئولوگىيە ۋە قەدىمكى تىل - يېزىق ساھەسىدىكى تەتقىقاتچىلارنى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەڭ بالدۇرقى يازمىلار مىلادى Ⅵ ، Ⅴ ئەسىرلەرگە، ئەڭ كېيىنكى دەپ ھېسابلانغانلىرى X Ⅲ ، X Ⅳ ئەسىرلەرگە تالىق ئىكەن.

تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ مەملىكىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقىنى قانچە، چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقىنى قانچە، بۇنىڭغا ئېنىق سانلىق مەلۇمات ئاساسىدا جاۋاب بېرىش تەس. يازما ھۆججەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ كۆپلىگەن سەۋەبلىرى بار. لېكىن ئاساسلىق سەۋەب: بىرىنچى، تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆججەتلەر بىلەن دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش ئەھۋالى، يەنى «ستەيىن خەت - چەكلىرى»، «پېللىئوت خەت - چەكلىرى» ۋە

«ئوتانى ساقلانمىلىرى» دېگەندەكناملار بىلەن ئاتىلىپ كېتىش ئەھۋالىنىڭ مەۋجۇتلۇقى؛ ئىككىنچى، خەت - چەكلەر مەزمۇن، تور جەھەتتىن ئىنچىكە رەتلەنمىگەنلىكى، تۈرلەرگە ئايرىش تاماملانمىغانلىقى، تولۇق نومۇر سېلىپ بولۇنمىغانلىقى؛ ئۈچىنچى، ئېلان قىلىنغان سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ۋە باشقا سەۋەبلەر.

گەرچە بىز بۇ جەھەتتە تولۇق ۋە ئىشەنچلىك مەلۇماتقا ئېرىشەلمىگەن بولساقمۇ، ئەمما ئېلان قىلىنغان ئالاقىدار بەزى ماتېرىياللاردىن مەلۇم سانلىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز.

1960 - يىلى موسكۋادا 25 - نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقشۇناسلار يىغىنى چاقىرىلغان. يىغىن مەزگىلىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى لېنىنگراد شۆبىسى خەزىنىچە 1000 پارچە خەت - چەكنى ئېلىپ چىقىپ كۆرگەزمە قىلغان. بۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزىدە ساقلىنىۋاتقان خەنزۇچە خەت - چەكلەرنى تۇنجى قېتىم جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1963 - يىلى مىنشىكوف قاتارلىقلار تۈزگەن «ئاسىيا مىللەتلىرى تەتقىقات ئىنستىتۇتى دۇنخۇاڭ پەۋقۇلئاددە بۇيۇملار بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان خەنزۇچە پۈتۈكلەرنى چۈشەندۈرۈش مۇندەرىجىسى» نىڭ بىرىنچى تومى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭغا 1707 پارچە ھۆججەتنىڭ مۇندەرىجىسى ۋە بۇ ھۆججەتلەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بېرىلدى. 1967 - يىلى يۇقىرىقى «مۇندەرىجە» نىڭ ئىككىنچى تومى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭغا 1707 - نومۇردىن 2954 - نومۇرغىچە بولغان 1246 نومۇر (ھۆججەت) كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر «‹مۇندەرىجە› نىڭ 2 - تومىنىڭ «كىرىش سۆزى» دە: «مۇندەرىجە» نىڭ 1 -، 2 - تومىدا كۆرسىتىلگەن سانلارنىڭ جەملەنمىسى، ئېھتىمال، پەۋقۇلئاددە بۇيۇملار بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان خەت - چەكلەرنىڭ 1/3 گىمۇ يەتمەسلىكى مۇمكىن» دېيىلگەن. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى پېترىنىڭ «دۇنخۇاڭ پۈتۈكلىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئاشكارىلىنىشىچە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسىيا مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان ھۆججەتلەر 12 مىڭ پارچە ئىكەن. ⑥ بۇ

هۆججەتلەر خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، تىبەتچە، تاڭغۇتچە، سانسكرىتچە، قارۇشتىچە، سوغدىچە، باسباچە ۋە چاغاتايچە يېزىقلاردا ئىكەن. ئۇيغۇرچە ۋە باشقا يېزىقتىكى خېلى بىر تۈركۈم يېزىق ماتېرىياللىرى لېنىنگراتتىكى ئېرمىتاژ مۇزېيىدا ساقلانماقتا. رۇس ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ تۇرپاننىڭ ئۆزىدىلا تارتقان 8000 پارچە سۈرىتىمۇ شۇ جايلاردا ساقلىنىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن ⑦.

ئەنگلىيىلىك ئا. ستەيىن 1915 - يىلى 2 - ئايدا تۇرپاندىن 182 ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇمنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن ⑧.

گېرمانىيىلىكلەرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ چىقىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى، گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى ئاز ئەمەس. پروفېسسور، دوكتور ئا. فون گابائىن 1961 - يىلى ئېلان قىلغان يىرىك ئەسىرى «قارا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» ناملىق ئەسىرىدە: «گېرمانىيە (سابىق گېرمانىيە فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى) پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ يەتتە چوڭ ئىشكابى گېرمانىيىنىڭ تۆت قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى قېزىۋالغان قەدىمكى تۈرك تىلى قولىيازمىلىرى ۋە ئويما خاتىرىلەر بىلەن تولغان. بۇلاردىن باشقا يەنە شۇ دەۋرنىڭ تام سۈرەتلىرى ۋە قېزىۋېلىنغان باشقا بۇيۇملارمۇ بار» ⑨.

گېرمانىيە تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۆت قېتىملىق تۇرپان ئېكسپېدىتسىيىسى جەريانىدا جەمئي 450 ساندۇقتىن كۆپ باسما، يازما بۇيۇم ۋە گۈزەل - سەنئەت بۇيۇملىرىنى گېرمانىيىگە يۆتكەپ كەتكەن.

گېرمانىيىلىكلەرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنىڭ سانى ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مۆلچەرلىشىچە 20 مىڭدىن ئاشىدىكەن ⑩.

ياپونىيىلىكلەرنىڭ تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ھەمدە باشقا يېزىقلاردىكى ھۆججەت، ۋەسىقە ۋە باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنىڭ تەقدىرى باشقىچىرەك بولدى.

1902 - 1914 - يىللاردا ئوتانى ۋە جۇرۇيچاۋ قاتارلىقلاردىن تەشكىللەنگەن ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ

ئۈچ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ تارىخ، جۇغراپىيە ۋە مەدەنىيەت ـ سەنئەت قاتارلىقلارغا دائىر ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كەتتى.

ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئوتانى ئەسلىدە ياپونىيىدىكى شىبېنيۇەن بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ 22 ـ ئەۋلاد دىنىي ئۇستازى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا شىبېنيۇەن ئىبادەتخانىسىنىڭ مالىيىسىدە زور قىيىنچىلىق كۆرۈلگەنلىكتىن، ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپاندىن ۋە باشقا جايلاردىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ياپونىيىنىڭ ئىشغالىيىتىدە تۇرۇۋاتقان لۈيشۈن مۇزېيىغا سېتىپ بەرگەن ⑪؛ يەنە بىر قىسمىنى بولسا، جەنۇبىي چاۋشيەننىڭ سابىق باش ۋالىي مەھكىمىسى مۇزېيىغا سېتىپ بەرگەن. لۈيشۈن مۇزېيىدا ساقلىنىپ قالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 1933 ـ ۋە 1943 ـ يىللىرى «لۈيشۈن مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بۇيۇملار سۈرىتىنىڭ مۇندەرىجىسى» دە ئېلان قىلىنغان. تۇرپاندىن ئېلىپ كېتىلىپ لۈيشۈن مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان يازما يادىكارلىقلارنىڭ ياپونىيىلىكلەر تەرىپىدىن دەسلەپكى قەدەمدە نومۇر سېلىنغىنى 15 مىڭ، تېخى رەتلەنمىگىنى 10 باغلام بولۇپ، كۇسەنچە، ئۇدۇنچە، ئۇيغۇرچە يېزىقتىكى ھۆججەتلەر 500 پارچىدىن كۆپرەك ئىكەن.

1948 ـ يىلى ئوتانى ئۆلگەندىن كېيىن، ئادەم تەشكىللەپ قەدىمكى ھۆججەتلەر قايتا تەكشۈرۈلگەن. ياپونىيىدىكى مۇناسىۋەتلىك دائىرىلەر 1949 ـ يىلى تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان 29 قاپ ھۆججەتنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنى شىبېنيۇەن ئىبادەتخانىسى ئاچقان لۇڭگۇ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

قىسقىسى، ياپونىيىلىكلەرنىڭ 1902 ـ 1914 ـ يىللاردا تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ لۇڭگۇ ئۇنىۋېرسىتېتىدا نومۇر سېلىنىپ ساقلىنىۋاتقىنى 4830 دانە؛ بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر 973 پارچە؛ سانسكرىتچە، موڭغۇلچە، تىبەتچە ۋە تاڭغۇتچە يېزىقتىكىلىرى 425 پارچە؛ شۇنداقلا خەنزۇچە ئارىلاش يېزىلغان خەت ـ چەكلەر 530 پارچە. بۇلاردىن باشقا ئۇدۇنچە، كۇسەنچە، قارۇشتىچە ۋە

ئاگنىي يېزىقلىرىدا يېزىلغان مەلۇم ساندىكى ھۆججەتلەر بار. بۇلار توكيو، كيوتو ھەمدە نىڭلى گۈزەل - سەنئەت سارىيى، يۇلىڭ سارىيى ۋە بەزى شەخسلەردىمۇ مەلۇم ساندا ساقلىنىۋاتقانلىقى مەلۇم ⑫.

تۇرپان رايونىدىن تېپىلىپ، جەنۇبىي چاۋشيەننىڭ سابىق ۋالىي مەھكىمىسى مۇزېيىغا «بېرىپ قالغان» بىر تۇركۈم ھۆججەت - ۋەسىقىلەر 1930 - يىلى «چاۋشيەن باش ۋالىي مەھكىمىسى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ھەزرەت ئوتانى غەربىي يۇرتتىن يىغىۋالغان بۇيۇملار» نامى بىلەن ئېلان قىلىنغان. بۇ ھۆججەت - ۋەسىقىلەر سېئۇل مۇزېيىدا ساقلانماقتا. 1983 - يىلىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، مەزكۇر مۇزېي ئۇ بۇيۇملارنى رەتلىمەكتە ئىكەن. شۇڭا ئۇ يەردە ساقلىنىۋاتقان ھۆججەتلەرنىڭ سانى ئېلان قىلىنمىغان ⑬.

فىنلاندىيىدە ساقلىنىۋاتقان تۇرپاندىن چىققان ھۆججەتلەر ئاساسەن مانىنېر ھام 1906 ـ 1908 - يىللىرى شىنجاڭغا قىلغان سەپىرىدە يىغىۋالغان بۇيۇملاردۇر. 1977 - يىلى نەشر قىلىنغان «فىنلاندىيىنىڭ شەرقتىن يىغىۋالغان بۇيۇملار قوللانمىسى» غا ئاساسلانغاندا، فىنلاندىيىنىڭ خېلسىنكى ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا هازىر خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، سانسكرىتچە، قەدىمكى خوتەنچە يېزىقلاردىكى ھۆججەتلەر، شۇنداقلا سوغدىچە ۋە قەدىمكى پارسچە پۈتۈكلەر بولۇپ 2000 پارچىدىن كۆپرەك ھۆججەت - ۋەسىقىلەر ساقلانماقتا ئىكەن ⑭.

1994 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدىكى تەتقىقاتچى ئىسرائىل يۈسۈپ ياپونىيە ئوساكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ئەۋەتكەن (1993 - يىلى 12 - ئايدا نەشر قىلىنغان) «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى» ناملىق ئۈچ توملۇق بىر يۈرۈش كىتابنى تاپشۇرۇۋالدى. ئىسرائىل يۈسۈپنىڭ ئېيتىشىچە، 2 - تومغا XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندىن تېپىلغان 121 پارچە ۋەسىقىنىڭ يېڭى ترانسكرىپسىيىسى، ياپونىيە ۋە نېمىسچە تەرجىمىسى، ئىزاھاتى، تەرجىمە ئىندىكىسى ۋە مۇندەرىجىسى بېرىلگەن. 3 - تومىدا بۇ ھۆججەتلەرنىڭ فوتو سۈرىتى (فاكسىمىل) بېرىلگەن. ⑮

تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان يېزىق ماتېرىياللىرى ئىچىدە قەبرە تەزكىرىلىرى (قەبرە خاتىرە تېشى) ۋە بېغىشلىمىلارمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇلار ئاساسەن قاراخوجا ـ ئاستانە قەبرىستانلىقى، يارغول قەدىمكى شەھىرى، لۈكچۈندىكى ۋە ئايدىڭكۆلدىكى قەبرىستانلىقلاردىن تېپىلغان. ئۇ جايلاردىن تېپىلغان قەبرە تەزكىرىلىرى ۋە بېغىشلىمىلار خەنزۇ يېزىقىدىن باشقا يەنە ئۇيغۇرچە ۋە باشقا يېزىقلاردىمۇ پۈتۈلگەن. مەسىلەن، 1912 ـ يىلى تۇيۇقتىن تېپىلغان ئىبادەتخانا ياساتقانلىق ھەققىدىكى ئابىدە ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن. بېزەكلىك مىڭئۆيىنىڭ بەزى غارلىرىدا ئۇيغۇرچە ۋە باشقا يېزىقلاردىكى بېغىشلىمىلارمۇ بار.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان قەبرە تەزكىرىلىرى تەخمىنەن 300 پارچىگە يېقىن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنتۇڭ يىللىرى (1909 ـ 1911 ـ يىللار) تۇرپاننىڭ تەپتىشى جاك چىڭ ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە قەبرە تەزكىرىسىنى قولغا چۈشۈرگەن؛ 1912 ـ يىلى ياپونىيىنىڭ ئوتانى ئېكسپېدىتسىيىسى تۇرپان رايونىدىن 12 قەبرە تەزكىرىسىنى تېپىپ ئېلىپ كەتكەن؛ 1915 ـ يىلى ستېيىن تۇرپان ئاستانىدىن 17 قەبرە تەزكىرىسىنى تاپقان. ئەمما يۆتكەپ كېتىشنىڭ قىيىن ۋە «قولايسىزلىقى» سەۋەبىدىن پەقەت بەش دانە قەبرە تەزكىرىسىنى ئېلىۋېلىپ قالغانلىرىنى يوشۇرۇپ قويغان. كېيىن بۇنى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بايقىۋېلىپ قولغا چۈشۈرگەن؛ 1930 ـ يىلى، خۇاڭ ۋېنبى يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىدىكى قەبرىستانلىقتىن 120 دانە قەبرە تەزكىرىسىنى تاپقان. مەملىكىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 125 دانە قەبرە تەزكىرىسىنى تاپقان. بۇلاردىن باشقا، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش ـ باشقۇرۇش ئورنىدىمۇ مەلۇم ساندا قەبرە تەزكىرىسى ساقلانماقتا ⑯.

تۇرپان رايونىدىن قېزىۋېلىنغان يىپەك توقۇلما، يۇڭ توقۇلما ۋە پاختا توقۇلما ھەمدە كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغان ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملارنىڭ ئومۇمىي سانى 1000 دىن ئاشىدۇ. پەقەت يىپەك توقۇلما بۇيۇملارنىڭ

سانىلا 20 خىلغا يېقىنلىشىدۇ.

تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان بىباھا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەچچە مىڭ يىللىق ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ شاھىدى بولۇپ، ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلدى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇلار پېتېرگراد، لوندون، پارىژ، بېرلىن، توكيو، خېلسىنكى، ستوكھولىم، ئىستانبۇل، ئەنقەرە، يېڭى دېھلى، سېئول قاتارلىق جايلاردىكى مۇزېيلار، ئاكادېمىيىلەر، كۇتۇپخانىلار ۋە مەخسۇس تەتقىقات يۇرتلىرىدا ساقلانماقتا. ئۆزىمىزدىكى يادىكارلىقلار بېيجىڭ، لوپشۇن، ئۈرۈمچى ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ساقلانماقتا. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۈستىدە تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلان قىلىندى، بىر قىسمى ئۈستىدە تېخى تەتقىقاتلار داۋام قىلماقتا.

بۇنىڭدىن كېيىن، بىز يۇكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىمىزنى يەنىمۇ ئۇرغۇتۇپ، ھازىر ساقلىنىپ قالغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى، تارىخىي ئىزلارنى، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى ۋە ئالاقىدار يازما ماتېرىياللارنى ئاڭلىق ھالدا ئوبدان مۇھاپىزەت قىلىشىمىز ۋە مۇشۇ ئاساستا تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىز لازىم.

ئىزاھاتلار:

① جى شيەنلىڭ: «توخار تىلى ۋە نىيە قارا تىلى»، «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» 1980 - يىل تۇنجى سان 12 - بەت

② گۇەن پىڭ، شىن خۋا: «گېرمانىيە ‹تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى› نىڭ شىنجاڭغا قىلغان تۆت قېتىملىق سەپىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1993 - يىل 3 -، 4 - سان (قوشما سان) 138 - بەتكە؛ قۇربان ۋەلى يازغان «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق ئەسەرنىڭ 105 - 150 - بەتلىرىگە؛ ئىسراپىل يۇسۇپ، دولقۇن قەمبىرى يازغان «شىنجاڭ يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيىسى ۋە قېزىۋېلىنغان قەدىمكى يېزىقلارنى تونۇشتۇرۇش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 - يىل 1 - سان 68 -، 70 - بەتلىرىگە، فېڭ جياشىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام» 1 - قىسىم. 86 -، 88 - بەتلىرىگە قاراڭ.

www.uyghurkitap.com

③ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، 70 ـ، 71 ـ بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى.

④ «جۇڭگو دۇڭخۇاڭ ـ تۇرپانشۇناسلىق جەمئىيىتى قۇرۇلۇش يىغىنى ۋە 1983 ـ يىل مەملىكەتلىك دۇڭخۇاڭشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» (مەخسۇس توپلام) 95 ـ، 96 ـ بەت.

⑤ مۇشۇنىڭ، ۋاڭ بىڭخۇا، لى جىڭ: «تۇرپاننى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىق قىلىشتىن قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1985 ـ يىل 4 ـ سان.

⑥ «جۇڭگو دۇڭخۇاڭ ـ تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»غا بېغىشلانغان مەخسۇس سان. 69.

⑦ جاڭ جيەنگو: «تۇرپاندىن چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ سىرتقا ئېقىپ كېتىشى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 1994 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈندىكى سانى 5 ـ بەت.

⑧ چېن گوشيەن: «تۇرپان ھۆججەتلىرىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى قېزىۋېلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى»؛ قادىر ئەكبەر: «ئاۋرېل سىتېيىن ۋە شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى»؛ جۇ جىڭباۋ: «سىرلىق غەربىي يۇرتتىكى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر» قاتارلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن.

⑨ ئا. فون گاباتىن (گېرمانىيە): «قارا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 ـ يىل 3 ـ سان 50 ـ بەت.

⑩ «جۇڭگو دۇڭخۇاڭشۇناسلىق ـ تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماقالىلەر توپلىمى» (1983 ـ يىل، لەنجۇ)؛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1985 ـ يىل 4 ـ سان؛ «شىنجاڭ گېزىتى» 1994 ـ يىل 21 ـ ئىيۇندىكى سانى 5 ـ بەت.

⑪، ⑫، ⑬، ⑭ «جۇڭگو دۇڭخۇاڭشۇناسلىق ـ تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» مەخسۇ سان.

⑮ ئىسراپىل يۈسۈپ: «خەلقئارا ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى بىر زور نەتىجە»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1994 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى 5 ـ بەت.

⑯ ۋاڭ شۇنەن: «شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى زىيارەت قىلىش خاتىرىسى»؛ دى شۇنشۇن قاتارلىقلارنىڭ: «قۇچۇ قەبرە خىشلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئىزاھلاش»؛ خۇاڭ ۋېنبىي: «قوچۇ خىشلىرى توپلىمى» ۋە «تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» (II) قاتارلىقلارغا، يەنە مۇشۇنىڭ قاتارلىقلارنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىگە قارالسۇن.

قوچۇ - بېشبالىق يولى - «تات» يولى

ئابلىم قېيۇم

تارىخىي مەنبەلەردە، تۇرپان ۋادىسىدا قۇرۇلغان دۆلەتلەر «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى»، «قوچۇ دۆلىتى»، «قوچۇ پادىشاھلىقى» دېگەن ناملار بىلەن ئالاھىدە قەيت قىلىنغان. قەدىمكى زامان قوچۇ دۆلىتىنىڭ زېمىنىمۇ ناھايىتى كەڭ بولغان، تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردىكى قوچۇ دۆلىتىنىڭ زېمىنى شىمالدا بېشبالىققىچە، جەنۇبتا خوتەن دىيارىغىچە، غەربتە كۇچاغىچە، شەرقتە دۇنخۇاڭغىچە كېڭەيگەن. دېمەك، قەدىمكى قوچۇ دۆلىتى مانا مۇشۇ كەڭ زېمىنلاردا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈپ، ئەلنى ئىدارە قىلغان ھەم ئەتراپتىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر بىلەن دۆلەتنىڭ ئېلىم - بېرىم، سودا - سېتىق ئىشلىرىدا زور ئۇتۇقلارنى قازانغان. ھەر قايسى ئەللەردىن كەلگەن سودا كارۋانلىرى ھەم مەدەنىيەت ئەلچىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش، ئىشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى ئۈچۈن ھەر خىل يوللارنى ياساپ، ئۆتەڭ - سارايلارنى تەسىس قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىز تەتقىق قىلىۋاتقان «تات يولى» ئەنە شۇ زامانلاردا ياسالغان يوللارنىڭ بىرى.

قەدىمكى زامان قوچۇ - بېشبالىق يولى يەنى «تات يولى» - (他地道) ئەينى زامانلاردا قەدىمكى قوچۇ شەھىرىدىن - بېشبالىق شەھىرىگە يەنە بۈگۈنكى جىمسارغا بىۋاسىتە بارىدىغان تاغ يولىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئاساسەن قەدىمكى تۇرپان ۋادىسىدىن، تەڭرىتاغلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بېشبالىققا بارىدىغان بىردىنبىر يول ئىدى. بۇ يول ھەم جاپالىق ھەم مۇشەققەتلىك، ھەم ھاۋاسى سالقىن، مۆھىتى گۈزەل بولغان گۈزەل مەنزىرىلىك، مول مەزمۇنلۇق تاغ يولى ئىدى.

كەڭ جامائەتچىلىككە مەلۇم، قوچۇ پادىشاھلىقى دەۋرىدە پۈتكۈل قوچۇ

دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتى، سىياسىي، دېھقانچىلىقى، چارۋىچىلىقى، ھەربىي ئىشلىرى ۋە باشقا ھەر تەرەپ ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى باي - باياشات ئىدى. پۈتكۈل قوچۇ دۆلىتى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ ھەر تەرەپلىمە راۋاجلىنىشىغا، ھەربىي كۈچىنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا، تەدبىر - چارىلىرىنىڭ موللىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ دۆلەت تېررىتورىيىسىنىمۇ كېڭەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۈتكۈل دۆلەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئېھتىياجىدىن ئەينى زامان قوچۇ دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى ئىككى ئورۇنغا تەسىس قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەينى زامان قوچۇ دۆلىتى ئۆزىنىڭ پايتەختىنى قوچۇ دۆلىتىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلار، مەدەنىيەت، ئىقتىساد مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قوچۇ شەھىرىگە تەسىس قىلدى. بۇنى ھەم «قوچۇ دۆلىتى»نىڭ قىشلىق پايتەختى، دەپ ئاتىدى. قوچۇ دۆلىتىنىڭ قىشلىق پايتەختىنى قوچۇ شەھىرىدە تەسىس قىلىشتىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى، تۇرپان رايونىنىڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ھاۋاسى ئىسسىق، يەرلىرى مۇنبەت، سودا - سېتىقى ئاۋات ھەم يىپەك يولىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنىڭ بىرى بولغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ شەھەرنىڭ مەدەنىيىتى، ئىقتىسادى خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، قوچۇ شەھىرىدە تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ باشقا جايلىرىنى ھەم باشقا تارماقلىرىنى، ئەڭ مۇھىمى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر - يېزىلارنى باشقۇرۇشقا قولايلىق ئىدى. ئەينى زامان قوچۇ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق ئىدى. ھەر قانداق بىر ئىشنى قىلىشتىكى ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ھەم ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. ئەتراپىتىكى باشقا رايونلارغا قارىغاندا قوچۇ قەدىمكى شەھىرى نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقلارغا ۋە قولايلىقلارغا ئىگە ئىدى. غەرب دۇنياسىغا بارىدىغان بىردىنبىر قاتناش لىنىيىسى ھەم بۇ رايوننى كېسىپ ئۆتەتتى. ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتىكى پۇرسىتى باشقا ھەر قانداق رايونلارغا قارىغاندا ھەم ياخشى ئىدى، ھەم قولايلىق ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، قەدىمكى زامان قوچۇ

دۆلىتىنىڭ ئەينى زاماندىكى پايتەختلىرىنىڭ بىرى قوچۇ شەھىرىگە تەسىس قىلىنغانىدى.

قوچۇ دۆلىتىنىڭ يەنە بىر پايتەختى بېشبالىق شەھىرىگە يەنە ھازىرقى جىمىسارغا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ يەر ھەم يازلىق پايتەخت دەپ ئاتالدى. ئەمەلىيەتتە قوچۇ دۆلىتىنىڭ ئاساسلىق مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ بىرى بولغان بېشبالىق تۇتۇق مەھكىمىسى جىمىسار ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى بېشبالىق شەھىرىگە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەمۇرىي ئورگان قوچۇ دۆلىتىگە ۋەكالىتەن ئىش بېجىرەتتى. بېشبالىق تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ دۆلەتكە ۋەكالىتەن دۆلەتنىڭ شىمالىي قىسىم رايونلىرىنى، بولۇپمۇ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى باشقۇرۇش، تىزگىنلەش جەھەتتىكى ۋە ھەر تەرەپلىمە يېتەكچىلىك قىلىش جەھەتتىكى ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. ھەم يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بۇ شەھەردىن بىۋاستە ئۆتەتتى، بۇ شەھەرنىڭمۇ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى پۇرسىتى ناھايىتى ياخشى ئىدى. يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى قوچۇ شەھىرى ۋە بېشبالىق شەھىرىدىن ئىبارەت ئىككى ئورۇنغا تەسىس قىلىنغانلىقى ئەينى زامانلاردىكى تەبىئىي شارائىت، تارىخىي شارائىت ۋە سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەلىپى ئىدى.

پايتەخت يەنە ئىقتىساد - مەدەنىيەت مەركىزى ئىككى ئورۇنغا قۇرۇلغانىكەن، ئەلۋەتتە ھەر تەرەپلىمە ئالاقىلەرنى كۈچەيتىش ھەم بۇ ئالاقىلەرنى كۈچەيتىش بىلەن ئىجرا قىلىشقا بىۋاستە لازىم بولىدىغان قاتناش لىنىيىسى ھەم ئالاقە لىنىيىسى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە.

بۇ سەۋەبتىن قوچۇ دۆلىتىنىڭ قىشلىق پايتەختى قوچۇ شەھىرى بىلەن يازلىق پايتەختى بېشبالىق ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ھالدا دۆلەتنى باشقۇرۇش، دۆلەتنى تىزگىنلەش، ئالاقىلەرنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالاقە لىنىيىسى بولۇشى شەرت ئىدى. بۇ يول قانداق شارائىتتا، قەيەردىن قانداق تاللىنىشى كېرەك؟ ئەلۋەتتە بۇ مەسىلىگىمۇ تارىخ جاۋاب بېرىدۇ. ئەگەر ئەينى زامان شارائىتىدا قوچۇ شەھىرىدىن چىقىپ غەربنى ئايلىنىپ، نۇرغۇن يوللارنى

ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئاندىن بېشالىقتا بىرىش ئۇنچىلا ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. ئەلۋەتتە، چۇنكى ئات، تۆگە، ئېشەك قاتارلىق ئۇلاغلار ئەينى زاماندا ئاساسلىق قاتناش ۋاستىسى بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۇ قاتناش ۋاستىلىرىگە يۈك ـ تاق ئارتىپ، يۈك ـ تاق بىلەن ئادەملەر مىنىپ يول يۈرمەك ئەلۋەتتە ناھايىتى تەس ئىش، شۇنداق بولغاندا، نۇرغۇن ۋاقىت كېتەتتى ھەم ناھايىتى كۆپ قولايسىزلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتمەكمۇ ناھايىتى تەسكە چۈشەتتى. مانا مۇشۇنداق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تۇرپان ئويمانلىقىدىن بىۋاستە بېشبالىق تەۋەلىكگە بارغىلى بولىدىغان بىر تال تۈز ھەم قولايلىق يولنىڭ بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى.

بۇ مەسىلىگە يەنىلا ئەينى زامانلاردا مۇشۇ ماكانلاردا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ ئىدرىكى بىلەن جاۋاب بېرىدۇ، دېمەك، ئەينى زاماندىكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ياشىغان تارىخىي شارائىتلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ ئىدراك، جاسارەت ـ پاراسەتلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تاغلىق رايونلارنىڭ ھەم يايلاقلارنىڭ تەبىئىي يەر شارائىتىنى پىششىق ئىگىلەپ، بىز تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتقان يولنى، يەنە قەدىمكى زاماندىكى قوچۇ ـ بېشبالىق يولى ـ تات يولى (他地道) نى ئېچىپ تۈتاشتۇرغان. بۇ يولنى ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاھاڭى بويىچە « 他地 » يولى دەپ خاتىرىلىگەن. دېمەك خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە خاتىرىلەنگەن «تادى ـ 他地 » يولى زادى قايسى مىللەتنىڭ تىلى بويىچە شۇ تارىخنامىلەرگە پۈتۈلگەن؟ ياكى يەرلىك مىللەتلەر شۇنداق دەپ ئاتامدۇ؟ بۇ مەسىلىلەرگە قارىتا بىز ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرى تەرىپىدىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسەردىن جاۋاب ئىزدەپ كۆرەيلى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تۈركىي قەبىلىلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن... تۈركىي قەبىلىلەرگە دائىر بىر مۇنچە تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇمكىنقەدەر ئەينەن يېزىپ

قالدۇرغان، مەھمۇد قەشقىرى بايان قىلغان ئەھۋاللار ئەرەب - پارس سەيياھلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلغان بەزى ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدۇ. بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بېرىدۇ...

«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا تۈرلۈك تېمىدا جەمئىي 242 كۇپلېت ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن ... دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈرك»لەرنىڭ ئۇيغۇر «تات»لارغا قارشى قىلغان يۈرۈشلىرى... ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ماددىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى ئەھمىيەتلىك مەزمۇنلار بېرىلگەن. ①

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنداق بىر نۇقتىنى چۈشىنىپ يېتىشكە بولىدۇكى، ئەينى زامانلاردا باشقا جايلاردا، مەسىلەن، قەشقەر ئەتراپلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار - مۇسۇلمان ئۇيغۇرلىرى، دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، بىراق، تۇرپان ئەتراپىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار يەنىلا «مۇسۇلمان» بولمىغان ياكى مۇسۇلمان بولۇشقا قارشى تۇرغان، ئىسلام دىنىغىمۇ ھەم كىرمىگەن، ئېتىقاد جەھەتتە يەنىلا ئەسلىدىكى بۇددا دىنىغا داۋاملىق ئېتىقاد قىلىۋەرگەن، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن «تات»لار دەپ ئاتالغان.

يۇقىرىدا بىز بايان قىلغان «تات» يولى (他地道) ئەينى زاماندا غەربىي يۇرتتا قۇرۇلغان ئىككى مۇھىم شەھەر ئارىلىقىدىكى يەنە ئەينى زامانلاردىكى قوچۇ قەدىمكى شەھىرى بىلەن بېشبالىق شەھىرى ئارىلىقىدىكى قاتناش لىنىيىسى بولغانلىقى سەۋەبلىك، خەنزۇچە مەنبەلەردە «تادى» يولى، « 他地道 » دەپ خاتىرىلەنگەن، ئەمەلىيەتتە بۇ يول يەرلىك ئاھالىلەر تىلىدا «تات»لار يولى - دەپ ئاتىلاتتى.

1996 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە داۋام قىلغان «تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى»نىڭ ئىلمىي تەتقىقات يىغىنىنىڭ مەزمۇنىنىڭ ئاساسلىق بىر تۈرى «تات»لار يولىنى تەكشۈرۈش بولدى، يىغىنغا قاتناشقان مۇتەخەسسىسلەردىن ئون نەچچە كىشى بۇ يولنى مەخسۇس تەكشۈردى. تەكشۈرۈش داۋامىدا بىر قىسىم پېشقەدەم

مۇتەخەسسىسلەر ئەرزىيدىغان بەدەللەرنى تۆلىدى، ئىنتايىن زور ھەم مۇشكۇل قىيىنچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈردى. ئاخىر بۇ قەدىمكى ئۇۋ. هازىرقى يولنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بېسىپ ئۆتتى. تەكشۈرۈش پائالىيىتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بۇ مۇتەخەسسىسلەر، تەكشۈرۈش ھەققىدە يازغان تەسىراتلىرىنى ئېلان قىلدى ھەم بۇ تەكشۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى ئۈستىدە مەخسۇس توختالدى.

دېمەك، بىز يۇقىرىدا توختالغان «تادى» « 他地 » يولى ئۇيغۇر «تات»لارنى يەنە «ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن» ئۇيغۇرلارنى بىر - بىرىگە باغلايدىغان يول بولۇپ، بۇ يولنىڭ ئەينى زامان جەمئىيىتىدە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا، ئىچكى - تاشقى ئالاقىلەرنى ئورنىتىش ھەم كۆچەيتىشتە ئوينايدىغان رولى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. شۇڭلاشقا ئەينى زامانىنىڭ سىياسىي ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، «ئۇيغۇر تات يولى» ياسالغانىدى.

ئىزاھات:

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 22 - بەت.

تۇرپاننىڭ تارىختىكى ناملىرى ۋە قوچۇ (高昌) توغرىسىدا يېڭى مۇلاھىزە

ئەركىن ئىمىنىياز قۇتلۇق

ھەممىگە مەلۇمكى، تۇرپان غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولى ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، سودا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئۆتەڭلەرنىڭ بىرى، ئۇ تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى يەنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا شەرقىي قىسمىدىكى ئويمانلىقنى كۆرسىتىدۇ. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن قارايدىغان بولساق، تۇرپان مەيلى قەدىمكى زاماندا بولسۇن، يېقىنقى زاماندا بولسۇن ۋە ياكى ھازىرقى زاماندا بولسۇن ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، سىياسىي، ئىقتىساد، سودا - ئالاقە، دىن، مەدەنىيەت جەھەتلەردە شىنجاڭ تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى. تۇرپان خەلقى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، كارىزچىلىق، رەسساملىق، مەتبەئەچىلىك، قەغەزچىلىك، كالېندارچىلىق، تىبابەتچىلىك ھەمدە چارۋىچىلىق جەھەتلەردە تىلدا داستان بولغۇدەك پارلاق كەشپىياتلارنى يارىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى، شۇڭا تۇرپان بۈگۈنكى كۈندىمۇ تەتقىقاتنىڭ ئوبيېكتى بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

تۇرپان ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خىلمۇ خىل ناملاردا ئاتىلىپ كەلدى. شۇڭا بىز تۇرپاننىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاتىلىش مەنبەسى ۋە سەۋەبلىرىنى ئېنىقلاپ بېقىشقا ھەقلىقمىز.

بىز دائىم ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا قوچۇ (高昌)

دېگەن نامنى ئۇچرىتىمىز. بۇ زادى قانداق گەپ؟ بىزگە مەلۇم، يەر ناملىرى ئاساسەن شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، تەبىئىي شەرت شارائىت ئالاھىدىلىكى، مەشھۇر تەبىئىي بايلىقلىرى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى، ئاتاقلىق كىشىلەر، قەھرىمانلارنىڭناملىرى شۇ ئورۇننى تاپقۇچىلارنىڭ نامى، مىللەت نامى، يۈز بەرگەن تەبىئىي ھادىسىلەر.. قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ئۆزگىرىپ كەلگەن نامدىن ئىبارەت بولىدۇ.

دۇنياغا مەشھۇر بولغان بۇ قەدىمكى مەدەنىيەت يۇرتى - تۇرپاننىڭ تارىختىكى ناملىرى ۋە قوچۇ (高昌) نى ئىزدىنىپ كۆرگىنىمىزدە ئۇ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە: «قوچۇ ئالدى قوس ئوردىسىنىڭ قورغىنى.. ئۇ يەرنىڭ يەر تۈزلۈلۈشى ئېگىز، ئاۋام يۇقرالىرى باياشات بولغاچقا، 高昌 دەپ ئاتالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ رايوننىڭ جۇغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشى ئەمەلىيەتتە ئېگىزمۇ؟ بۇنى ئەلۋەتتە بۇ رايوننىڭ تەبىئىي شارائىتى يەنى جۇغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشىدىن كۆرۈپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىزگە مەلۇم، تۇرپان تەڭرىتاغنىڭ شەرق قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان ئويمانلىق بولۇپ، ئۇ يەر شەكلىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىش نەتىجىسىدە يەرنىڭ چۆكۈشىدىن ھاسىل بولغان. ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئۈستىدىن يىل بويى قار كەتمەيدىغان تەڭرىتاغ چوققىسى بولسا، جەنۇبىي تەرىپىدە قۇرۇق (چۆل) تاغ بار. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ يەر كۆلىمى 72880 كۋادرات كىلومېتىر. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ پەس (0 نۇقتا) يېرىدىكى بىر پارچە ئويمانلىق بولۇپ، ئەڭ پەس قىسمى بەئەينى تەڭنىگە ئوخشايدۇ. شەرقىي قىسمى شەرقىي جەنۇبقا قىيپاش سوزۇلغان، ئويمانلىقنىڭ تۆت ئەتراپىنى تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ. دەرۋەقە 高昌 (قوچۇ) تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ، ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ ئېگىز ئەمەس، ئۇنىڭ كونكرېت ئورنى ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ 50 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇتاغنىڭ (قۇت تاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تۆۋەن باغرىغا جايلاشقان ئاستانە (ئىككىنچى قەلئە) بىلەن قاراخوجا (ئۈچىنچى قەلئە) يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قوچۇ قەدىمكى

شەھىرى (高昌) نى كۆرسىتىدۇ. ھازىر ساقلىنىپ قالغان، قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىزنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن 10 چاقىرىم ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي جەنۇبتىكى لۇكچۇندىن سەل - پەل ئېگىز، لېكىن يارغول قەدىمكى شەھىرىگە يەتمەيدۇ. ئۇ بېقىنىدىكى قۇتتاغ بىلەن نىسبەتلەشتۇرگىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. پىچان ناھىيە بازىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ ئۇنىڭدىن ئېگىز. شۇڭلاشقا، 高昌 (قوچۇ) نامىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى بۇ يەرنىڭ يەر يۈزى تۈزۈلۈشىنىڭ ئېگىز بولۇشىغا ئاساسەن 高昌 دەپ ئاتالغان، دەپ چۈشەندۈرۈپ كەتكىلى بولمايدۇ.

ئەپسۇسكى 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان تارىخ نامىلەردە بۇ يەرنىڭ نامى قوچۇ - 高昌 دەپ ئاتىلىپ كەلدى. ئۇنداقتا قوچۇ - 高昌 دېگەن يەر نامىنىڭ مەنىسى زادى نېمە؟ بۇنى ئالدى بىلەن ئىسىم ئىگىلىرى ئۇقۇمى بويىچە بۇ رايوندا ياشاپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ ئۆزىدىن ئىزدەپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا بۇ يەردە ئەڭ دەسلەپتە ياشىغان خەلقلەر كىملەر؟

يىراق قەدىمكى دەۋردە تۇرپان رايونىدا قەدىمكى كىشىلەر پائالىيەت ئېلىپ بارغان يادىكارلىق ئىزلىرى جەھەتتىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. ھازىر تۇرپان دائىرىسىدە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت قېزىۋېلىنغان سىلىق تاش قوراللىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ئىزلىرى بولۇپ، ئايدىڭكۆل (يېزا) يارغول، ئاستانە. . . قاتارلىق جايلاردىن بۇ خىل مەدەنىيەت ئىزلىرى كۆپلەپ تېپىلدى. قۇتتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى قەدىمكى سىڭگىم ئېغىزى ئەتراپلىرىدىكى يەر ئۈستىدە كۆپ مىقداردا سىلىق تاش قوراللار بولۇپ، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ يەردىن 700 پارچىدىن ئارتۇق تاش قورال يىغىۋالغان. لېكىن سىلىق تاش قورال مەدەنىيىتىگە ئائىت يادىكارلىق ئىزلىرى دەۋرىنىڭ يۇقىرى چېكى ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى بولۇپ، تەخمىنەن بۇنىڭدىن يەتتە

www.uyghurkitap.com

- سەككىز مىڭ يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ① بۇ خىل ئارخېئولوگىيىلىك كەشپىياتلارغا ئاساسلىنىپ تۇرپان رايونىنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋردە ئىنسانلار پائالىيەتتە بولغان تارىخىي جەھەتتىكى ئىزدىنىش مۇھىم ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىلدى. ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى يەنى تەخمىنەن بۇنىڭدىن يەتتە - سەككىز مىڭ يىل بۇرۇنلاردا تۇرپان رايونىدا ئىنسانلار پائالىيەتتە بولغانلىقى شەكسىز، يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا تۇرپان رايونىدىن كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ يالدامىلىرىمۇ ئۈزلۈكسىز تېپىلىۋاتقانلىقى مەلۇم. بۇنىڭدىن بىز تۇرپان رايونىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدىمۇ ئىنسانلار پائالىيەتتە بولغانلىقىنى جەزىملەشتۈرەلەيمىز. بۇ خىل تاش قوراللار بىر خىل ئىپتىدائىي ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى سۈپىتىدە يىراق قەدىمكى زامان تۇرپان ئاھالىسىنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسىنى يازغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار شۇنى يورۇتتىكى، تۇرپان رايونىدا ئەڭ دەسلەپتە ياشاپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان خەلق قوس («غوز» دېگۈچىلەرمۇ بار) لار بولۇپ، قوسلار يېڭى تاش قورال دەۋرلىرىدىلا مۇشۇ رايوندا پائالىيەتتە بولغانلىقى ئېنىق. مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىلا قوسلار سىنىپى جەمئىيەتكە قەدەم قويغان بولۇپ، خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ 10 كىلومېتىر غەربىدىكى يارغول قەدىمكى شەھىرىدە ئىدى. شۇنداقتىمۇ قوسلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى تۇرپان ئويمانلىقىدىن ھالقىپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جىمسار، پۈكاڭ، ماناسقىچە شەرقتە قۇمۇل، غەربتە قارا شەھەر. . . قاتارلىق جايلارغىچە يېتىپ بارغانلىقىنى بۇ جايلاردىن قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئىسپاتلايدۇ.

قوسلار توغرىلىق مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي ئەسىرى «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «ئالدى قوس دۆلىتىنىڭ پايتەختىدىن چىقىپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە تارىم دەرياسىنى بويلاپ، غەربكە مېڭىپ قەشقەرگە بارىدىغان يول شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. . . » دەپ

خاتىرىلەنگەن ②. يەنە شۇ كىتابتا: «خەن شۈەندى زامانىغا كەلگەندە ياساۋۇل ئەمىرلەشكىرى جېڭ جى ئەلچى سۈپىتىدە پىشامشاننىڭ غەربىدىكى بىر قانچە بەگلىكلەرنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىلدى. كېيىن جېڭ جى قوس بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، بىراق پۈتۈنلەي يوقىتىۋەتمەي، ئۇنى ئالدى قوس دۆلىتى، ئارقا قوس دۆلىتى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى ئالتە دۆلەتكە بۆلۈۋەتتى» ③. «كرورەن ۋە قوس دۆلەتلىرى يول ئۈستىدە بولغانلىقتىن، يولدىن ئۆتكەن ئەلچىلەرنى تەمىنلەشكە كۆپ چىقىم تارتقاچقا، خەن خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ خۈي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى بۇ دۆلەتلەر ھونلارغا كۆپ ئايغاقچىلىق قىلىپ، ھونلارنىڭ خەن خانلىقى ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن قوشۇن تەلەپ قىلدى. خەن خانلىقى ئەلچىلىرى: بۇ دۆلەتلەرنىڭ شەھەر - قورغانلىرى بولسىمۇ، لېكىن قوشۇنلىرى ئاجىز، ئۇلارنى تارمار قىلىش ئاسان دەپ مەلۇمات بېرىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن ۋۇدى يانداش چاپاۋۇل جاۋ پو نۇنى بېقىندى ئەللەرنىڭ چەۋەندازلىرى ۋە ۋىلايەت قوشۇنلىرىدىن بولۇپ بىر نەچچە تۈمەن ئەسكەر بىلەن قوس بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋاڭ خۈي كرورەن دۆلەتلىرىدىن بىر نەچچە قېتىم ئازار يېگەنلىكى ئۈچۈن خان ۋاڭ خۈينى جاۋ پونۇغا ياردەمچىلىككە تەيىنلەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. جاۋ پونۇ كرورەنگە بېسىپ كېلىپ ئۇنىڭ بېگىنى ئەسىر ئالدى. ئارقىدىنلا قوس بەگلىكىنى تارمار قىلدى. بۈگۈر قوس خانلىقىنىڭ غەربىدىن 1000 چاقىرىم يىراقلىقتا تۇرىدۇ. ئىلگىرى كەيلىڭ بېگى چەنمەن قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان مەزگىلدە چۇقو (باغراش)، كۆنچى، كرورەن قاتارلىق ئالتە دۆلەت خانلىرىنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندە تۇرۇۋاتقان پەرزەنتلىرى ئۆز ئەللىرىگە قايتىپ كەتكەن ھەمدە مال ۋە ئاشلىق تەييارلاپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى كۈتۈۋالغانىدى. بەگلەر بىر نەچچە تۈمەن ئەسكەر چىقىرىپ بىرلىكتە قوس خانلىقىنى قوشۇۋالدى ۋە ئۇنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرى ھېرىپ كەتكەنلىكتىن، خەن خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇلارنى ئۇزۇق - تۈلۈك بىلەن

تەمىنلىيەلمىدى. خەن خانلىقى قوشۇنلىرى قوس شەھرىنى ئالغاندا شەھەردە نۇرغۇن ئاشلىق بار ئىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن④.

يەنە ئالدى قوستىكى دۆلەتلەر توغرىلىق: «خوخو دۆلىتى مەركىزى قوستىكى يوغانتېرەك قورغىنى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8200 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 55 تۈتۈن، 264 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامىلىقى 45 نەپەر، بىر نەپەردىن نائىببەك، ئۇك، سول كاھبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربتىن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە 1147 چاقىرىم. كىنگىتكە 770 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئالدى قوس (تۇرپان) دۆلىتى مەركىزى يارغول شەھىرى، دەريا بۆلۈنۈپ شەھەرنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ. يارغول شەھىرى چاڭئەنگە 8150 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 700 تۈتۈن 6050 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامىلىقى 1865 نەپەر، بىر نەپەردىن نائىببەگ، ئەمنىيەتبەگ، ئۇك، سول سەركەردە، كاھبەگ، خەن خانلىقىغا بېيئەت قىلغان كاھبەگ، قوسبەگ، ئالاقىچىبەگ، ئىناقچىبەگ، ئىككى نەپەر تىلماچ بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىي جەنۇبتىن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە 1807 چاقىرىم، كىنگىتكە 835 چاقىرىم كېلىدۇ.

قوس كاھبەگلىكى ئاھالىسى 40 تۈتۈن، 333 كىشى بولۇپ ئەسكەرلىككە يارامىلىقى 84 نەپەر» دەپ خاتىرىلەنگەن. قوس كاھبەگلىكى توغرىلىق «خەننامە» تەرجىمىسىدە: قوس كاھبەگلىكى (车师都尉国) خەن خانلىقى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلىنغان. كاھبەگلىك ئورنى تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىدىقۇت قەلئەسىدە، دەپ مەلۇمات بېرىلگەن⑤. يەنە شۇ ئەسىردە قوسلارنىڭ ۋە قوسلار رايونىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى خەن خانلىقى بىلەن هون ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى زور كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى بايان قىلىپ مۇنداق خاتىرىلەنگەن: مىلادىدىن 99 يىل ئىلگىرى (خەن ۋۇدىنىڭ تيەنخەن ئىككىنچى يىلى) هونلاردىن تەسلىم بولغان جيېفە خانى⑥ چەنمەنگە كەيلىك بېگى، نامى بېرىلدى ۋە كرورەن قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى. هونلار ئوڭ قول بىلىكخانىنى بىر

نەچچە تۈمەن چەۋەنداز بىلەن قوسقا ياردەمگە ئەۋەتكەچكە، خەن خانلىقى قوشۇنلىرى يېڭىلىپ چېكىندى.

مىلادىدىن 89 يىل ئىلگىرى (خەن ۋۇدىنىڭ چېڭخې 4 - يىلى) خەن ۋۇدى چۇڭخې بېگى ماتوڭنى 40 مىڭ چەۋەنداز بىلەن هونلارغا هۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ قوشۇنلار قوس خانلىقىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ئارقىلىق ئۆتمەكچى بولۇپ، كەيلىڭ بېگىنى كرورەن، كۆنچى، چۇقو قاتارلىق ئالتە دۆلەتنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، قوس خانلىقىغا هۇجۇم قىلىشقا ۋە شۇ ئارقىلىق چۇڭخې بېگىگە يول ئېچىپ بېرىشكە ئەۋەتتى، ئالتە بەگلىك ئەسكەرلىرى تەڭلا قوس خانلىقىغا قورشاپ هۇجۇم قىلغاچقا، قوس خانى تەسلىم بولۇپ خەن سۇلالىسىگە بېقىندى.

خەن جاۋدى زامانىدا (مىلادىدىن 86 - 74 يىل ئىلگىرى) هونلار يەنە 4000 چەۋەنداز ئەۋەتىپ قوس خانلىقىدا يەر ئېگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى. بۇ توغرىلىق ئاسىيۇ بېگىگە ياتلىق قىلىنغان خەن مەلىكىسى جېيۇ خانغا: «هونلار چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ، قوس خانلىقىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. قوسلار بىلەن هونلار يەنە بىرلىشىۋالدى. ئۇلار بىرلىكتە ئاسىيۇغا هۇجۇم قىلماقچى، خاننىڭ ئاسىيۇنى قۇتقۇزۇشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ مەكتۇپ سۇندى. بۇ چاغدا قوشۇن تەربىيىلەۋاتقان خەن خانى هونلارغا زەربە بېرىش ئۈستىدە كېڭەش قىلىۋاتقانىدى، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا خەن جاۋدى ئۆلۈپ، خەن شۈەندى تەختكە چىقتى. خەن شۈەندى تەختكە چىققاندىن كېيىن، بەش سانغۇننى قوشۇن بىلەن هونلارغا هۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. قوستا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان هون ئەسكەرلىرى قورقۇپ چېكىنىپ كەتتى. قوس خانلىقى خەن خانلىقىغا بېقىندى. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن هونلار قوس خانلىقىنىڭ خانزادىسى كۈنسۈنى تورغاقلىققا چاقىرتتى. ئۇ كېنگىت دۆلىتىنىڭ تاش نەۋرىسى بولۇپ، هون ئىلكىدە تۇرغاق بولۇشنى خالىمىغانلىقتىن، كېنگىتكە قېچىپ كەتتى. قوس خانى ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆز ئوغلى ئوقۇينى ۋەلىئەهد قىلىپ تەيىنلىدى. ئوقۇي قوس خانلىقىغا خان بولغاندىن كېيىن، هونلاردىن ئۆيلەندى ۋە هونلارنى ئاسىيۇغا باردىغان خەن خانلىقى ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە

بېرىشكە قۇتراتتى.

مىلادىدىن 68 يىل ئىلگىرى (خەن شۇەندىنىڭ دىجې 2 ـ يىلى) خەن خانلىقى يانداش بەگ جېڭ جې، چىرىكچى سىماشىلارنى كەچۈرۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى باشلاپ چېدىردا تېرىقچىلىق قىلىشقا، ئاشلىق توپلاپ قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىش ئۇچۇن ھازىرلىق كۆرۈشكە ئەۋەتتى. كۈزلۈك يىغىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن، جېڭ جې بىلەن سىماشى غەربىي يۇرتتىكى شەھەر بەگلىكلىرى قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر توپلاپ ۋە ئۆزلىرىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان 1500 ئەسكىرى بىلەن بىرلىكتە قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، يارغول شەھىرىنى بېسىۋالدى. لېكىن قوس خانى يارغول شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تاشقورغاندا ⑦ بولغاچقا، ئۇنى تۇتالمىدى. بىرلەشمە قوشۇننىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى تۈگەپ كەتكەنلىكتىن، جېڭ جې ۋاقتىنچە قوشۇننى چېكىندۈرۈپ، چېدىردا يەنە تېرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئىككىنچى يىلى كۈزلۈك ھوسۇل يىغىپ بولغاندىن كېيىن يەنە ئەسكەر تارتىپ قوس خانى تۇرۇۋاتقان تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. خەن قوشۇنىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان خان شىمالدىكى ھونلارغا بېرىپ ياردەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھونلار قوشۇن چىقارمىدى. قايتىپ كەلگەن خان ئۆزىنىڭ بەگلىرىدىن سۆيەر بىلەن كېڭەشىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، يەنىلا خەن سۇلالىسىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمەي قېلىشتىن ئەنسىرىدى. شۇڭا خان سۆيەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ھونلارنىڭ چېگرا رايونىدا بولغان كىچىك بارىكۆل دۆلىتى ⑧گە ھۇجۇم قىلىپ بىر مۇنچە ئادەمنى ئۆلتۈردى. قوس خانلىقىغا قوشنا بولغان كىچىك جىنفۇ دۆلىتى⑨ خەن خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن بېرىپ قوس بەگلىكىدە بۇلاڭچىلىق قىلىشۇدى، بۇنىڭدىن نارازى بولغان قوس خانى كىچىك جىنفۇ دۆلىتىنى تارمار قىلدى.

قوس خانلىقىنىڭ خەن خانلىقىغا تەسلىم بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ھونلار قوشۇن ئەۋەتىپ قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. جېڭ جې، سىماشىلار قوشۇن بىلەن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ ھونلارغا قايتارما ھۇجۇم قىلدى.

www.uyghurkitap.com

ھونلار ئىلگىرىلەشكە پېتىنالمىدى. جېڭ جې، سىماشىلار قوس خاننى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن بىر نەچچە نائىببەگ ۋە 20 ئەسكەر قالدۇرۇپ چېدىرغا قايتىپ كەتتى. ھونلارنىڭ يەنە كېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن قورققان قوس خانى ئاسىيۇ خانلىقىغا قېچىپ كەتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جېڭ جې خاننىڭ بالا - چاقىلىرىنى دەرھال چېدىرغا ئېلىپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلىش ئۈچۈن شەرققە ئاتلانغان جېڭ جې جيۇچۈەنگە كەلگەندە، خەن شۈەندىدىن قايتىپ بېرىپ چېدىر ۋە قوستا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلىپ، ئاشلىق توپلاش، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى تېنچلاندۇرۇپ، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق تاپشۇرۇۋالدى. جېڭ جې قايتىپ بارغاندىن كېيىن قوس خاننىڭ بالا - چاقىلىرىنى هارۋا بىلەن چاڭئەنگە يولغا سالدى. خەن شۈەندى ئۇلارغا ناھايىتى كۆپ ئىنئاملارنى بەردى. ھەر قېتىم چەت ئەللەردىن زىيارەتكە كەلگەن يات قۇۋۋەم ۋەكىللىرى خەن پادىشاھىنىڭ قوس خاننىڭ خوتۇن - بالىلىرىغا ئىنتايىن ھۆرمەت قىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ جېڭ جې 300 تېرىقچى ئەسكەر ئەۋەتىپ قوس خانلىقىدىمۇ يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى. جېڭ جېنىڭ ئەل بولغان ھونلاردىن ئاڭلىشىچە، تەڭرىقۇت ۋەزىر - ۋۇزۇرالىرى بىلەن: «قوسنىڭ يېرى مۇنبەت بولۇپ، ھونلارغا يېقىن، خەن خانلىقىنىڭ قوسنى ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلىپ كۆپلەپ ئاشلىق جۇغلىشى باشقا ئەللەر ئۈچۈن پايدىسىز، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ يەرنى تالاشماي بولمايدۇ» دېيىشكەن. دەرۋەقە ھونلار چەۋەنداز ئەۋەتىپ تېرىقچى ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. جېڭ جې بىلەن چىرىكچى سىماشىلار چېدىردىكى 1500 تېرىقچى ئەسكەرنى باشلاپ، قوستا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى. ھونلارمۇ چەۋەنداز ئەۋەتىپ كۈچنى ئاشۇردى. خەن تېرىقچى ئەسكەرلىرى ئاز بولغانلىقتىن تاقابىل تۇرالماي، يارغول شەھىرىگە كىرىۋېلىپ مۇداپىئەلەندى. ھون سەركەردىسى شەھەر بوسۇغىسىغا قىستاپ كېلىپ، جېڭ جېغا: «تەڭرىقۇت بۇ يەرنى چوقۇم ئالىدۇ. بۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىشىڭلارغا يول قويمايدۇ» دېدى ۋە شەھەرنى بىر نەچچە كۈن مۇھاسىرە قىلىپ چېكىنىپ كەتتى.

كېيىن بىر نەچچە مىڭ هون چەۋەندازلىرى قوسنى پات - پات مۇھاسىرە قىلىپ تۇردى. شۇڭا جېڭ جي خانغا مەكتۇپ يوللاپ «قوس چېدىرىدىن 1000 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا، ئارىلىقتا تاغ - دەريالار بار. قوس شىمال تەرەپتە هونلارغا يېقىن. چېدىردىكى خەن خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ كۈچى بىزنى قوغدىيالمايدۇ. تېرىقچى ئەسكەرلەرنىڭ كۆپەيتىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ ئىلتىماس قىلدى. ۋەزىر - ۋۇزۇرالار بۇ ھەقتە كېڭەش قىلىپ، يول يىراق، چىقىم كۆپ. قوستا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلىشنى ۋاقتىنچە توختىتىش كېرەك. دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن خەن شۈەندى جاڭلو بېگى چاڭ خۇيغا يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنى جاڭيې بىلەن جيۇرچۈەندىكى چەۋەندازلارنى باشلاپ، قوسنىڭ 1000 نەچچە چاقىرىم شىمالىغا بېرىپ ھەيۋە كۆرسىتىشكە ئەۋەتتى. هون چەۋەندازلىرى چېكىنىپ كەتتى. جېڭ جي مانا شۇ چاغدىلا مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ چېدىرغا قايتتى. جەمئىي ئۈچ چېرىكچى تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

قوس خانى ئاسىيۇغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن ئاسىيۇ خانى ئۇنى ئېلىگە قايتۇرماي ئېلىپ قالدى ۋە خەن شۈەندىگە ئەلچى ئارقىلىق يوللىغان مەكتۇبىدا قوس خانى ئاسىيۇدا قالدۇرۇلغانلىقىنى، ئەلدە بىرەر جىددىي ئەھۋال تۇغۇلۇپ قالسا، هونلارغا غەرب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. بۇنى قوبۇل كۆرگەن خەن خانلىقى كېنىگىتتە تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان قوس خانزادىسى كۈنسۈنى ئېلىگە قايتۇرۇپ، قوسقا خان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قوس خانلىقىنىڭ يەرلىرى هونلارغا بېرىۋېتىلدى. قوس خانى كۈنسۇ خەن خانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا يېقىنلىشىپ، هونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ ئەمىن تاپتى. خەن خانلىقى بىلەن تېخىمۇ ئىناقلىشىپ كەتتى. كېيىن خەن خانلىقى ياندىاش بەگ يىن گۇاڭدېنى ئەۋەتىپ ئاسىيۇ خانىنى ئەيىبلىدى. قوس خانى ئوقۇيىنى خەن ئوردىسىغا ئالدۇردى ۋە خەن شۈەندى ئۇنىڭغا ئىستىقامەتگاھ كۆرسىتىپ بېرىپ، بالا - چاقىلىرى بىللە بىللە شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ مىلادىيەدىن 62 يىل ئىلگىرى (خەن شۈەننىڭ يۈەنكاڭ 4 - يىلى) بولغان ئىش ئىدى. كېيىن خەن خانلىقى قورۇل چېرىكچى

بېگى تەيىنلەپ قوستا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى.

مىلادى 2 ـ يىلى (خەن بېگدىنىڭ يۈەنشى 2 ـ يىلى) ئارقا قوس بەگلىكىدە ۋۇچۈەن ⑩نىڭ شىمالىدىن يۈمىنگە بارىدىغان يېڭى يول تېپىلدى. بۇ يول يېقىن ۋە قولاي ئىدى. قورۇل چېرىكچى بېگى شۈيۈ مانا شۇ يولنى ئېچىپ مۇساپىنى يېرىم ھەسسە قىسقارتماقچى ھەمدە قۇمتاغدىن ئۆتۈش جاپاسىدىن قۇتۇلماقچى بولدى. ئارقا قوس بېگى قوچۇ بۇ يېڭى يول ئېچىلسا يولۇچىلارنى تەمىنلەش مەسئۇلىيىتىنىڭ ئۆز ئېلى ئۇستىگە چۈشۈپ قالىدىغانلىقىنى بىلەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ يېڭى يول ئۆتىدىغان يەرنىڭ بىر قىسمى ھون ئېلى جەنۇب سەركەردىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى رايونغا يېقىن ئىدى. بۇ يەرنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىپ، خانغا مەلۇم قىلماقچى بولغان قورۇل چېرىكچى بېگى شۈيۈ، ئارقا قوس خانى قۇتچۇرنى تەكلىپ قىلىپ ئىسپاتلاپ بېرىشنى سورىدى. قۇتچۇر ئۇنىمىغاچقا شۈيۈ ئۇنى قايتۇرماي تۇتۇپ قالدى. قۇتچۇر ئۆزىنى ساقلاۋاتقان ئەمەلدارلارغا قوي، كالا پارا بېرىپ قويۇۋېتىشنى تەلەپ قىلسىمۇ، ئەمەلگە ئاشمىدى. بۇ چاغدا قوچۇنىڭ ئۆيىدىكى نەيزە ئۇچىدىن ئوت چىققانىمىش، خوتۇنى گوزسۇ قۇتچۇر بىلەن كۆرۈشۈپ: «نەيزە ئۇچىدىن ئوت چاقناش ئۇرۇش ئالامىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇرۇش قىلىش ئۇچۇن پايدىلىق، بۇرۇن ئالدى قوس خانى قورۇقچى بەگنىڭ ئەمىر ـ لەشكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ يەردە ئۇزۇن تۇرۇپ قالسىلىرى، چوقۇم ئۆلتۈرۈلدىلا، ئۇنىڭدىن كۆرە ھونلارغا تەسلىم بولغان ياخشى دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىككىسى ئاتلىنىپ قوس (ئىدىقۇت) قورغىنىنى بۆسۈپ چىقىپ ھونلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن ⑪.

مانا بۇ قەدىمكى زاماندا ھون ئىمپېرىيىسى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىدا قوسلار ۋە قوسلار رايونىنى تالىشىپ 70 يىلدەك ئېلىپ بارغان بەش قېتىملىق مەشھۇر ئۇرۇش توغرىسىدىكى مۇھىم بايانلار قوسلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا ئەڭ دەسلەپتە ياشىغان خەلقلەر ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قوسلار ۋە قوسلار ياشىغان رايوننىڭ ئىستراگېدىيىلىك

ئورنىنىڭ قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ تولۇق چۈشەندۈرىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «قوس كاھبەگلىكى» ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىدىقۇت قەلئەسىگە (يەرلىكى قوس قورغىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) توغرا كېلىدۇ. ئارقا قوس خانى قۇتچۇرنىڭ خوتۇنىنىڭ «نەيزە ئۇچىدىن ئوت چاقناش ئۇرۇش ئالامىتىنى كۆرسىتىدۇ: بۇ ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن پايدىلىق. بۇرۇن ئالدى قوس بېگى قورۇقچى بەگنىڭ ئەمىر - لەشكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ يەردە ئۇزۇن تۇرۇپ قالسىلىرى چوقۇم ئۆلتۈرۈلىدىلا، ئۇنىڭدىن كۆرە ھونلارغا تەسلىم بولغان ياخشى دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىككىسى قوس قورغىنى (ئىدىقۇت) تىن بۆسۈپ چىقىپ ھونلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى» دېگەن سۆزىدىكى قوس قەلئەسى - 高昌壁 كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى قوس (قورغىنى) دېگەن سۆز خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا 高昌 دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

فىك چېگچۈن ئەپەندى تۈزگەن «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» Qoco، يەنە Kocho دېگەن ئىككى يەرنىڭ گېرمانىيىلىك فون. لىكوك قاتارلىق ئېكىسپېدىتسىيىچىلەر تۇرپاندا ئېرىشكەن تۇركچە ھۆججەتتە ئۇچراتقانلىقىنى، فرانسىيىلىك پېللىئوت بۇنى 高昌 نىڭ ئاھاڭى دەپ قارىغانلىقىنى، ئورنى بۈگۈنكى تۇرپان ناھىيىسىگە قاراشلىق قاراخوجا (Karahoja) شەھىرىدە ئىكەنلىكىنى؛ ئۇ ئىدىقۇت شەھىرى يەنى دەقيانۇس شەھىرى (Dakyanus Shari) دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقىنى. خەن دەۋرىدە قوس قەلئەسى (高昌壁)، تاڭ دەۋرىدە قوس ناھىيىسى (高昌县)، سۇڭ، يۈەن مەزگىللىرىدە 高昌 ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پايتەختى (高昌回鹘国都) بولغانلىقى، «لياۋ خانلىقىنىڭ تارىخى» دا: 和州回鹘 (قوچۇ ئۇيغۇرلىرى) دەپ ئاتالغانلىقىنى «يۈەن خانلىقى تارىخى» دا: 高昌亦都护 (ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى) دەپ ئاتالغانلىقىنى: «جىن خانلىقى تارىخى» ۋە «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دە؛ قوس قوچۇ (高昌) سۆزى قوچۇ (和州) دەپ خاتا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى؛ «يۈەن خانلىقى تارىخى» دا: يەنە قارا قوچۇ، قاراخوجا،

合剌和州,合剌火州,哈剌霍州,合剌火者 دېگەندەك تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى: «قوچۇدىكى شى جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» دە: 高昌 (قوس) بۈگۈنكى: قارا قوچۇدۇر (哈剌和卓 دېيىلگەنلىكىنى، «مىڭ خانلىقى تارىخى» : دا « 火州 (قوچۇ) يەنە بىر نامى قارا، تۇرپاننىڭ 30 چاقىرىم شەرقىدە، ئۇنىڭ شەرقىدەرەك قاقاس شەھەر (荒城) بار، دەل شۇ قوس ئېلىنىڭ پايتەختىدۇر» دېيىلگەنلىكىنى؛ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى قارا قوچۇ دېگەن ئەنە شۇ قاقاس شەھەرنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى قەيت قىلىنغان ㉑. بۇلار پەقەت 高昌 (قوس) ئاتالغۇسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشىنىلا چۈشەندۈرۈپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى چۈشەندۈرەلمىگەن.

قوس سۆزى توغرىسىدا تارىخشۇناس مىڭ فەنرېن ئەپەندى «بېشبالىقنىڭ تارىخى جۇغراپىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابىدا: غوز (姑师)- qusi بىلەن قوس(车师) - qushu ئوخشاش بىر نامنىڭ خەنزۇچە باشقىچە تەرجىمە قىلىنىشى بولۇپ، شىگيۇەننىڭ 2 - يىلى (مىلادىدىن 63 يىل بۇرۇن) ئالدى (车师前部)، ئارقا قوس (车师 后部) دەپ ئايرىۋېتىلىشتىن ئىلگىرى، قوس (گوس ياكى غوز) - 姑师 دەپ ئاتىلاتتى. ئايرىۋېتىلگەندىن كېيىن ئالدى قوس، ئارقا قوس دەپ ئاتالدى، دېيىلگەن، يەنە شۇ كىتابتا قوسلارنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ، سېن جۇڭمىيەن ئەپەندىنىڭ «كۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچۇ ھاكىمىيىتى ھەققىدە تولۇقلىما» ناملىق ماقالىسىدە: غوز - قوس ئوخشاش بىر نامنىڭ خەنزۇچە گۇشى، جۈيشى (车师 ، 姑师) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر. ئۇلارنىڭ ئوخشاش بىر نام ئىكەنلىكىدىن شۇبھىلىنىش ھاجەتسىز. بۇ ئەسلىدە قوس (qusi) دەپ ئاتىلاتتى. قەدىمدە قوس (qusi) قۇسۇ (qushu) غا ئۆزگەرگەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. شۇڭا، غوز (姑师) ياكى قوس (车师) پانتىكىن تاش پۈتۈكىدە Qosu ياكى Qusu دەپ پۈتۈلگەن. پىلليئوت ئەپەندى («غەربىي يۇرت جەنۇبىي دېڭىز تارىخىي جۇغراپىيىسى ھەققىدە مەجمۇئە» 68 - بەتتە) دە: Qosu بىلەن «تاڭنامە جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىكى 孤舒

www.uyghurkitap.com

(قوس) تاۋۇش جەھەتتە يېقىن. 孤舒 (قوس) بىلەن 哥舒 (قوسۇ) ئوخشاش بىر نامنىڭ (خەنزۇچە) باشقىچە تەرجىمە قىلىنىشى... 哥舒 (قوسۇ ـ قوشۇ) تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى. قوس (姑师) گەرچە شەھەر دۆلىتى بولسىمۇ، غەربىي خەن (مىلادى بۇرۇنقى 206 ـ 25 ـ يىللىغىچە) نىڭ ئاخىرلىرى ھونلار بۇ جاينى (قوسلار زېمىنى دىمەكچى) كۆپ قېتىم تالاشقان... دېمەك ھون قەبىلىلىرى ئىچىدە قوس (姑师) لار بارلىقى مەلۇم. ئۇلار كېيىنكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تۈركلەرگە قارام بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار (قوس) نىڭ نامى 哥舒 (قوسۇ) ياكى 孤舒 (قوس) دەپ تەرجىمە قىلىنىدىغان بولدى. بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىت» دەيدۇ دېيىلگەن ⑬.

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «ئۇشۇرغولدىن شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، ئالدى قوستىكى 高昌壁 (قوس قورغىنى) غا 1200 چاقىرىم، ئۇ يەردىن شىمالغا قاراپ ماڭغاندا ئارقا قوسنىڭ ئالتۇنبالىق قەلئەسىگە 500 چاقىرىم كېلىدۇ) دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: « ئالدى قوس 高昌 ئوردىسىنىڭ قورغىنى... ئۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز، ئاۋام پۇقرالىرى باياشات بولغاچقا 高昌 قورغىنى 高昌 شۇ دۆلەتنىڭ نامى بولۇپ قالغان» دېيىلىدۇ ⑭. «سۇڭ خانلىقى تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى» سىدىمۇ: «قوچۇ شەھىرى (高昌城) دەپ ئاتىلىشى، ئۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز، ئاۋام پۇقرالىرى باياشات بولغاچقا، 高昌 دەپ ئاتالدى. ئۇ يەردە خەن خانلىقى دەۋرىدىلا 高昌 قورغىنى بولغاچقا، دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن ⑮. بۇنىڭدىن مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدە 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان 高昌 (قوچۇ) دېگەن سۆزنىڭ (مەنىسىنىڭ) مەركىزى جاينىڭ يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى ئېگىز، ئاۋام پۇقرالىرىنىڭ باياشات ئىكەنلىكىدىن 高昌 دەپ ئاتالغان، دەپ قارىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئەپسۇسكى، 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان كىشىلەر 高昌 (قوچۇ) دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقان بۇ نامنىڭ كېلىش مەنبەسى زادى قەيەردە؟

بىز يۇقىرىدا تۇرپان رايونىدا ئەڭ دەسلەپتە پائالىيەتتە بولۇپ ئولتۇراقلاشقان خەلق قوسلار ئىكەنلىكىنى بايانلاپ ئۆتكەنىدۇق. تارىخنامىلەردىمۇ بۇ ھەقتە ناھايىتى ئېنىق خاتىرىلەر بار. مەسىلەن، ئالدىنقى خەن. كېيىنكى خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىلىرىدىكى بايانلاردا 高昌 رايونىدا ئەسلىدە قوسلار (姑师 ، 车师) بار ئىدى، دەپ خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە» 50 - جىلدىدا: « 高昌 ئالدى قوس خانلىقىنىڭ ماكانى» دېيىلگەن ⑯. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97 - جىلدىدا: «قوسلار خانلىقى يەنە ئالدى قوس دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ خاقانى يارغول شەھىرىدە تۇرىدۇ» دېيىلگەن ⑰. بۇ خاتىرىلەردە 高昌 ئەسلىدە قوسلار (车师) نىڭ ماكانى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. شۇڭا 高昌城 (قوس قەلئەسى) نى ئالدى قوس دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. شۈبھىسىزكى، تۇرپاندىكى يەرلىك خەلق قوسلار قۇرغان قوس قورغىنى ياكى قوس قەلئەسىنى خەنزۇلار 高昌垒 ، 高昌城 دەپ تەلەپپۇز قىلىپ تارىخنامىلەرگە خاتىرىلەنگەنلىكى ئېنىق.

高昌 نامى - ئەينى ۋاقىتتا تۇرپان ئويمانلىقىغا كەلگەن خەنزۇلار تۇرپان ئويمانلىقىدىكى يەرلىك خەلق قوسلار (车师 - مەنىسى ھارۋىكەش، ھارۋا ئۇستىلىرى) نىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە ئۇرۇش ماجىرالىرىدا ئىشلىتىۋاتقان كۆپ گۇگۇسۇنلۇك، ئېگىز ھەم يوغان چاقلىق ھارۋىلارنى كۆرۈپ ئۇلارنى قاڭقىللار (高车) دەپ ئاتىغان. 高车 نامىنىڭ قانداق قىلىپ 高昌 دەپ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ، لېكىن 高昌 نامى - مەزكۇر يەرنىڭ يۈزى تۈزۈلۈشىنىڭ ئېگىز بولۇشىدىن كەلگەن بولماستىن 高车 سۆزىنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقتىن كەلگەنلىكى روشەن. تارىخنامىلەردىكى ئالدى قوس - قوس قەلئەسى 高昌壁 - 车师前部 ئەمەلىيەتتە ھازىرقى قوچۇ (高昌) - قوس (姑师 ، 车师) نىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەنلىكى تارىخىي رېئاللىق، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى گېرمانىيىلىك فون. لىكوك 1905 - يىلى تۇرپان رايونىدا ئېلىپ بارغان ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا قاراغوجىدىكى ئىدىقۇت قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن تاپقان مانى دىنىغا

ئائىت پارچىدىكى قوچۇ xocvo دېگەن نام (高昌 - 火州) ئارقىلىق ئىسپاتلاشقىنى بولىدۇ. روسىيىلىك مىنورسكىي xocvo - khocho نى 高昌 دەپ قارايدۇ. ياپونىيىلىك ئەنبۇجىيەنفۇ ئەپەندى «غەربىي ئۇيغۇرىيە تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابىدا guju (قوچۇ) - 高昌 نى كۆرسىتىدۇ. يەنى Quju - 高昌 نى سۆزلەپ كېلىپ 高昌 - Qucu ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىدۇر. شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي ماكانى، دەيدۇ ⑱، مەسئۇدىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» ناملىق كىتابىدا: Kouchan - 高昌 دېگەنلىكتۇر دەپ يېزىلغان ⑲.

10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى (مىلادى 983 - 982 - يىللار) ئىسمى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىپ قالدۇرۇلغان «ھۇدۇدۇل ئالەم» (Alam - Hududu) («ئالەمنىڭ پاسىللىرى») ناملىق كىتابتا: « Qoco — chan — Kaot — chanh — Kaot 高昌 دۇر» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئەسلىدىكى قوسلار يەنى قوس ئۇلۇسى (姑师人 Qozugus ، 车师人) يىراق قەدىمكى زامانلاردىن بۇيانقى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ھەر خىل تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن بولغان ئىستىخىيىلىك ۋە ئىستىخىيىسىز تىل ئىستىلاھلىرى نەتىجىسىدە —Khoco—Khocha, Khouchan. Kao Chan, Kcio—tchang qosu, qusi, qush Quz ←qoco ←qoco ←Qoco ←Qocho ←Hocho بولۇپ خەنزۇچىدا 高昌 دەپ ئاتالغان.

يەنە تارىخىي ئەسەرلەردە قوسلار ياكى غوزلار توغرىلىق: «ئۇلار ھەر قېتىملىق يۇرۇشكە ئاتلانغاندا ئۇلارنىڭ ئىگىز چاقلىق ھارۋىلىرىدىن ‹قاڭقا›، ‹قاڭقا›، ئاۋازى چىقسا، ئەسكەرلىرى (ئاياغ) دىن ‹گۇس›، ‹گۇس›، (مەنىسى ئالغا - ئالغا) دېگەن ئاۋاز چىقاتتى» ⑳ دېگەندەك مۇھىم ماتېرىياللار بار. بۇنى قوس ياكى غوز نامىنىڭ قانداق كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى يېڭى مەنبە دېيىشكىمۇ بولىدۇ. «قاڭقا» توغرىلىق ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە: «. . . ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرىگە، نۆكەرلىرىگە، خەلقىگە شۇنداق كۆپ غەنىمەتلەر

چۈشتىكى، ئۇنى تۇشۇشقا شۇنچىۋالا ئات، خېچىر، كالىلار ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقاننىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چىۋەر كىشى بار بولۇپ، ئىسمى بارماغلىق يوسۇن بىلىگ ئىدى. بۇ چىۋەر ئادەم بىر ئېگىز (چاقلىق) ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ئۈستىگە جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى. ھارۋىنىڭ ئالدىغا جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى. ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى. نۆۋكەرلەر، ئەل - جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى. ئېگىز چاقلىق ھارۋا ماڭغاندا «قاڭقا، قاڭقا» دېگەن ئاۋاز چىقاتتى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا «قاڭقا» دەپ ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قاڭقالارنى كۆرۈپ كۈلدى. ئېيتتىكى: «قاڭقا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى جانلىق غەنىمەت سۆرەپ ماڭىدىكەن. ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن «قاڭقالىق ساڭا ئات بولسۇن». سۆزىنى تۈگىتىپ يۈرۈپ كەتتى» دېيىلگەن. ㉑ «قاڭقا» سۆزى ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدە 高车 دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن قوللانغان. ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ ئىككى كىلومېتىر شەرقىدە قاڭقا مەھەللىسى دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار.

«قامۇس» نىڭ 191 - جىلدىدا: «جىن دەۋرىدە يارغول شەھىرى قوچۇ ۋىلايىتى (高昌郡) دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن㉒. بۇ مەلۇمات، قوچۇ ۋىلايىتى يارغولدا ئەمەس، قارا خوجىنىڭ قوس قەلئەسىدە يەنى قوچۇدا تەسىس قىلىنغانلىقىنى. «قامۇس» نىڭ مۇئەللىپى دۈيۈنىڭ خاتالىشىشى سەۋەبلىك، «يېڭى تاڭنامە» قاتارلىق تارىخنامىلەرنىڭ ھەممىسىدە يارغول قوچۇ خانلىقى (高昌国) نىڭ پايتەختى دەپ ئاتىلىپ كەلدى. ئەمەلىيەتتە قوچۇ ۋىلايىتى (高昌壁) جايلاشقان ئورۇن ۋە قوچۇ خانلىقى (高昌王国) نىڭ پايتەختى يارغولدا بولماستىن، بەلكى قوس قەلئەسى (高昌壁) ياكى قوچۇ (高昌) دا ئىدى. لېكىن قوچۇ خانلىقى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن يارغول قوسلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىساد مەركىزى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم كەڭ يايلاق رايونلىرىغا مەشھۇر ئىدى.

قوچۇ ۋىلايىتى ۋە قوچۇ خانلىقى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن قوسلار تۇرپان

ئويمانلىقىدىكى ئاساسلىق ئاھالە بولۇپ، ۋېي، جىن خانلىقلىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى (مىلادى 220 ـ 420 ـ يىللار) دا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى كۆپىيىپ كەتكەنلىكتىن، نۇرغۇنلىغان خەلق ئۇرۇشتىن بىزار بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىغا قېچىپ كېلىشتى. بۇنىڭ بىلەن خېشى كارىدورىدىكى بىر قىسىم تەپرىقچى كۈچلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋېلىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ئەمما خېشى كارىدورىدىكى لياڭجۇ ئايمىقى چەت ـ ياق بىر جاي بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ يەر بىر قەدەر تىنچ ئىدى. شۇ چاغدا جاڭ گۈي ئىسىملىك بىر سەردار بۇ يەردە بىر تەپرىقچى ھاكىمىيەت قۇرۇپ دۆلەت نامىنى ئالدىنقى لياڭ خانلىقى دەپ ئاتىدى. مىلادى 317 ـ يىلى، ئالدىنقى لياڭ ھۆكۈمرانى جاڭ گۈينىڭ نەۋرىسى جاڭ جۈن تەختكە چىقىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي قوشۇن باشلاپ قوسلار قەلئەسىگە (高昌壁) ھۇجۇم قىلىپ ئىگىللىۋالدى. ھەم قوسلار قەلئەسىدە ۋىلايەت تەسىس قىلىپ قوچۇ ۋىلايىتى (高昌郡) دەپ ئاتىدى. بۇ تۇرپان رايونىدا ناھىيە ـ ۋىلايەت تۈزۈمىنىڭ تۇنجى قېتىم يولغا قويۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئالدى قوس زېمىنىدا ئالدى قوس خانلىقى (车师前国) بىلەن قوس (قوچۇ) ۋىلايىتى (高昌郡) دىن ئىبارەت تەپرىقە ھالەتتىكى ئىككى ھاكىمىيەت سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. كېيىن جياڭ جىنسۇن ئىسىملىك بىر كىشى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ جاڭ جۈننى يوقاتتى. لېكىن قوچۇنىڭ ۋىلايەت تۈزۈمىنى ئۆزگەرتمىدى. ئالدىنقى لياڭدىن جاڭ جۈن، ئالدىنقى چىندىن فۇجيەن، كېيىنكى لياڭدىن لۈي گۇاڭ، غەربىي لياڭدىن لى گاۋ، شىمالىي لياڭدىن قۇتقۇ مۇنسۇنلار قوچۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولۇپ قوچۇ ۋىلايىتىنى ئىدارە قىلدى. شۇ چاقىچە تۇرپان ئويمانلىقىدا ئالدى قوس خانلىقى بىلەن قوچۇ ۋىلايىتى بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. خانلىقنىڭ پايتەختى يارغولدا، ۋىلايەتنىڭ مەركىزى ھازىرقى قوچۇ قەدىمكى شەھىرىدە ئىدى.

مىلادى 386 ـ يىلى سىيانپىلاردىن بولغان تۇغباتكۈي خانلىق قۇردى. خانلىق نامى تارىختا شىمالىي ۋېي دەپ ئاتالدى. مىلادى 439 ـ يىلى،

www.uyghurkitap.com

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلاد خانى تۇغباتتاۋ شىمالىي لياڭنىڭ خانى قۇتقۇ مۇقاننى تۇتۇۋېلىپ، شىمالىي لياڭ خانلىقىنى يوقاتتى. تۈركلەشكەن هون ئەۋلادىدىن بولغان قۇتقۇ ئۇرغۇ ئاكىسى قۇتقۇ مۇقان ۋە ئىنىسى قۇتقۇ ئارغۇ قاتارلىق خان جەمەتىدىكىلەر بىلەن بىللە غەربكە قاراپ قېچىپ، تارىم چۆللۈكىدىكى پىشامشان (هازىرقى چەرچەن، چارقىلىق دائىرىسىدە) ئارقىلىق قوچۇغا كېلىۋالدى. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «قۇتقۇ ئۇرغۇ خان جەمەتىدىكى قەۋم قېرىنداشلىرىنى باشلاپ غەربتىكى قۇملۇققا قېچىپ كەتتى» دېيىلگەن ㉓. مىلادى 442- يىلى 9 - ئايدا قۇتقۇ ئۇرغۇ پىشامشان، كېنگىت ئارقىلىق قوچۇغا ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلىپ، قوچۇنىڭ ۋالىيسى غانشۇاڭنى قوغلاپ چىقاردى. غانشۇاڭ ئاۋارلارنىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئاتتى. مىلادى 444 - يىلى 6 - ئايدا قۇتقۇ ئۇرغۇ كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلدى. بۇنىڭ بىلەن هۆكۈمران تەبىقە ئىچىدە غەۋغا كۆتۈرۈلدى. بۇ غەۋغادا قۇتقۇ ئۇرغۇنىڭ ئىنىسى قۇتقۇ ئارغو تاشقى كۈچنىڭ ياردىمى ئارقىلىق قۇتقۇ ئۇرغۇنىڭ ئوغلى قۇتقۇ چەنشۇنىڭ قولىدىكى هەربىي هوقۇقنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى شىمالىي لياڭ خانى دەپ ئاتىدى. قۇتقۇ چەنشۇ ئەگەشكۈچىلىرىدىن 500 ئائىلىنى باشلاپ شەرق تەرەپتىكى ئاۋارلارنىڭ كونتروللۇقىدىكى ئىۋىرغولغا قاچماستىن، غەربىي تەرەپتىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قاراشلىق ئالدى قوس خانلىقىغا قاچتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋشكە بولىدۇكى، قۇتقۇ ئارغۇ سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاشتا ئاۋارلاردىن پايدىلانغانلىقى ئېنىق. ئەينى چاغدا كېنگىتنىڭ شەرقىدىكى يەتتە شەهەر پىشامشان بىلەن قوچۇ ئوتتۇرىسىدىكى يول ئۇستىدە بولۇپ، ئۇلار قۇتقۇ ئارغۇنىڭ قولىدىكى شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى. شىمالىي ۋېيغا قارام بولغان قوس خانى قايلونىڭ بولسا قۇتقۇچەنشۇ قاتارلىقلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ كۈچىنى زورايتقانلىقىدىن، پۇرسەت بولسىلا سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ ئەمدىلا تەختتە ئولتۇرغان قۇتقۇ ئارغۇغا تەهدىت سېلىپ تۇراتتى. ئۇ ئوغلىنى پايتەخت يارغول شەهرىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئەسكەر باشلاپ جەنۇب تەرەپتىن كېنگىتنىڭ شەرقىدىكى

يەتتە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇ يەرنى ئىشغال قىلىۋالدى. قۇتقۇ ئارغۇ بۇ يەردىن ئايرىلىپ قېلىشنى خالىماي، يەنە ئاۋارلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. «ئارغۇ قوسلارنىڭ كۆچىنىڭ بۆلۈنۈپ ئاجىزلاشقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئاۋارلارنى باشلاپ كېلىپ يارغولنى ساقلاپ قالغان شاھزادە قوسقا ئۈچ تەرەپتىن كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى. قوس ئۇلار بىلەن قاتتىق تىركەشتى. ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلغاچقا، يارغول شەھىرىگە قامىلىپ قالغان قوس سىرتتىن كېلىدىغان ياردەمگە ئېرىشەلمەي، ئاخىرى ئارغۇ تەرىپىدىن يېڭىلدى ۋە پىتىراپ كەتكەن 1000 تۈتۈندىن ئارتۇق خەلقنى يىغىپ كېڭگىتكە كەتتى.» «ۋېينامە. قوس تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، مىلادى 450 - يىلى قوس خانلىقىنىڭ خانى قايلو: «خانلىقىمىزغا قۇتقۇلار سەككىز يىلدىن بۇيان ئۇدا ھۇجۇم قوزغاپ كەلمەكتە. يۇقرالار ئاچ - يالىڭاچلىقتا، ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. قاراقچىلار دائىم پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، خانلىقىمىز ئۆزىنى - ئۆزى باشقۇرالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. خەلق ئەتراپ - ئالەمدىكى ئەللەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ سەرسان - سەرگەردان بولدى. بەزىلىرى شەرقتىكى كېڭگىتكە كەتتى. كەمىنىلىرىگە مېھرى - شەپقەت قىلىپ مۇرۇۋەتلىك قوللىرىنى سۇنۇپ، قۇتقۇزغايلا!» دەيدۇ. ㉔ شۇنىڭ بىلەن ۋېي خانلىقىنىڭ خانى تۇغباتتۇ (تەيۋۇدى) كېڭگىتكە ھال سوراپ ئاشلىق ياردەم قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن قوس بىلەن قويلۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا مىلادى 451 - يىلى ۋە 452 - يىلى ئۆلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، شىمالىي ۋېي خانلىقىغا بېيئەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 700 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن ئالدى قوس خانلىقى مۇنقەرز بولدى.

ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى بىلەن ئۆز يۇرتىدا قېپقالغان پىتىراپ كەتكەن خەلقنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان تەخمىنەن 200 تۈتۈندەك خەلق قۇتقۇ ئارغۇنىڭ بۇ زېمىندىكى ئاساسلىق يۇقرالىرى بولۇپ قالدى. بۇ قۇتقۇ ئارغۇنىڭ ئالدى قوس خانلىقى بىلەن قوس ۋىلايىتىنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرپان ئويمانلىقىنى تۇنجى قېتىم بىرلىككە كەلتۈرۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قۇتقۇ ئارغۇ تۇرپان ئويمانلىقىنى بىرلىككە

كەلتۈرۈپ، 10 يىلدىن كېيىن يەنى 460 - يىلى، ئاۋارلار قوتقۇ ئارغۇنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا غانبو جۇنى تەختكە چىقىرىپ، قوچۇ خانى دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپان ئويمانلىقى قوچۇ خانلىقى (高昌国) دەپ ئاتالدى. غانبوجۇ شۇبھىسىزكى غانشۇاڭنىڭ مىراسخورىدۇر. شۇندىن باشلاپ تۇرپان رايونىدا ئاۋارلار يۆلەپ تۇرغۇزغان قورچاق ھاكىمىيەت 30 يىلدەك ھۆكۈمرانلىق قىلدى. غان جەمەتىدىن غانشۇاڭ غانبوجۇ، غانشۇكويدىن ئىبارەت ئۈچ كىشى ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

مىلادى 487 - يىلى، ئاۋار خانى تورېن جەنۇبدىكى شىمالىي ۋېي خانلىقىغا تاجاۋۇز قىلماقچى بولۇپ، قاڭقىللار (高车) تەۋەلىكىدىكى قەبىلىلەردىن ئەسكەر يىغدى. قاڭقىللارنىڭ پۇۋوغۇر قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئاپۇرغۇر تورېنغا كۆپ قېتىم نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ، تورېن بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى. ئاپۇرغۇر بۇنىڭغا غەزەپلىنىپ قەبىلىسىدىكى خەلقنى باشلاپ غەرب تەرەپتە ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئالدى قوس خانلىقىنىڭ زېمىنىنىڭ غەرب تەرىپى (ھازىرقى توقسۇندىن ئالغوي، ئۈرۈمچى نەنسەنگىچە بولغان جايلارنى كۆرسىتىدۇ)گە كېلىپ ئۆز ئالدىغا خانلىق تىكلىدى. خەلق ئۇنى «بەگ قۇلى» دەپ ئاتىدى. بۇ شىمالىي ۋېيلارنىڭ «پەغپۇر» (تەڭرىنىڭ ئەركىسى) دېگىنى بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىدى. قاڭقىللار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن قاڭقىللار بىلەن ئاۋارلار ئوتتۇرىسىدا تۇرپان رايونىنى تالىشىش كۈرىشى باشلاندى. مىلادى 491 - يىلى ئاپۇرغۇر ئاۋارلار يۆلەپ تۇرغۇزغان قورچاق ۋالىي غان شۇكۇينىڭ قېرىندىشىنى ئۆلتۈرۈپ توخار جاڭ مىڭمىڭنى خان دەپ ئاتىدى. مىلادى 460 - يىلى ئالدى غوزلار (前部胡人) يەنى قوسلار جاڭ مىڭمىڭنى ئۆلتۈرۈپ مارۇي ئىسىملىك بىر كىشىنى خان دەپ ئاتىدى. مارۇي ئاۋارلارغا مايىل كىشى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا ئاۋارلارنىڭ قوچۇ رايونىدىكى تەسىرى قايتىدىن كۈچەيدى. بىراق ئەينى چاغدا قوچۇنىڭ ئەتراپىدىكى ۋەزىيەت ئاۋارلارغا نىسبەتەن پايدىسىز ئىدى. مىلادى 488 - يىلى شەرقتىكى ئاۋارلاردىن ئىۋىرغولنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان مۇھاپىزەتچى ئەمەلدار 3000 كىشى بىلەن شىمالىي ۋېيغا بەيئەت قىلدى.

غەربىي شىمالدىكى قاڭقىللار خانلىقىمۇ شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشۈۋالدى. غەربىي جەنۇبىدا ئاۋارلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرغان ياپبانلار تەڭرىقۇتلۇقى بار ئىدى. جەنۇبىي تەرىپىدە شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئاساسلىق ئۆگىلىرىدىن كېڭگىت ۋە پىشامشانلار بار ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، قوچۇ رايونىنىڭ ۋەزىيىتى ئانچە تىنچ بولمىدى. مىلادى 502 - يىلى ئانا ۋەتىنىگە چوڭقۇر مۇھەببىتى بولغان ئەسلىدىكى قوسلار شەرققە كۆچۈشنى خالىماي، ئاخىرى مارۇينى ئۆلتۈرۈپ چۇرجانىنى خان قىلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزدى. قوچۇ خانى ئاۋارلارنىڭ ھامىيىسى ئاستىدا سەلتەنەت يۈرگۈزۈۋاتاتتى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي قاڭقىللار ئاۋارلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن چۇر جانى قاڭقىللارغا بەيئەت قىلدى. دەسلەپتە ئالدى غوزلار (قوسلار) قاڭقىللارغا قارام بولدى. بىر قىسمى كېڭگىتكە كۆچۈپ كەتتى. يەنە ئابداۋۇللار (يەپتالىلار، ئېفتالىتلار) بېسىپ كېلىپ ئۇلارنى پاراكەندە قىلدى. مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن بۇ ئەلدىكى خەلق كۆپ قېتىم سەرسان بولدى. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئالدى غوزلار (前部胡人) ئەينى چاغدىكى قوسلارنىڭ قالدۇقلىرى بولغان تۇرپانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بىز مۇلاھىزە يۈرگۈزۈۋاتقان نىگىزلىك مەسىلە 高昌 سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىز بۇنى تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاپ كەلگەن قوسلار ئەتراپىدىكى جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا ئاساسەن ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ ئاساسلىق دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ يەرنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى ناھايىتى تۆۋەن بولغانلىقتىن، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەسلا مۇمكىن بولمىغان. شۇڭا بۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن قوسلار ئەتراپ مۇھىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان گوگوسۇنلىرى كۆپ، چاقى يوغان بولغان قاتناش قورالى - ھارۋىنى ئىجاد قىلغان. بۇنى ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقىدىكى پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمجىن يېزىسىدىكى تاغ غولىنىڭ ئارىسىدىكى قىياتاشقا چېكىلگەن ھارۋا رەسىملىرى ئىسپاتلايدۇ. بەزىلەر مۇشۇ دەلىللەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇلار بۇ يەرگە كەلگەندە

تۇرپاندىكى قەدىمكى خەلق ـ قوسلارنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋا ئىشلىتىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، تۇرپان ئويمانلىقىنى ئۇلار ئىشلەتكەن ھارۋىسىنىڭ نامى بىلەن قاڭقىللار (高车 ـ ئېگىز چاقلىق ھارۋالىقلار) دەپ ئاتالغانلىقىنى، لېكىن 高车 نىڭ 高昌 دەپ خاتا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى بىلگىلى بولىسمۇ، 高昌 نامى مەزكۇر جاينىڭ يەر يۈزى تۈزۈلۈشىنىڭ ئېگىز بولۇشىدىن كەلگەن بولماستىن 高车 سۆزىنىڭ بۇزۇپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغانلىقىدىن كەلگەنلىكى روشەن دەيدۇ. ㉕ ئەسلىدە تۇرپان رايونىدىكى قەدىمكى خەلق قوسلار (车师 ـ مەنىسى ھارۋىكەشلەر، ھارۋا ئۇستىلىرى) نامىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن 高车 (高昌) سۆزى كېيىنچە پۈتۈن مۇڭغۇل ـ شىنجاڭ ئېگىزلىكىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان تۇرا خەلقلىرى تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك قوللىنىدىغان بولغان. شۇنىڭ بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدا تۇرالار يەنە قاڭقىللار دەپمۇ ئاتالغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «قاڭقىل (高车) ئەسلىدىكى قىزىل تۇرالارنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇلار دەسلەپتە تېرىلار، تۇرالار دەپ ئاتالغان. شىماللىقلار ئۇلارنى تېرىلار، قاڭقىللار دەپ ئاتىغان. شيالىقلار (خەنزۇلار) قاڭقىللار تىگىرىكلار، تۇرالار، تۇرانىلار دەپ ئاتىغان. بۇ قەۋملەر ئىچىدە تېرىلار ئۇيغۇر، قوغۇرسۇ، چۆجە، قۇتلۇق غوز قەۋمى ئىزگىلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، قاڭقىللار تۇرالار ـ بولۇپ قاڭقىل 高车 نامى. باشقىلار ئۇلار ئىشلەتكەن كۆپ گوگۇسۇنلۇك، ئېگىز چاقلىق، ماڭغاندا «قاڭقا، قاڭقا» ئاۋازى چىقىدىغانلىقىنى كۆرۈپ قاڭقىللار (车高) دەپ ئاتىغان. ئەمەلىيەتتە ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللار موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە ياشىغاندىن باشقا يەنە تۇرپان ئويمانلىقى ۋە بېشالىق قاتارلىق جايلاردا ياشىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى قوسلارمۇ قاڭقىللار (车高) دەپ ئاتىلىپ كەتكەن.

ھەممىمىزگە مەلۇم، مىلادى Ⅵ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرى ئەسلىدە ئاۋارلارنىڭ تۆمۈرچى قۇللىرى بولغان تۈركلەر ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىدا باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار قاڭقىللار خانلىقىغا غەرب

تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش تۈمەن تۇتۇندەك پۇقراسىنى ئەل قىلىۋالدى. يەنە تۈركلەرنىڭ سەردارى تۈمەن ئاۋارلارغا قۇدىلىشىش قىلىش تەلىپىنى قويدى. بىراق تۈمەن ئاۋار خاقانى ئاناغاينىڭ تىل ھاقارىتىگە ئۇچرىدى. تۈمەن بۇنىڭغا غەزەپلىنىپ ئاۋارلارنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئۆزئارا بېرىش - كېلىشنى ئۈزدى. بۇنىڭ بىلەن ئاۋار خاقانلىقى بىلەن قوچۇ خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى يول تۈركلەر تەرىپىدىن ئۈزۈۋېتىلدى. مىلادى 552 - يىلى تۈمەن ئاۋارلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاۋارلار قوشۇنىنى تارمار قىلدى. ئاۋارلار خاقانى ئاناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. تۈمەن ئۆزىنى «ئىل قاغان» دەپ ئاتاپ ھازىرقى جىمسارىدا چېدىر تىكىپ، تۈرك خانلىقىنى قۇردى. نەچچە يىلدىن كېيىن تۈرك خانلىقى بىلەن قوچۇ خانلىقى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. . . تۈركلەرنىڭ ئەسكەرلىرى قاۋۇل، ھەيۋەتلىك، ئىنتىزامچان، چېنىققان ئىدى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى قاتتىق ئىركەشكەندىن كېيىن، ئاۋارلار پۇرسەت تېپىپ چېكىندى. شۇنىڭ بىلەن قايتا ئۇرۇشقا پۇختا تەييارلىق قىلىپ، چېگرا - قورغانلارنى مۇستەھكەملىدى. ئاقىۋەتتە ئۇلار ئۇرۇشماي، ئىتتىپاقلىشىپ قۇدىلاشتى. بۇ قوچۇ خانى چۇرشانىشنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋاقتىدا يۈز بەرگەن ۋەقە بولۇپ، مىلادى 554 - 552 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قوچۇ خانلىقى تۈركلەرگە قارام خانلىق بولۇپ، خان تۈركلەر بەرگەن ئوتتۇغات نامىنى قوبۇل قىلدى. قوچۇ خانى چۇر شانىشنىڭ شاھزادىسى چۇرباغامۇ تۈرك خاقانىنىڭ مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئالدى. دېمەك، مىلادى 435 - يىلىدىن 552 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بىر قانچە يىلدىن باشقا ئاۋارلار قوچۇ رايونىنى 100 يىلدىن ئارتۇقراق ئىدارە قىلدى. مىلادى 497 - يىلى ئەتراپىدا قوچۇدا چۇر (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بەگ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) جەمەتىدىن چۇرما (ئۇيغۇر) ھۆكۈمرانلىقىنى قولغا ئالدى. ئۇ 27 يىل دەۋر سۈرۈپ، مىلادى 523 - يىلى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى چۇركان تەختتە ئولتۇرۇپ يەتتە يىل دەۋر سۈرۈپ، مىلادى 548 - يىلى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى چۇر ئانىسى تەختتە ئولتۇرۇپ ئىككى يىل دەۋر سۈرۈپ تەخمىنەن مىلادى 550

- يىلى ئۆلدى. ئورنىغا شانشى تەختتە ئولتۇرۇپ تۆت يىل دەۋر سۈرۈپ مىلادى 554 - يىلى ئۆلدى. مىلادى 555 - يىلى چۇرباغا (؟) تەختتە ئولتۇرۇپ ئالتە يىل دەۋر سۈرۈپ، مىلادى 561 - يىلى ئۆلدى. ئورنىغا چۇرجەنگوي (؟) تەختتە ئولتۇرۇپ 41 يىل دەۋر سۈرۈپ، مىلادى 601 - يىلى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى چۇربايار تەختتە ئولتۇرۇپ 12 يىل دەۋر سۈرۈپ، مىلادى 613 - يىلى ئۆلدى. مىلادى 614 - يىلى چۇرۋى (؟) تەختتە ئولتۇرۇپ ئالتە يىل دەۋر سۈرۈپ، مىلادى 619 - يىلى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى چۇر ۋېنتاي تەختتە ئولتۇرۇپ 17 يىل دەۋر سۈرۈپ، مىلادى 640 - يىلى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى چۇرچشان تەختتە ئولتۇردى.

بۇ مەزگىللەردە قوچۇ رايونى 150 يىل ئەتراپىدا ئاۋارلار، قاڭقىللار ۋە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېغىر قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ تۇرغانلىقتىن، قوچۇ خانلىقىدىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. قوچۇ خانلىقىغا چۇر جەمەتىدىن جەمئىي توققۇز كىشى خان بولۇپ 141 يىل ئەتراپىدا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، قوچۇ خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ۋەزىيىتى مۇقىم بولغانلىقتىن، خانلىق روناق تېپىپ شەھەر بازارلىرى كۆپىيىپ ئەسلىدىكى سەككىز شەھەردىن 22گە يەتتى. بۇ جەرياندا قوچۇ خانلىقى يەنە سىرتقى جەھەتتە ئوتتۇرا ئىقلىم ۋە شىمالىي ۋېي خانلىقىدىن تارتىپ سۈي، تاڭ سۇلالىرىگىچە، ئاۋارلار قاڭقىللار ۋە تۈركلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى. ئىچكى جەھەتتە ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ باشقا مىللەتلەرنى ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش تېز بولدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئەسلىدىكى تۇرا، قاڭقىللار ھەر قايسى قەبىلىلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنى ئاساس قىلىپ بىرلىككە كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئۇيغۇر دەپ ئاتالدى. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئەسلىدىكى قوچۇ رايونىدىكى قوس، غوزلارنى ئاساس قىلىپ ھون، سيانپى، ئاۋار، توخرى، ئاسىيۇ، تويوخۇن، ئېفتالىت، تۈرك قاتارلىق خەلقلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ ئاسسىمىلاتسىيە قىلىپ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈردى.

مىلادى 640 ـ يىلى جۇر جەمەتىدىن چۇرچشان قوچۇ خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئۇ غەربىي تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ تاڭ ئوردىسىغا قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى تاڭ تەيزوڭ (لى شىمىن) چوڭ سانغۇن خوجۇنجىنى قوچۇنى تىنجىتىشقا ئەۋەتىپ قوچۇنى تىنجىتىپ، بۇ يەردە ئايماق تەسىس قىلىپ غەربىي ئايماق (西州) دەپ ئاتىدى. قوچۇ ئايمىقىنىڭ ئاستىدا ناھىيە، ناھىيىنىڭ ئاستىدا يېزا، يېزىنىڭ ئاستىدا مەھەللە ـ كەنت تەسىس قىلىندى. يارغول بۇ چاغدا قوچۇ ئايمىقىنىڭ ئەڭ چوڭ ناھىيىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

مىلادى 755 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەنلۇك ـ سۈيگۈن توپىلىڭى يۈز بەردى. بۇ مەزگىللەردە تاڭ سۇلالىسى ئىچكى قىسىمدىكى توپىلاڭنى تىنجىتىش بىلەن ئاۋارە بولغاچقا، قوچۇنى ئىدارە قىلىشقا ئامالسىز قالدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان تىبەت ئاقسۆڭەكلىرى غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يولنى توسۇۋېلىپ، غەربىي يۇرتنى تاڭ سۇلالىسى قولىدىن تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قوچۇ تىبەتلىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. «سۇڭنامە. قوچۇ تەزكىرىسى» دە: «قوچۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى (627 ـ 649) خو جۈنجى باشچىلىقىدا تىنجىتىلغاندىن كېيىن ئۇ قوچۇ ئايمىقى دەپ ئاتالدى. لېكىن ئەنلۇك ـ سۈيگۈن توپىلىڭى سەۋەبىدىن قولدىن كېتىپ قالغان قوچۇ خانلىقى يەنە مۇستەقىل بولۇۋالدى. بۇ يەردە ئەسلىدىلا ئۇيغۇرلار كۆپ بولغاچقا، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى (大福大回鹘国) دەپ ئاتالدى، دېيىلگەن ㉖. VIII ئەسىردە تىبەتلەر ھۇجۇم قىلىپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بېشبالىق بىلەن جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئاستانىنى ئىشغال قىلىۋالدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىلى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا 100 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قەھەتچىلىك، ۋابا، قار ـ جۇدۇن بىلەن نۇرغۇن چارۋا ماللار قىرىلىپ، ئۈزلۈكسىز تەبىئىي ئاپەت يۈز بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھۆكۈمران گۇرۇھلار تەبىقىسى ئىچىدىكى ئىچكى نىزالاردىن پايدىلىنىپ قىرغىز قەبىلىلىرىبېسىپ كىرگەنلىكتىن، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مەغلۇپ بولدى. تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي

ئاپەتلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پېتىراپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى ئۆز ماكانىدا قېپقالغاندىن سىرت، كۆپ قىسمى غەربىي جەنۇبقا قاراپ كۆچتى. غەربكە قاراپ كۆچكەنلەر 15 قەبىلە ئۇيغۇر بولۇپ، بۇلار پانتېكىن باشچىلىقىدا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئەسلى زېمىنى بېشبالىققا كېلىپ، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە تايىنىپ تاڭغىتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بەردى ۋە پانتېكىن ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى. مىلادى 866 - يىلى بېشبالىق ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلار ئىچىدىن يەنە بىر بۆكە (بۇقا) تېكىن ئىسىملىك يېڭى يولباشچى مەيدانغا چىقتى. بۇ كىشى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى ئىدى. بۆكە تېكىن قوچۇ رايونىدىكى تىبەت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىپ قوچۇنىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. شۇنىڭ بىلەن قوچۇ ۋە بېشبالىق شەھەرلىرى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇردى. خانلىقنىڭ نامى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى دەپ ئاتالدى. بەزى ماتېرىياللاردا مىلادى 13 - ئەسىردە (1209 - يىلى) قوچۇ (ئۇيغۇر) ئارسلان تېكىن يەنى بارچۇق ئارتېكىن چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، چىڭگىزخان ئۇنىڭغا ئۆز قىزى ئالتۇن بىكەنى خوتۇنلۇققا بېرىپ بارچۇق ئارتېكىننى بەشىنچى ئوغۇللۇققا (كۆيئوغۇل) قوبۇل قىلدى. چىڭگىزخانغا ئوغۇل بولغان بارچۇق ئارتېكىن ئۆزىنى بەختلىك بىلىپ «ئىدىقۇت» دەپ ئاتىدى. دېيىلىدۇ. ئەمما مىلادى 735 - يىلى ئەتراپىدا تىكلەنگەن بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشىدا: «ئۇلۇغ خاقانىمىز بىلگە خاقان — 20 يېشىدا باسمىل ئىدىقۇتى ئۇرۇقىمىزدىكى خەلق ئىدى. ئۇلار تارتۇق (سوغا) ئەۋەتمىدى، دەپ ئۇلارغا يۇرۇش قىلدىم. ئۇلارنى بويسۇندۇردۇم» دەپ قەيت قىلىنغان. ㉗ ئىدىقۇت ئەسلى VII - ئەسىردە شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئالتۇن بالىق (جىمسار) تەرەپتە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى باسمىل قەبىلىسى ئاقساقىلىنىڭ نامى بولۇپ، كېيىن قوچۇ ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى «ئىدىقۇت» دېگەن نامنى ئۆزىگە نام قىلىش بىلەن ياد ئەتكەن. مەنىسى بەخت ياراتقۇچى، بەخت ئىگىسى، مۇقەددەس دېگەنلىكتۇر. مەشھۇر

www.uyghurkitap.com

شەرقشۇناس بارتولد: «مىلادى 676 - يىلى غەربىي تۈركلەر قارلۇقلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى. . . ئۇ چاغدا تۈركلەر ئىچىدىكى بىردىنبىر ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان قەبىلە بېشبالىقتىكى باسمىللار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدىقۇت (Idok - Kut خان ئالىيلىرى) دەپ ئاتىلاتتى» دەيدۇ ㉘.

ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن خانلىقنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ئىدىقۇتنى ئۆزگە خانلىق نامى قىلىپ، ئادەت بويىچە قوچۇ شەھىرى بىلەن بېشبالىق شەھىرىنى قوش پايتەخت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خانلىق ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەپ ئاتالدى. قوچۇ شەھىرى ئىدىقۇت شەھىرى دەپمۇ ئاتالدى. يەرلىك خەلق بۇ توغرىلىق تۆۋەندىكىدەك رىۋايەت قىلىشىدۇ: قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى قارا خوجىنى قوچۇ دۆلىتىنىڭ پادشاھى ئىدىقۇتنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى. قارا خوجا باتۇر، قارام، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر كىشى ئىدى. ئۇ ئاخىرى ئىدىقۇتنى بويسۇندۇردى. قوچۇ دۆلىتىنىڭ پادشاھى «ئىدىقۇت» كۆچلۈك قوشۇنىنىڭ تەھدىتى ئاستىدا ئادەم ئەۋەتىپ، قارا خوجا بىلەن سۈلھى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قاراخوجا قوچۇ پادشاھى ئىدىقۇتنى ئۆز مەلىكىسىنى بېرىش ئارقىلىق ئۇرۇش توختىتىشنى شەرت قىلدى. قوچۇ پادشاھى - ئىدىقۇت بۇ شەرتكە ماقۇل بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش توختىدى. ئۇرۇش توختاپ ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن قاراخوجا ئىدىقۇتلۇقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۆلۈكى كارىزغا تاشلىۋېتىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قارا خوجىلىقلار ئۇنى ئىزدەپ ئۆلۈكىنى كارىزدىن تېپىپ چىقىپ تۆگىگە ئارتىپ ئۆز دۆلىتىگە قايتتى. ئەمما تۆگە ئاستانە (3 - قەلئە) گە كەلگەندە ماڭغىلى ئۇنىمىدى. شۇنىڭ بىلەن قاراخوجا ئاستانىگە دەپنە قىلىندى (ھازىرغا قەدەر ئاستانىدىكى قەبرىلەر ئىچىدە قارا خوجىنىڭ قەبرىسى ئەڭ ياخشى ساقلانغان قەبرە ھېسابلىنىدۇ). شۇندىقتىمۇ قاراخوجا ھايات چېغىدا 2 - قەلئەدە تۇرغان بولغاچقا، قوچۇ پادشاھى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن كىشىلەر قاراخوجىنى ياد ئېتىش يۈزىسىدىن 2 - قەلئەنى قاراخوجا دەپ ئاتىغان ㉙.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرى (1127 ـ 960) دە تىل - يېزىق ئىستىلاھلىرى نەتىجىسىدە ئۆزگىرىپ قوچۇ - خوجۇ دەپ ئاتالغان. بۇ خەنزۇچە مەزكۇر رايوننىڭ ياز پەسلىدىكى تومۇز ئىسسىق تەبىئىي شارائىتىغا قارىتا 州火 دەپ ئاتالغانلىقى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرى (1368 ـ 1279) دە قوچۇ ياكى خوجا ئاتالغۇسىغا «قارا» سۈپەت سۆزى قوشۇلۇپ قارا قوچۇ ياكى قارا خوجا دەپ ئاتالدى. بۇ خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە: «ئۇ يەردە تاغ كۆپ، تاغلىرى قىپقىزىل بولۇپ، خۇددى ئوتقاشقا ئوخشايدۇ. قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان بولغاچقا، ئوت يۇرتى (州火) دەپ ئاتالدى، دېيىلگەن. يەنى بەزىلەر قارا تاغ بار. ئۇ يەرنىڭ هاۋا كېلىماتى قۇرغاق، تومۇز ئىسسىق، شۇڭا، قارا خوجا (哈剌火州) دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن ㉚. بۇنىڭ ئانچە ئىلمىي ئاساسى بولمىسا كېرەك. چۈنكى، بۇ يەردىكى قاراتاغ ياكى تومۇز ئىسسىق مۇشۇ دەۋردىلا بارلىققا كەلگەن ئەمەس. بەلكى ئۇ ئۇزاق قەدىمكى دەۋرلەردىلا مەۋجۇت. ئەگەر قارا قوچۇ مۇشۇ رايوندىكى قاراتاغ بىلەن بۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىت ئالاھىدىلىكى بولغان ياز پەسلىدىكى تومۇز ئىسسىققا قارىتا ئاتالغان دېيىشكە توغرا كەلسە، بۇ قەدىمكى زامانلاردىلا شۇنداق دېيىلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن بۇ ئاتالغۇ پەقەت X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا بارلىققا كەلگەن. بۇ دەل شىنجاڭ رايونىغا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا باشلىغان دەۋر بولۇپ، بۇ چاغدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئۇلۇغ خانلىقىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ چەكسىز روناق تاپقان مەزگىل ئىدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى تېررىتورىيىسىگە ئىسلام دىنىنىڭ سىڭىپ كىرىش تەسىرى بىلەن ئەسلىدىكى قارا قوچۇ يەنى ئۇلۇغ قوچۇ، چوڭ قوچۇ خوجا، غوجا، بەگ، سۇلتان تۆرە، باي، خوجايىن، ئىگە. . . دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان قارا خوجا (چوڭ خوجا، ئۇلۇغ خوجا) دېگەن ئاھاڭ ۋە مەنا جەھەتتىمۇ يېقىن بولغان ئاتالغۇغا ئۆزگەردى.

يۈەن دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق يازغۇچىسى ئاۋ ياڭشۈن: قارا قوچۇ ئۈستىدە توختالغاندا: «قوچۇ ـ گاۋ چاڭ (高昌) دېگەنلىكتۇر» دېگەنىدى ㉛

. گەرچە قوچۇ سۆزىگە نېمە ئۈچۈن «قارا» دېگەن سۈپەت سۆزى قوشۇلۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىشكە بولمىسىمۇ، لېكىن «قارا» سۆزى قەدىمكى تۈرك تىلىدا «ئۇلۇغ»، «بۈيۈك»، «بىپايان» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بەلكىم خانلىقنىڭ كۈچەيگەنلىكىدىن، تېررىتورىيىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىدىن بولسا كېرەك. بۇ تارىخىي بايانلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، شۇ ۋاقىتلاردا ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئەمەلىيەتتىمۇ ناھايىتى چوڭ بولۇپ، شەرقتە گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن ناھىيىسىگىچە، غەربتە تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى كۇچاغىچە، شىمالدا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغىچە، جەنۇبتا خوتەنگىچە بولغان بىپايان زېمىننى ئىگە ئىدى. بۇ ئارىلىقتا تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى ۋە تارىم ئويمانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئويمانلىقنى ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالغاندىن سىرت يەنە، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنى «سۇڭنامە. قوچۇ تەزكىرىسى» بىلەن ۋاڭ يەندىنىڭ «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» ئارقىلىق تېخىمۇ كونكرېت دەلىللەشكە بولىدۇ. بۇنىڭدىن قارا خوجا دېگەنلىك قوچۇنى مەركەز قىلغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى دېگەن مەنا چىقىدۇ.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە مىڭ دەۋرى (1368 ـ 1644) گە كەلگەندە ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى دېگەن نام تۇرپان خانلىقى دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. قوچۇ شەھىرى يەنى ئىدىقۇت شەھىرى پايتەختلىك ئورنىدىن قېلىپ شەھەر مەمۇرلىرى تۇرپانغا يۆتكىلىپ مەركەزلىشىشكە باشلىدى، دېيىلگەن. بىراق، دۇنياغا مەشھۇر قەدىمكى مەدەنىيەت ماكانىنىڭ نامى بولغان تۇرپان سۆزى مىللىي تىل - يېزىقىمىزدىكى خەت - چەك، ھۆججەتلەردە خېلى بۇرۇنلا مەۋجۇت بولۇپ، قەدىمكى خوتەن (ساك) يېزىقىدىكى «خېشىدىكى ئەلچىلىك خاتىرىسى» ۋە تۇرپان TturPana دەپ خاتىرىگە ئېلىنغان. ⑫ مەملىكىتىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلىرىدە، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى تۇرپان تۈمەن (10 مىڭ ئائىلە) مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى دارۇغاچىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، بۇ

يەر (تۇرپان ۋادىسى) ئۈچ مەمۇرىي رايون: لۈكچۈن، قوچۇ، تۇرپان دەپ بولۇپ باشقۇرۇلغاندى. بۇ تۇرپان دېگەن يەر نامىنىڭ تۇنجى قېتىم كۆرۈلۈشى بولۇپ، مىڭ خانلىقى دەۋرىدە بۇ يەر قوچۇ (火州) ياكى قارا قوچۇ (哈剌火州) دەپ ئاتالدى. بۇ ئاساسەن ھازىرقى قارا خوجىنى كۆرسىتىدۇ، دېيىلگەن ㊶.

يەنە چىڭ خانلىقى (1644 ـ 1911) دەۋرىدە تۈزۈلگەن «مىڭ خانلىقى تارىخى» دا: «قوچۇ يەنە بىر نامى قارا لۈكچۈننىڭ 70 چاقىرىم غەربىدە، تۇرپاننىڭ 30 چاقىرىم شەرقىدە» دەپ خاتىرىلەنگەن. ㉞ بۇ تارىخىي خاتىرىلەردىن تۇرپان دېگەن نامى خېلى بۇرۇنلا مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن خەنزۇچە تارىخنامىلەرگە پەقەت چىڭ خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئاندىن 土尔番 دەپ تەرجىمە قىلىنىپ خاتىرىلەنگەنلىكى مەلۇم ㉟. ئۇنداقتا تۇرپان دېگەن نام قاچان مەيدانغا كەلگەن؟ ئۇنىڭ كېلىش مەنبەئى قانداق؟ مەنىسى نېمە؟ بۇ توغرىلىق ھازىرغا قەدەر جامائەتچىلىك تولۇق ئېتىراپ قىلغان توغرا يەكۈن چىقىرىلغىنى يوق.

مەلۇمكى، ھازىر كەسىپ ئەھلىلىرى تۇرپان دېگەن نام توغرىلىق بىر قەدەر ئىشەنچلىك، دەپ قارىلىــــۋاتقان يازما مەنبە خەت ـ چەكلەر خاراكتېرىدىكى ئەسەر «خېشىدىكى ئەلچىلىك خاتىرىســى» بولۇپ، بۇ توغرىلىق 1959 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك بەيلېي (H. W Bailey) ئەپەندى «(قەدىمكى) خوتەن ساك يېزىقىدا يېزىلغان خەت ـ چەكلەر ‹خېشىدىكى ئەلچىلىك خاتىرىلىرى› ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالە ئېلان قىلدى. ماقالىدە ئالدى بىلەن «تۇرپان» قەدىمكى خوتەن يېزىقىدىكى TturPana دېگەندىن كەلگەن، دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. ㉝ جاڭ گۇاڭدا ئەپەندى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1984 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا «قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەر ۋە مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى» ناملىق تېمىدا ماقالە ئېلان قىلدى. ماقالىدە بەيلېي ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈشىنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ، ئۆزىنىڭمۇ TturPana دېگەن سۆز تۇرپان دېگەن نامىنىڭ قەدىمكــى تەلەپپۇزى

ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. ㊲ گې شىن ئەپەندى بۇنى تولۇقلىغان هالدا: TturPana شۇ يەرنىڭ (تۇرپاننىڭ يەرلىك تىلى بولسىمۇ، لېكىن قايسى مىللەتنىڭ تىلىدىن كەلگەنلىكىنى، يەنى تۇخار تىلىمۇ، قارا شەھەر تىلىمۇ ۋە ياكى قوس (车师) لارنىڭ ئەنئەنىۋى تىلى (قوسلارنىڭ تىلى خور تىلى (胡语) دىكى ئاتىلىشىمۇ؛ مەنىسى نېمە؟ بۇلار ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزدىنىپ تەتقىق قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋېتۇ، دەپ يازىدۇ ㊳.

«خېشىدىكى ئەلچىلىك خاتىرىسى» تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا خوتەن خانلىقى بىلەن خېشى رايونىدىكى ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) گۇاڭجۇ (ئەنشى) گەنجۇ (جاڭيې) قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىك هاكىمىيەتلەرنىڭ يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر. چۈنكى مۇشۇ مەزگىللەردە خوتەننىڭ خېشىدا تۇرۇۋشلۇق ئەلچىلىرى خەت - چەك ئۇسۇلى ئارقىلىق خوتەن خانىغا خېشىدىكى ئەھۋاللارنى پات - پات مەلۇم قىلىپ تۇرغان. «خېشىدىكى ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» مانا مۇشۇ شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن. ئاپتور بۇ خەت - چەكلەردە غەربىي يۇرتتىكى ئۆزى بېرىپ كۆرگەن ياكى بارمىغان بولسىمۇ پىششىق بىلىدىغان بىر قانچە جاينىڭ نامىنى تەپسىلىي خاتىرىلىگەن. بۇ «خاتىرە» ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىنىڭ جۇغراپىيىسىنى ۋە يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك هۆججەت بولۇپ، خىزمەت قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا « TurPana » دېگەن ئىسمىنىڭ تىل قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئەڭ يېڭى مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تۇرپان دېگەن سۆزنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن خاتىرىگە ئېلىنغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئۇنداقتا تۇرپان دېگەن نام قانداق كەلگەن؟ X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى يېزىلغان «هۇدۇ دۇلئالەم» ناملىق ئەسەرنىڭ «توققۇز ئوغۇز، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى)» ماددىسىدا: «قوچۇ شەھىرىنىڭ يېنىدا تافقان (Tafqan - 贪汗山) (ياپونىيىلىك ئەنبۇ جىيەنفۇ ئەپەندى يازغان «غەربىي ئۇيغۇرىيە تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق كىتابىنىڭ 162 - بېتىدە

تۇفقان Tafqan 254 ـ ۋە 255 ـ بەتتە: ت. فقان Ta. fqan دەپ يېزىلغان) تاغ بار. تاغنىڭ ئارقىسىدا بەش شەھەر بار... توققۇز ئوغۇز خانى يازدا (تاغ كەينىدىكى) پەنجىكەند (Panjikanth ـ بېشبالىق) دە تۇرىدۇ» دەپ يازغان ㊳.

قوچۇ شەھىرىگە يېقىن تافقان (Tafqan) تاغ توغرىلىق مىنورسكىي: «بۇ تاغ نامىنىڭ كېلىش تارىخى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن بۇنى تۇرپان (Tafqan) دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا بەكمۇ ئوخشاپ تۇرىدۇ. بۇ بەلكىم ھازىرقى بوغدا تېغىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ» فرانسىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس خامىلتون ئەپەندى: پارىسچە يېزىق شەكلىدە تافقان (Tafqan) تاغ دەپ يېزىلىشىدىن قارىغاندا بۇ تەڭرىتاغ (تىيانشان ـ 天山) دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىمۇ ئېھتىمال دەپ قارايدۇ ㊴ بوغدا تېغى تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە «بوغدا» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا تەڭرى دېگەنلىك بولىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىن قارىغاندا بۇ ئىككى ئالىمنىڭ كۆرسەتكەن ئورنى بىلەن يەكۈن پىكرى بىردەك، يەنى ئۇلار تەڭرىتاغ دېگەن بىر جاينى كۆرسىتىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن بىز تۇرپان دېگەن نامىنىڭ تەڭرىتاغ دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىدىن كەلگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ھەممىمىزگە مەلۇم، تەڭرىتاغنىڭ قەدىمكى نامى مىلادىدىن ئىلگىرى Ⅲ ئەسىردىن مىلادى X Ⅷ ئەسىرگىچە بولغان 2000 يىللىق ئۇزۇن تارىخي دەۋر جەريانىدىكى خەنزۇچە تارىخي كىتابلار ۋە يازما خاتىرىلەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇن 206 ـ مىلادى 220 ـ يىللار) دىكى كىتابلاردا بۇ تاغ «بېيشەن» (北山) دەپ يېزىلغان. ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادى 220 ـ 589 ـ يىللار) دىكى كىتابلاردا تەنخەنشەن (贪汗山) دەپ يېزىلغان. سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (مىلادى 581 ـ 907 ـ يىللار) دىكى كىتابلاردا بەيشەن (白山)، تيەنشەن (天山) قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان. سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (مىلادى 1644

_ 960 ـ يىللار) دىكى كىتابلاردا «تيەنشەن» (天山) دەپ ئاتالغاندىن باشقا، يەنە «تەڭرىتاغ» (腾理塔格) دەپمۇ ئاتىغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرى (مىلادى 1911 ـ 1644 ـ يىللار) دا بولسا «تيەنشەن» (天山) دېگەن نام ئاساسەن ئومۇملاشقان ۋە تۈركىي تىللارغىمۇ شۇ تەلەپپۇز بويىچە قوبۇل قىلىنىپ ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجىي هالدا خەنزۇ تىلى بىلەن تۈركىي تىللاردا ئورتاق قوللىنىلىدىغان نام بولۇپ قالغان.

تەڭرىتاغنىڭ قەدىمدە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان تەلەپپۇزلار بىلەن ئاتىلىشى دەل شىنجاڭنىڭ قەدىمكى هەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى تارىخىي ئۆزگىرىش ئەهۋالى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاندى. «ۋېينامە»، «يېڭى تاڭنامە» لەردە ئۇچرايدىغان تەنخەنشەن (贪汗山) دېگەن سۆز قەدىمكى تۈركچە «تەڭرىخانتاغ» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە خەت بىلەن تەرجىمە ئارىلاشقان ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى بولۇپ ⑩ بۇ تۇرپان (土尔番 ـ Tafqan) ياكى تافقان (贪汗 ـ Tufqan) نامىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاهاڭ تەرجىمىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

«سۈينامە. شىمالىي تۇرالار هەققىدە قىسسە» دە: «تۈرك خانى چۇلۇق تۇرالارنىڭ سەركەردىسىدىن نەچچە يۈزىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. بۇنىڭ سەۋەبى: تۇرالار تۈركلەرگە قارشى چىقىپ چۇلۇق خاقانغا بويسۇنماي، ئىلپا ئىركىن چۆبە غالىبنى ئىئوش باغا خاقان دەپ ئاتاپ تافقان تېغىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىدىن بولدى» دېيىلىدۇ. ⑪ «تافقان تېغى» (贪汗山) قوچۇنىڭ شىمالىغىراق توغرا كېلىدىغان تەڭرىتاغىنى كۆرسىتىدۇ.

«ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: قوچۇنىڭ شىمالىدا، قىزىلتاغ (赤石山) بار. تاغنىڭ 70 چاقىرىم شىمالىدا تافقان (贪汗 山) تېغى بار. يازدا ئۈستىنى قار قاپلاپ تۇرىدۇ. شۇ تاغنىڭ شىمالىي تۇرالارنىڭ چېگرىسىدۇر» دېيىلگەن ⑫. «ۋېينامە، قوچۇ تەزكىسى» دە: «قوچۇنىڭ شىمالىدا تيەنشەن تېغى بار. تاغنىڭ 70 چاقىرىم شىمالىدا تاپقان (贪汗山) تېغى بار. ئۇنىڭ ئۈستىنى قىشمۇ ـ ياز، قار، مۇز قاپلاپ تۇرىدۇ. بۇ تاغنىڭ شىمالىي تۇرالارنىڭ چېگرىسى هېسابلىنىدۇ»

دېيىلگەن ㊸. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان تۇرالار ئەينىي چاغدا تۇرپان ئويمانلىقىدا خانلىق قۇرغان تۇرا - قاڭقىل - قوسلارنى كۆرسىتىدۇ. يېڭى، كونا «تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە: تاڭ سۇلالىسى مىلادى 640 - يىلى قوچۇنى تىنجىتقاندىن كېيىن قوچۇدا ئايماق تەسىس قىلىپ، ئۇ يەرنى قوچۇ ئايمىقى، دەپ ئاتىدى. ئايماقنىڭ ئاستىدا بەش ناھىيە تەسىس قىلدى. قوچۇ ناھىيىسى، لۈكچۈن ناھىيىسى، يارغول ناھىيىسى، تەڭرىتاغ ناھىيىسى ۋە پۇچاڭ ناھىيىسى ㊹ (ھازىرقى پىچانغا توغرا كېلىدۇ). تەڭرىتاغ ناھىيىسى (ھازىرقى ئاستانە ۋە سىڭگىم يېزىلىرىغا توغرا كېلىدۇ، يەنە «توقسۇن ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ» دېگۈچىلەرمۇ بار).

يۇقىرىقى تارىخىي خاتىرىلەردىكى بايانلار بىلەن «خېشىدىكى ئەلچىلىك خاتىرە» نىڭ دەۋرىنى سېلىشتۇرغاندىمۇ تۇرپان دېگەن نام ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق، لېكىن تۇرپان ئۆز دەۋرىدە سىياسىي ھەربىي ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە يارغول ۋە قوچۇ رايونلىرىغا ئوخشاش مۇھىم رول ئوينىمىغاچقا، تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆپ تىلغا ئېلىنماسلىقى ھەرگىزمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەككى «خېشىدىكى ئەلچىلىك خاتىرىسى» نىڭ يېزىلغان دەۋرى توغرىلىق مۇنداق ئۈچ خىل قاراش بار. 1. مىلادى 757 - يىل ۋە 760 - يىل دائىرىسىدە بولسا كېرەك، دېگۈچىلەر. يەنە ئەڭ كېچىككەندىمۇ 770 - يىلىدىن كېيىنكى خاتىرە ئەمەس، دېگۈچىلەر. 2. مىلادى 865 - يىلى دېگۈچىلەر 3. مىلادى 925 - يىلى دېگۈچىلەر. يەنى 925 - يىلىدىن كېيىن ئەمەسلىكىنى مۇتلەقلەشتۈرگۈچىلەر ㊺. بۇ تارىخى خاتىرىلەر تۇرپان دېگەن نام سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا تەڭرىتاغ (山天)، تافقان، توفقان (贪汗山) نامى بىلەن خاتىرىگە ئېلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ

ئىسمى ۋەناملىرى ئىچىدە كۆن، ئاي، تەڭرىتاغ. . . تەڭرىخان دېگەندەك سۆزلەر كۆپ قوللىنىلغان ㊻ . مەسىلەن، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بۆكە (بۇقا) خان مىلادى 790 - يىللىرى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قوچۇ بېشبالىقنى ئىگىلىۋالغان تىبەت ئاقسۆڭەكلىرىگە زەربە بېرىپ، ئۇلارنى بۇ يەردىن سۇغۇرۇپ چىقىرىپ، مىلادى 866 - يىلى ئۆزىنى تەڭرىخاقان، تەڭرىخان (腾里可汗 - 腾格里可汗 - 天可汗 - TangriqaHan) دەپ ئاتىغان ㊼ دېمەك، تۇرپان دېگەن نام تۈركىي تىلىدىكى «تەڭرىخانتاغ» (贪汗山) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. بۇنى بىر مىللەتنىڭ تىلى شۇ مىللەتنىڭ تارىخى دېگەن ئۇقۇم بويىچە يەنىمۇ دەلىللەشكە بولىدۇ.

«مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا: تۇرپان قوچۇنىڭ 100 چاقىرىم غەربىدە، قۇمۇلغا 1000 چاقىرىم، جيا يۇگۇەنگە 2600 چاقىرىم كېلىدۇ. خەن دەۋرىدە قوس ئالدى خانلىقىنىڭ زېمىنى ئىدى. سۇي دەۋرىدە قوچۇ خانلىقى دەپ ئاتالدى. تاڭ دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسى قوچۇ خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، قوچۇ ئايمىقى تەسىس قىلدى. ئايماقىنىڭ ئاستىدا يارغول ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. ئارامگاھ شەھىرى (安乐城) يارغول ناھىيىسىدە، سۇڭ دەۋرىدە تۇمەن مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى ㊽ . تۇرپان دەسلەپكى چاغلاردا خوتەن، بېشبالىق قاتارلىق قۇدرەتلىك قانلىقلار ئارىسىدىكى ئاجىز خانلىق ئىدى. كېيىن ئۇ قوچۇ ۋە لۇكچۇنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغانلىقتىن خانلىق كۈندىن - كۈنگە كۈچەيدى. مىلادى 1473 - يىلى تۇرپان خانلىقى قۇمۇلنى تۇنجى قېتىم ئىشغال قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ جيا يۇگۇەننىڭ غەربىگە جايلاشقان سەككىز ۋىلايەت، 11 ناھىيىسىنى بېسىۋالدى. (قۇمۇلدىن باشقا ئەنشى، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ㊾ . مىلادى 1488 - يىلى تۇرپان خانلىقىنىڭ سۇلتانى

ئەلىنىڭ ئوغلى ئەمەت شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرى بىلەن مەركىزىي خاندانلىق ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جىايۇگۇەننىڭ شەرقىدىكى جيۇچۇەن، جاڭيې قاتارلىق جايلارنىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن تۇرپان خانلىقىنىڭ كونتروللۇقىغا ئالدى ⑩.

مىلادى 1644 ـ يىلى مىڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى. شەرقىي شىمالدىن قوزغىلىپ ئىچكىرىگە كىرگەن مانجۇلار بېيجىڭدا چىڭ سۇلالىسىنى قۇرۇپ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈردى.

چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (مىلادى 1759 ـ يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى پىچاندا گەنسۇ پەرمانبەردار مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى پىچان خان ئامىنلى ئەمەلىنى تەسىس قىلدى. بۇنىڭ ئاستىدا تۇرپان قاتارلىق ئالتە شەھەر قۇرۇلدى. چەنلۇڭنىڭ 44 ـ يىلى (مىلادى 1779 ـ يىل) پىچان خان ئامىنلى، تۇرپان ئاغلاقچى خان ئامىنلى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، مەمۇرىي مەھكىمىسىنى تۇرپانغا يۆتكىدى. چەنلۇڭنىڭ 46 ـ يىلى (مىلادى 1781 ـ يىلى) تۇرپان كونا شەھىرى ئۆزگەرتىلىپ قۇرۇلدى. گۇاڭشۈينىڭ 10 ـ يىلى (مىلادى 1884 ـ يىلى) شىنجاڭ رايونى ئۆلكىگە ئۆزگەرتىلىپ بۇرۇنقى ھەربىي ھۆكۈمەت تۈزۈملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. گۇاڭشۈينىڭ 12 ـ يىلى (1886 ـ يىل) تۇرپان بىۋاسىتە قاراشلىق ۋازارىتى دەپ ئاتىلىپ (ئۇرۇمچى) مەھكىمىسىگە قارىدى. تۇرپان ۋازارىتى تۇرپان، توقسۇن، پىچان ئۈچ ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مىنگونىڭ 2 ـ يىلى (1913) تۇرپان بىۋاسىتە قاراشلىق ۋازارىتى تۇرپان ناھىيىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى پىچان ئۆز ئالدىغا ناھىيە دەپ ئاتىلىدىغان بولغاچقا، تۇرپان ناھىيىسى پەقەت تۇرپان بىلەن توقسۇننى ئۆز ئىچىگە ئالدى. مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936) توقسۇن ناھىيە دەپ ئاتالدى. مىنگونىڭ 26 ـ (1937.)

يىلىغىچە تۇرپان ناھىيىسى قاراشەھەر مەمۇرىيىتىگە قارىدى. مىنگونىڭ 27 ـ يىلىدىن (1938) كېيىن دىخۇا (ئۈرۈمچى) مەمۇرىيىتىگە قارىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن توقسۇن، پىچان ناھىيىلىرى ئاپتونوم رايونغا بىۋاستە قاراشلىق ناھىيىلەرگە ئۆزگەرتىلدى. تۇرپان ناھىيىسى 1950 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلىغىچە دىخۇا ۋىلايىتىگە (كېيىن ئۈرۈمچى ۋىلايىتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن) قارىدى. 1958 ـ يىلىدىن 1969 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونغا بىۋاستە قاراشلىق ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى. 1970 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىگە قارىدى. 1975 ـ يىلى تۇرپان، توقسۇن، پىچان ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇرپان ۋىلايىتى بولۇپ، قۇرۇلۇپ، تۇرپان ۋىلايىتى دەپ ئاتالدى. ۋىلايەت مەركىزى تۇرپان ناھىيىسىدە بولدى ⑤①. 1984 ـ يىلى 12 ـ ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشى بىلەن تۇرپان ناھىيىسى شەھەر دەپ ئاتالدى. 1985 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تۇرپان رەسمىي تۇرپان شەھىرى دەپ جاكارلاندى ⑤②.

(ئاپتور ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش نەشىر قىلىش ئىشخانىسىدا ئىشلەيدۇ)

ئىزاھلار

①، ②، ③، ④، ⑤، ⑥ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 8 ـ، 7 ـ سان (ئىچكى ژۇرنال) 6 ـ بەت ⑪ «خەننامە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىل 12 ـ ئاي نەشرى 849 ـ، 851 ـ، 854 ـ، 906 ـ، 920 ـ، 930 ـ، 937 ـ، 951 ـ، 952 ـ بەتلەر.

⑦ تاشقورغان ـ (石城) بارغولنىڭ شىمالىدا بولۇپ، تاشلاردىن قوپۇرۇلغان بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان.

⑧ كىچىك بارىكۆل دۆلىتى ـ ھونلارنىڭ شەرقىي بارىكۆل خانى باشقۇرىدىغان يەرلەر نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

⑨ كىچىك سىڭگىم دۆلىتى ـ بۇ دۆلەتنىڭ ئورنى ئىدىقۇتنىڭ شىمالىدىكى سىڭگىم ئېغىزىدا ئىدى.

⑩ ۋۇچۇەن (五船) ـ قۇس بەگلىكىدىن يۇمىنگە ئېچىلغان يېڭى يول ـ كىچىك جەنۇبىي يول ئۈستىدىكى بىر جاي. ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ئەنشى ناھىيىسىدە بولۇشى مۇمكىن.

⑫ فىڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» 1980 ـ يىل. جۇڭخۇا كىتابچىلىقى ئىدارىسى نەشرى (دەسلەپكى نۇسخا) 77 ـ، 78 ـ بەتلەر.

⑬ مىڭ فەنرىن: «بېشبالىق تارىخىي جۇغراپىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىل 4 ـ ئاي بىرىنچى نەشرى (خەنزۇچە) 266 ـ بەت

، ⑰ ، ㉕ سۇ بېيخەي: «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىي جۇغراپىيىسى» شىنجاڭ ئۈنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1988 ـ يىل 8 ـ ئاي (خەنزۇچە) 1 ـ نەشرى 262 ـ، 264 ـ، 266 ـ بەت.

⑮، ㉖ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 ـ جىلد: «قوچۇ تەزكىرىسى». جۇڭخۇا كىتابچىلىقى ئىدارىسى نەشرى. 14111 ـ بەت. (خەنزۇچە)

⑯ فىڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى ئۈستىدىكى مۇلاھىزىلەر توغرىسىدىكى ماقالىلەر توپلىمى» جۇڭخۇا كىتابچىلىقى 1957ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ قېتىم نەشرى ㊿ ـ، (67) ـ بەت.

⑱، ⑲، ⑳، ㊴، ㊼ ئەنبۇ جىيەنفۇ (ياپونىيە): «غەربىي ئۇيغۇرىيە دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىل 12 ـ ئاي (خەنزۇچە) 1 ـ قېتىم نەشرى. 135 ـ، 162 ـ، 210 ـ، 211 ـ، 249 ـ، 254 ـ، 255 ـ بەتلەر.

㉑ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ـ ئوغۇزنامە» مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىل 11 ـ ئاي نەشرى 55 ـ، 56 ـ بەت.

㉒، ㉓، ㉔ «تۇرپانشۇناسلىق توغرىسىدىكى ماقالىلەر توپلىمى» دۆڭخۇاڭ تۇرپانشۇناسلىقنىڭ شىنجاڭ تەتقىقات ماتېرىيال مەركىزى تۈزگەن. ئىچكى ماتېرىيال (خەنزۇچە) 141 ـ، 142 ـ بەت.

㉗ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى 100 ـ بەت.

㉘، ㊾ «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» 1 ـ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 ـ يىل 4 ـ ئاي 2 ـ قېتىم بېسىلىشى (خەنزۇچە) 58ـ بەت.

㉙، ㉚ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل 6 ـ ئاي نەشرى (خەنزۇچە) 139 ـ، 140 ـ بەتلەر.

㉛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 7 ـ سان (خەنزۇچە) 14 ـ بەت.

㉜، ㉟ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 ـ يىل 2 ـ سان 62 ـ، 68 ـ بەتلەر.

㉝، ㊺، (51) يۇ ۋېيچىڭ: «شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى يەر ناملىرى تەتقىقاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىل 2 ـ ئاي نەشرى (خەنزۇچە) 25 ـ، 26 ـ، 27 ـ بەتلەر.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

㉞، ㉟ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» جۇڭخۇا كىتابخانىچىلىقى (خەنزۇچە) 329 - جىلد.

㊲ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 - يىللىق 1 - سان (خەنزۇچە).

㊱، ㊳ «جۇڭگو تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇهاكىمە يىغىنىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى» جۇڭگو تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى كاتىباتلىق ئىشخانىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن (ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدىغان ماتېرىيال). 1991 - يىل 9 - ئاي باسمىسى (خەنزۇچە) 268 - بەت.

㊵ قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى. 1988 - يىل 8 - ئاي 2 - قېتىم بېسىلىشى 28 - بەت.

㊶ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1992 - يىل 4 - سان (خەنزۇچە) 22 - بەت.

㊷، ㊸ «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى» 1985 - يىل 2 - سان (خەنزۇچە) 65 - بەت.

㊹ سۇگىتەن شۇنەن (ياپونىيە): «قەدىمكى تەڭرىتاغنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى توغرىسىدا تەتقىقات» مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى 1987 - يىل 4 - ئاي نەشرى (خەنزۇچە) 52 -، 57 - بەتلەر.

㊻ گاباگىن (گېرمانىيە): «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىجتىمائىي هايات» تۇرپان شەهەرلىك تەزكىرە تۈزۈش ئىشخانىسى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلدۇرۇلۇپ، 1989 - يىل 3 - ئايدا باستۇرۇلغان (ئىچكى ماتېرىيال خەنزۇچە) 44 -، 45 - بەتلەر.

㊽ چېڭ گاۋخۇا: «مىڭ خانلىقى دەۋرىدىكى قۇمۇل - تۇرپان هەققىدىكى ماتېرىياللار توپلىمى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل 8 - ئاي نەشرى (خەنزۇچە) 22 -، 23 - بەتلەر.

㊿ تۇرپان شەهەرلىك تارىخىي ماتېرىياللىرى گۇرۇپپىسى تۈزگەن «تۇرپان تارىخىي ماتېرىياللىرى» ‹1›، 1988 - يىل بېسىلغان 33 - بەت.

(52) جاڭ فا، شى تيەنشىلار تۈزگەن «بۈگۈنكى تۇرپان» ناملىق كىتاب، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1988 - يىل 7 - ئاي نەشرى (خەنزۇچە) 2 - بەت.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ نادىر يادنامىسى — «تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» ھەققىدە

ئەيسا ناسىر

1

مەلۇمكى، ئىنسانىيەتنىڭ پۈتۈن تەدرىجىي تەرەققىيات (ئېۋالىيۇتسىيە) ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخى ئۇنىڭ سالامەتچىلىكىنى ساقلاش يۈزىسىدە ھەر خىل تەبىئىي تاللاش ۋە رىقابەتلىك كۈشەندىلەر بىلەن كۈرەش قىلىش تارىخىدۇر. سالامەتلىكنى ساقلاش، كېسەللىككە قارشى كۈرەش ئىنساننىڭ پۈتۈن جانلىق تەبىئەتتە «كۈچلۈكلەر غالىبلىقى» ئورنى ۋە تەسىرىنى داۋاملىق ئاشۇرۇپ كەلدى. تىبابەت تەجرىبە - ئادەتلىرى بىلەن ئەنئەنىۋى تىبابەت ۋە ئىلمىي تىبابەت دەل ئۇنىڭ مەنىۋى مەھسۇلىدىن ئىبارەت.

گەرچە، ھەر قايسى خەلقلەر تارىخىي تىببىي ئىدىيە، تىببىي ئادەت ۋە تىببىي پائالىيەتتىن ئايرىلمىسىمۇ، ئەمما مۇئەييەن نەزەرىيىۋى تەپەككۇر سىستېمىسى خاراكتېرىنى ئالغان، تارىخىي جەھەتتە ئىزچىللىقى، ئەمەلىيەت جەھەتتە بىر يۈرۈشلۈككە ئىگە بولغان تىبابەت ئىلمى مۇئەييەن مەدەنىيەت چەمبىرى ھاسىل قىلغان، كۆپ قەبىلە - مىللەتتىن تەركىب تاپقان ئىنسان گۇرۇھى ئىچىدە، شۇ تۈركۈمدىكى مەشئەلچى مىللەتنى گەۋدە قىلىپ شەكىللىنىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ.

مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى گۇرۇھىدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى دەل مۇشۇ مىللەتنىڭ بىر قاتار تارىخىي ئەۋزەللىكلىرىنى شەرت قىلىپ شەكىللەندى. تارىخىي مەنبە جەھەتتىكى قەدىمىيلىك، ئىزچىللىق، شەھەر مەدەنىيىتىگە ئەڭ قەدەم قويغانلىق، خەلقئارا سودا ۋە جاھاننىڭ ئۇلۇغ مەدەنىيەت قانىلىدا ئەركىن دەۋران سۈرۈش، يېزىق ۋە مەتبەئە ئەۋزەللىكى، ھېسسىي ئەمەلىيەتنى نەزەرىيىۋى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈش

www.uyghurkitap.com

ئەۋزەللىكلىرى ئۇيغۇرلارغا مەرىپەتچىلىكنىڭ نۇپۇزىنى ئاتا قىلدى. ئۇيغۇرلار يايلاق مەدەنىيىتى دەۋرىدە قەدىمكى ئەجدادلىرى ساكلار ـ سىكتايلار، ئۇجىيە ـ دىڭلىڭلارنىڭ جاراھەت، ئىچ ئۆتكۈر، سۆڭەك سۇنۇق كېسەللىكلىرىنى داۋالاش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسا، ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ۋە غەربىي رايون شەھەر مەملىكەتلىرى دەۋرىدە ئىچكى كېسەللىكلەر ۋە ئۆسمۈلۈك، هايۋان، مەدەن دورىلىرى بىلەن ئەم ـ ئىرىمچىلىكتە ئۆز تىبابەتچىلىكىنىڭ يېڭى تارىخىي قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى. بۇ دەۋردە يەنە ئۇلار يىپەك يولى ئالاقىلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەل (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك)، ھىندىستان، مېسوپوتامىيە، مىسىر، گرېك ـ رىم تىبابەت ۋە دورىگەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن تونۇشتى. ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى گەرچە ئۇيغۇر ھاكىمىيەت مەركىزىدىكى غايەت چوڭ زىلزىلە بولسىمۇ، ئۇ ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدىكى ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتقا ھالاكەت ئېلىپ كەلگىنى يوق. ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئىزىدىن مەيدانغا كەلگەن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، بۇددىزم ۋە ئىسلام ئېتىقادى شارائىتىدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ يەنە بىر يېڭى تارىخىي قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى. «تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ مۇشۇ ئەسىرگىچە ساقلىنىپ قالغان ۋە ھازىرغىچە تېپىلغان نادىر تارىخىي ھۆججىتىدۇر.

2

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى شىنجاڭنى قىدىش قىزغىنلىقىغا چۆمدى. سۋېن ھېدىن، ستەيىن، فون. لىكوك، گرونۋېدېل، پېللىئوت قاتارلىق كىشىلەر خوتەندىن قۇمۇلغىچە، مىراندىن دۆڭخۇاڭغىچە كۆپ قېتىم قىدىرىپ، تام رەسىملىرى، بۇددا ھەيكەللىرى، ياغاچ ئويما ۋە ياغاچ سىزما بۇيۇملىرى، قاش ۋە كاھىشقا (ساپالغا) ئىشلەنگەن فىگۇرىلار بىلەن بىر قاتاردا تارشا ۋە پەرگامىنتقا يېزىلغان براخمى، سانسكرىت، قارۇشتى،

توخار - سوغدى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كۆپلىگەن قولىيازمىلارنى ئېلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاسترونومىيە، كالېندارچىلىق، بۇددىزم، مانى دىنى، تىياتىر، ئەدەبىيات، قانۇن - ۋەسىقە، چۈش تەبىرى، پالچىلىق ۋە تىبابەتچىلىككە دائىر ھۆججەتلەر بار ئىدى.

رەشىت رەخمەتى ئارات، ۋە فون. گابائىن خانىم تەرىپىدىن 1929- يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى» نامىدا ئېلان قىلىنغان 10 توملۇق فاكسىملى تۇرپان يارغول ۋە قارا قوجۇدىن نېمىس ئېكسپېدىتسىيىسى ئېلىپ كەتكەن كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 1936 بەتلىك ھۆججەتتىن تەركىب تاپقان. مانى دىنى نەزمىلىرى، ئاتادۇكادېۋە ھەققىدىكى بۇددا ھېكايىتى، سەككىز يۈكمەك سۇترىسى، بۇگوخان رىۋايىتى، ئاسترونومىيە، كالېندارچىلىق تېكىستلىرى قاتارىدا تىبابەتچىلىككە دائىر قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ پارچە سەھىپىلىرى تېپىلغان. رەشىت رەخمەتى ئارات 1930 - 1932 - يىللىرى «ئۇيغۇرلاردىكى تىبابەت» (zur heI kunde der viguren) نامىدا ئېلان قىلىنغان ئىككى توملۇق ئۇيغۇرچە 14 پارچە تېكىست ئىچىدە تىبابەتكە دائىر بەش پارچە فاكسىمىل بولغانىدى. X X ئەسىر كىرگەن يىلى قازاندا تۇغۇلغان، كېيىنچە گېرمانىيىدە تەلىم ئېلىپ 33 يېشىدا دوكتور - پروفېسسورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ۋە كېيىنكى ئىلمىي پائالىيىتىنى تۈركىيىدە داۋاملاشتۇرغان مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس تۈرك ئالىمى رەشىت رەخمەتى ئارات ئۆز ھاياتىنى ئۈچ ئۇلۇغ تەتقىقاتقا - «تۇرپان تېكىسلىرى» (30 - يىللار) گە، «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ئىستانبۇل مەتنىنى (1949 - يىل) ۋە ئەنقەرە تەرجىمە نۇسخىسى (1959 - يىل) گە، «قەدىمكى تۈركىي ھوقۇق ۋەسىقىلىرى» (ھېلسىنكى، 1964 - يىلى) نامىدا ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرگە بېغىشلاپ بۇ تېكىستولوگىيىلىك ساھەدە دۇنياۋى ئۈلگە تىكلىدى.

رەشىت رەخمەتى ئاراتتىن كېيىن كامال ھۆسەيىنى بىلەن دوكتور سۇھەيلى ئۈنۋېر قاتارلىق ئالىملار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت تۇرپان تېكىستلىرى ئۈستىدە ئىلمىي مۇھاكىمىلەر ئېلىپ باردى.

«تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ نادىر دەستۇرلىرىدىن ۋاقىت مۇناسىۋىتى بىلەن تىكىلگەن جايىدىن ئاجرىلىپ كەتكەن، سەھىپە چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل بولغان پارچىلار بولۇپ، بەزى ۋاراق (ياپراق) لارنىڭ بىر بېتىگە، بەزىلىرىنىڭ ھەر ئىككى بېتىگە خۇش قەلەمدە يېزىلغاندى. سەھىپىلەر ئەينى زامان ئىدىقۇت كالىگرافىيچىلىكى (كىتابچىلىقى) ئادەتلىرى بويىچە زىننەت ـ بېزەكلىنىپ ئىشلەنگەن. 20.2: 21، 29: 30 سانتىمېتىر ھەجىمدىكى بۇ سەھىپە تۈركۈملىرى بايان ۋە مۇناسىپ ئىزاھلار، بابلار بويىچە پۈتۈلگەن.

3

رەشىت ئەخمەتى ئارات «تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» نى ئەسلى مەتىنى بويىچە ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى تۈركىيە تىلىدىكى يەشمىسى بويىچە قايتا ئىشلەپ ئېلان قىلدى. تېكىستلار سىستېمىلىق تىببىي دەستۇرلارنى ئىپادىلەپ تۇرسىمۇ، ئۇلار يەنىلا يوقىلىشقا يۈزلەنگەن پارچىلار بولغاچقا، ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈن تىزما ئىشلىنىپ چىقىلدى. بۇنىڭغا كۆرە بۇتېكىستلارنى مۇنداق تىببىي ۋە دورىگەرلىك تۈرلىرىگە ئاجرىتىلدى:

تېرە كېسەللىكلىرى؛
كۆز كېسەللىكلىرى؛
قۇلاق، بوغۇز، بۇرۇن كېسەللىكلىرى؛
چىش كېسەللىكلىرى؛
تەنەففۇس ئەزاسى كېسەللىكلىرى؛
يۈرەك ـ قان كېسەللىكلىرى؛
ھەزىم قىلىش ئەزاسى كېسەللىكلىرى؛
مۇتەفەررىق كېسەللىكلىرى؛
ئەسەبىي كېسەللىكلىرى؛
ئىدرار ۋە تاناسۇل كېسەللىكلىرى؛
يۇقۇملىنىش كېسەللىكلىرى؛

سەھىيە تەربىيىسى.

بۇلاردىكى ھەر بىر يۇرۇش كېسەللىكلەر ئۆز ئىچىدە بىر قاتار كونكرېت كېسەللىكلەرگە ۋە ئۇنىڭغا قارىتا داۋا (ئىلاج) ۋە دورىلارغا قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. مەسىلەن، «بىر ئادەمنىڭ چىشى ئاغرىسا قارىياغاچىنىڭ قاپىقى يا قىلىۋر»، «ئەگەر بىر ئىنساننىڭ ئىدرارىدىن قان كېلىۋرسە سوغان قايناتىپ بال بىلەن يېسە مەنپەئەت بېرەر»، «قۇلاق ئاغرىقىغا قارشى ئىلاج، تۇرۇپ پارچىلانىۋر، سىقىلىۋر. ئۇسارىيە سۇسام ياغى بىلەن قۇلاققا تامىلىۋر، ئاغرىقى بىر تەرەپ بولۇر» ۋەھاكازا.

«تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» دا نەچچە يۈزلىگەن دورا ماتېرىياللىرى - مىنېراللار، ئۆسۈملۈكلەر، ھايۋانات دورىلىرى، ئۇنىڭ شىپالىق تەسىرى تىلغا ئېلىنغان. بۇ دورا ماتېرىياللىرى ئاساسەن مەركىزىي ئاسىيا ئەنئەنىۋى دورىگەرلىكى ئاساسىدىكى دورىلار بولۇپ، يەنە ھىندىستان، ئىران، ياۋروپا، جۇملىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك دورا ماتېرىياللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇلار مىسىرنىڭ تاماكىسىدىن دېڭىز ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلىرىگىچە چوڭ تىزىملىك ھاسىل قىلغان.

«تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» كېسەل ئالامەتلىرى؛ كېسەلنى بايقاپ ھۆكۈم قىلىش (دىئاگنوز) ئۇسۇلى؛ دورىلارنى تەييارلاش يوللىرى، ئەسۋابلىرى ۋە تەييارلانغان دورىلارنىڭ تۈرلىرى؛ دورىلارنىڭ ئىستېمال مىقدارى ۋە ساقلاش ئۇسۇلى؛ پارلانغان سۇ ياكى يامغۇر سۈيى، نىجاسەت ۋەسۋەيدۇك، ئىسپىرتلىق سۇيۇقلۇقنىڭ تىبابەتچىلىكتىكى ئەھمىيىتى؛ 18 خىل يۇقۇملىنىش ۋە جاراھەت يۇقۇملىنىشى؛ دورا بىلەن تاماقنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەرگە ئائىت مەنبەلەرنى تىلغا ئالغان. قان، بەلغەم، ئۆت، سەۋدا سەۋەبىدىن سۇ، تۇپراق، ھاۋا، ئوت ناتەكشىلىكىدىن، سىرتقى سەۋەب ۋە ئىچكى سەۋەب تۈپەيلىدىن كېسەللىنىش ھەققىدىكى تىببىي پىكىر يوللىرى ئۈچۈن ئىزنا قالدۇرغان.

نامازشام كورلۇقى، قىچىشقاق، كۆيۈك، قان سىيگۈ، غالجىر، قان قۇسما، سېرىق ئۆت، قەۋزىيەت، ماخاۋ، يۈرەك سانجىقى، قالقانسىمان بەز، بالىلار ئاۋاقلىقى، ئۇيقۇسىزلىق، يۇقىرى - تۆۋەن قىزىتما، بۇرۇن

www.uyghurkitap.com

پۇتۇش، كۆز ئىششىقى، ئىچ سۈرگە، زەھەرلىنىش، تاناسىل كېسەللىكى، تۇغۇت مۇشكۈللۈكى، ئاياللار كېسەللىكلىرى، ئەسەبىي ئاغرىقلىقلارنى داۋالاش ھەققىدە قىممەتلىك تەۋسىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

4

شۇنى ئېيتىش بىلەن تىلغا ئېلىش لازىمكى، «تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» (تۇرپان تېكىستلىرىدىكى تىببىي سەھىپىلەر) ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تىبابەتچىلىكتىن دۇنياغا يۈزلەنگەن، دۇنياۋى تىبابەتچىلىكقىممىتى ھاسىل قىلغان ئىلمىي - نەزەرىيىۋى سىستېمىغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئەگەر بىز «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «ئالتۇن كۆل مەڭگۈ تېشى» دا «ئۇماي» ئانا تەڭرى مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن دەيدىغان بولساق، تۇرپاندىن تېپىلغان تىببىي تېكىستلەردە ئانا قارنىدىكى «بالا ھەمرىيى» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. «ئۇ ماي كېچە تۇشەر . . . نى ئىچسۈن»، «ئۈگ قارنىتتا - ئۇ مايدا . . . .» دېگەن ئىبارىلەر ئۇنىڭ يارقىن مىسالىدۇر.

«بىز تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» نىڭ بىر كىتابتىن ئەمەس، بىر قانچە تىببىي كىتابتىن ساقلىنىپ قالغانلىقىنى؛ ئۇنىڭ ئەينى زامان ئىدىقۇت تىبابەتچىلىكىنىڭ بەختكە يارىشا ساقلىنىپ قالغان ناھايىتى كىچىك سەھىپىلىك ئۇچۇرى ئىكەنلىكىنى؛ بۇ سەھىپىلەردە تىلغا ئېلىنغان تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك دېتاللىرىنىڭ ف. ۋ. مىللېۋر ئېلان قىلغان تۇرپان تېكىستلىرىنىڭ 1910 - يىلى نەشر قىلىنغان 2. تومىدىكى «ئاغرىق ئاغرىق ئىگ»، «بوغۇز ئاغرىق ئىگ»، «بۇرۇن ئاغرىق ئىگ»، «يۈرەك ئاغرىق ئىگ»، «كۆز ئاغرىق ئىگ»، «ئۆگۈچ ئاغرىق ئىگ»، «قۇلاق ئاغرىق ئىگ» قاتارلىقلار ۋە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى تىببىي لۇغەتلەر بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى؛ ئەينى زاماندا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يىپەك يولى مەدەنىيىتى مۇھىتىدا راۋاجلىنىپ، شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلۈڭلىك، غەربتە ماۋرائۇننەھىر ۋە ئىران تىبابەتچىلىكىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەرگە ئالساقلا، «ئالتۇن

ئۇزۇككە ياقۇت كۆز» دېگەندەكلا، «VIII - XII ئەسىردىن ئىبارەت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى»[1] بۇ تىبابەت ئىلمىي سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن بوستان تۇپرىقى بولغانلىقىنى چۈشىنىمىز.

دەرۋەقە، سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا «غەربىي دىيار ئەۋلىيا دەۋش ھۆكۈمالىرىنىڭ رېتسېپ - نۇسخىلىرى»، «غەربىي دىيار داڭدار ھۆكۈمالىرى توپلىغان نۇسخىلاردىن تۆت جىلد»، «خۇرلارگىياھ دەستۇرى» قاتارلىقلار ئىچكى ئۆلكىلەردە شۆھرەتلىك مۆتىۋەر تىببىي قامۇس ھېسابلانغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىدىن تاڭ گاۋزۇڭ لى جى 683 - يىلى دەۋۋار كېسىلىگە مۇپتىلا بولغىنىدا ئۇنى چىمەنقۇلى داۋالىغانىدى. تاڭ دەۋرىدىكى 15 جىلدلىق تىببىي دەستۇر «بىباھا شىپاھ نۇسخىلىرى» دا «ئىدىقۇت ئۆمۈر بەخش شەربىتى» ۋە ئۇنىڭ توققۇز دورا - دەرمەكتىن ياسالغان تەركىبى كۆرسىتىلگەن. 1970 - يىلى شىئەننىڭ جەنۇبىدىكى تاڭ دەۋرىگە ئائىت بىر قەبرىستانلىقتىن 755 - يىلقى ئىدىقۇت دورا بوتۇلكىسى ۋە ئۇستىگە دوم كۆمتۈرۈلگەن ئىدىقۇت خۇرلىرى رەسىمى چۈشۈرۈلگەن دورا ئىچىدىغان ئالتۇن رومكا تېپىلدى. رومكىغا «قۇت» دېگەن خەت چېكىلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «قامۇسنامە» ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «جۈبىنگىن خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ باش سۆڭىكىنى يېرىپ خالتىلىق قۇرتنى ئېلىۋەتكەنلىكى، قورسىقى كۆپۈپ يىقىلغان ئاتنى بېكەتتىكى بىر قېرى ئۇيغۇرنىڭ ئوپېراتسىيە قىلىپ تىكىپ ساقايتقانلىقى يېزىلغان. مانا بۇلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەينى زامان چەمبىرىدىكى شۆھرىتىدىن يازما ھۆججەت، يۈەن سۇلالىسى پايتەختىدە «ئۇيغۇر دورىگەرلىك مەھكىمىسى» نىڭ تەسىس قىلىنغانلىقى، نەزەرنىڭ «شاپائەت جۇجۇقى» نىڭ مىرزا بېگى بولغانلىقى، ئۇ جىلەنچى ھىيا ۋە ئايشوي قاتارلىق ئۇيغۇر دوختۇرلىرىنىڭ داڭق قازانغانلىقى ئەينى زامان ئوردا ئاكادېمىيىسىدە خېلى سالماقلىق ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ بولغانلىقى بىلەن بىر خىل پازىل ھادىسە ئىدى. بۇ ھال يىپەك يولى خارابىلاشقاندىن كېيىن ئۆز نوپۇزىنى يوقاتتى.

ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (1037 - 980) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىدىن

---

[1] ئا. سۇھەيلى ئۈنۋېر: «ئۇيغۇرلاردا تىبابەت»، 1936 - يىل، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تىب تارىخى ئىنستىتۇتى نەشرى 15 - بەت.

ئىمادىددىن قەشقەرى، ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەنى، جامالىددىن ئاقسارايى، مىراد بەگ، ئەلى بەگ ئوغلى ۋە باشقا ئۇيغۇر ئالىملىرى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ۋە ئەبۇ نەسىر فارابى قاراشلىرىغا داۋاملىق ۋارىسلىق قىلدى. فارابى ئىبىن سىنا ـ يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق ئالىملار ئۇيغۇر تىبابەت ئىلمىنى يەنە بىر تارىخىي باسقۇچقا كۆتۈردى. ئۇنىڭ نادىر نامايەندىسى بولغان «ئەل قانۇن» ئۆزىنىڭ ئىلمىي ۋە ئەمەلىي بۇلاقلىرى قاتلىمىدا ئۇيغۇر تىبابەت ئىلمىي ئۇتۇقلىرىنى ئەرەب تىبابەتچىلىكى ئۇتۇقلىرى بىلەن تويۇندۇرۇپ، ياۋروپا پراكتىكانت بىئو ـ خىمىك مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ يېڭى شىپاگەرلىك سارىيىنى راسلىدى.

5

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ نادىر يادىكارلىقى «تۇرپان تىبابىي تېكىستلىرى» مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا چەت ئەل ئېكىسپېدىتسىيىچىلىرى ئېلىپ كەتكەن ۋە ھازىر پېتىربۇرگ، بېرلىن، لوندون قاتارلىق شەھەرلەردىكى مۇزېيلاردا ساقلىنىپ، تېخى تولۇق رەتلىنىپ، سىرى ئېچىلمىغان كۆپلىگەن قولىيازمىلار ئىچىدە ھەر ساھە بويىچە قىممەتلىك تارىخىي مەنبەلەرنىڭ بارلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ. بۇ يەنە، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك تارىخىنى ھەر قايسى تارىخىي قاتلاملار بويىچە تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تارىخىي مەنزىرىسى بىزگە بىر قاتار تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئەمەلىيىتىدىن ئىلھام بەخش مەلۇمات بېرىپلا قالماستىن، يەنە تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسى جەھەتتە ئىزچىل ئىزدىنىشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ. بۇلارنىڭ مۇھىملىرى كېسەللىكنىڭ تۇپراق، سۇ، يەل، ئوتتىن ئىبارەت تۆت زات تۆت خىلتكە بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تىببىي پەلسەپە قارىشى؛ كېسەللىكنىڭ مۇھىتقا مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تىببىي ـ بىئولوگىيە قارىشى؛ داۋالاش بىلەن ئوزۇقلاندۇرۇش تەرتىپى ھەققىدىكى تىببىي ـ ئوزۇقشۇناسلىق قارىشى؛ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەققىدىكى سەھىيە تەربىيىسى قارىشى؛ بەدەننى داۋالاش بىلەن روھنى داۋالاش ھەققىدىكى تىببىي پسىخولوگىيە قارىشى؛ بەزى داۋالاش ۋە دورا ئىستېمال قىلىش ھەققىدىكى بىئولوگىيىلىك ۋاقىت قارىشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ھەممىسى، بولۇپمۇ ئوزۇقلاندۇرۇش،

روھنى داۋالاش ۋە بىئولوگىيىلىك ۋاقىت (سائەت) قارىشى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەينى زاماندىكى ھەر قايسى تىبابەتچىلىك ئىلمى سىستېمىلىرىدىن ئۈستۈنلۈكى بىلەن ھازىرقى تىبابەتچىلىك پائالىيىتىدىكى بۇ ئاجىز نۇقتىنى تېزدىن تولۇقلاش زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

مەلۇمكى، ئۇزۇقلۇق بىلەن دورا بىر - بىرىدىن مۇتلەق ئاجرالغان ئىككى نەرسە ئەمەس. دورا بىلەن ئۇزۇقلۇقنى بىر مەقسەتكە قارىتىش ۋە بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم.

روھىيەت ئىنسانىنىڭ ئۇنىۋېرسال - ئومۇمىي ھالىتىگە، بەدەننى مۆلچەرلەش، بەدەننى سەپەرۋەر قىلىش جەريانلىرىغا مۇناسىۋەتلىك. نو قۇلى كېسەللىك ۋە دورا بىلەن داۋالاشنى نەزەردە تۇتۇپ، روھنى نەزەردىن ساقىت قىلىش ھەقىقىي تىبابەتچىلىك ئەمەس.

بىئولوگىيىلىك سائەت قارىشى بەزى دورا ۋە داۋالاش تەدبىرلىرىنى مەيلى دورا گىياھ ۋە ماتېرىياللىرىنى ھازىرلاش ياكى مەيلى دورا ئىستېمال قىلىش جەھەتتىن بولسۇن بەلگىلەنگەن ئاي - كۈندە ئىستېمال قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. «تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» دە «ئادەم بىر ئادەمدە سۆگەل ئالۇر ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش ئىستىكى بولسا، يېڭى ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى ئايا باقىراق ئېيتىپ ۋە چامۇرۇنى ئالىپ ئۈستىگە قويار ساداۋاقىلار» ، «بىر - ئۈچ ياش تاكى قارا ئۆكۈز گۇبرىسى بىر قايتا - قايتا تىلىپ، ئاغرىغان جايغا قوندۇرسا چىش ئاغرىقى زائىل ئالۇر» ، «دائىمىي ھۇمما ۋە مۇزمىن ھۇمما پەسلىنىڭ 2 - ئىلاجى ئۇ سىرتى تېنففۇ سىيگە قارشى داۋادۇر» دېگەندەك تەۋسىيەلەر ساقلانغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى تەتقىقاتى ئۆز ئىچىگە نەزەرىيىۋى تەتقىقات، دورىگەرلىك تەتقىقاتى، ئەمەلىي كلىنىكىلىق تىبابەت تەتقىقاتى بىلەن بىللە تىبابەت تارىخىي تەتقىقاتى ۋە تىبابەت مىراسلىرى تەتقىقاتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «تۇرپان تىببىي تېكىستلىرى» بۇ جەھەتتىكى قىممەتلىك ھۆججەت، ئەلۋەتتە.

(ئاپتور ئاپتونوم رايونلۇق خەلق دوختۇرخانىسىدا مۇئاۋىن مۇدىر ۋىراچ بولۇپ ئىشلەيدۇ)

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

دىۋان تىلى ۋە تۇرپان تىلى

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، مەخمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەينى زامانلاردا ھەممە تۈركىي خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى» دا يېزىلغان. ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان زور تۆھپىلەرنىڭ بىرى.

مەخمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىش ئۈچۈن 20 دىن ئارتۇق قەبىلىنىڭ تىلىنى تەكشۈرگەن ۋە ئۇ تىللارنى بىر - بىرى بىلەن سېلىشتۇرغان. شۇڭا «دىۋان» نى تۈركىي خەلقلەر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتا بىردىنبىر مەنبە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. شۇنداقلا «دىۋان» تىل تەتقىقاتىدا، بىزنى ئەڭ ئىشەنچلىك، ئەڭ يېتەرلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«دىۋان» پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق بايلىقى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىكى سۆزلەر ھەر قايسى تۈركىي خەلقئارا تىلىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلانماقتا.

ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «دىۋان» دىكى سۆزلەر خوتەن، قەشقەر، لوپنۇر ۋە تۇرپان تىللىرىدا شەكلى ئەينەن ياكى ئاز - تولا ئۆزگەرگەن ھالدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ سۆزلەر شۇ رايونلار دائىرىسىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش، ئالاقىلىشىش ئۈچۈن خىزمەت قىلماقتا.

«دىۋان» دىكى سۆزلەر تۇرپان تىلىدىمۇ ساقلانماقتا دېگەندە: بەزىلەر: مەخمۇر قەشقەرى ھەر قايسى قەبىلىلەر تىلىنى تەكشۈرگەندە قوچۇ خانلىقى تەۋەسىگە كەلمىگەن تۇرسا، ئۇنىڭ تىل تەكشۈرۈش دائىرىسى پەقەت قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى يەرلەر بىلەن چەكلەنگەن تۇرسا، قانداق قىلىپ «دىۋان» تىلى تۇرپان تىلىدا ساقلىنىدۇ، دەپ سوئال قويۇشى

مۇمكىن. شۇنداقلا يەنە بەزىلەر: قاراخانىلار تەۋەسىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، ئىسلام دىنى شۇ دائىرىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان؛ قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بولسا بۇددا دىنىنىڭ قەتئىي ھىمايىچىلىرى سۈپىتىدە بۇددا دىنىنى قەتئىي قوغداپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا مەخمۇت قەشقەرىنىڭ تىل تەكشۈرۈش ئۈچۈن قوچۇ تەۋەسىگە كېلىشى مۇمكىن ئەمەس دېيىشى مۇمكىن.

كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، مەخمۇت قەشقەرى تىل تەكشۈرۈش ئۈچۈن قوچۇ تەۋەسىگە كەلگەن ئەمەس. بۇنى مەخمۇت قەشقەرىنىڭ، ئۆز سۆزى بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن. مەخمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا يازغان كىرىش سۆزىدە: مەن كىتابتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ناملىرىنى يازدىم، دەيدۇ. (1) مەخمۇت قەشقەرى يەنە: بۇ ئەلدە (ئۇيغۇرلار ئېلىدە) بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر: سولمى، قوچۇ، جانبالىق، بېشبالىق، ياڭى بالىق دەپ يازىدۇ. (2) ئۇنداق بولسا قانداق قىلىپ «دىۋان» تىلى تۇرپان تىلىدا ساقلىنىدۇ، دېگەن سوئال قويۇلۇشى مۇمكىن.

بىزگە مەلۇم، قوچۇ خانلىقى، قاراخانىلار خانلىقى ۋە خېشى كارىدورىدا قۇرۇلغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئۇرقۇن دەرياسى بويىدا قارا بالغاسۇننى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئىدى. بۇ خانلىقلار گەرچە باشقا - باشقا يەرلەردە قۇرۇلغان خانلىقلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى قەبىلىلەر ئېتنىك جەھەتتىن بىر گەۋدە ئىدى، شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن بۇلاردا تىل بىرلىكى، مەدەنىيەت بىرلىكى بار ئىدى. شۇنداقلا بۇ خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا مەشھۇر يىپەك يولى ئارقىلىق بولۇپ تۇرىدىغان قويۇق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقە بار ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ھەر قايسى ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەۋەسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى بىر - بىرىگە تۇتۇشۇپ تۇرۇش مۇقەررەر ئىدى.

«دىۋان» دىكى سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى تۇرپان تىلىدا ئەينى شەكلى ۋە ئەينى مەنىدە ساقلانغان بولسا، بەزىلىرىنىڭ شەكلى ئاز ـ تولا ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەينى مەنىدە قوللىنىلماقتا. بۇنى تۆۋەندىكى بىر نەچچە سۆز بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن؛

(1) ئارىخ ـ (86.1) بۇ سۆزگە «پاكىز» دېگەن مەنە بېرىلگەن. ئەكس تەسىرات قانۇنى بويىچە «ئا» تاۋۇشى «ئى» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ تۇرپان تىلىدا «ئېرىخ» سۆزى «دىۋان» دا سۆپەت شەكلىدە بېرىلگەن بولسا، تۇرپان تىلىدا «ئېرىغدىماق» دەپ پېئىل شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

(2) ئالاچۇ ـ (184.1) بۇ سۆزگە «كەپە» دېگەن مەنە بېرىلگەن. بۇ سۆز تۇرپان تىلىدا شەكلى ئاز ـ تولا ئۆزگەرگەن هالدا يەنى «ئالچۇق» شەكلىدە ئەينى مەنىدە قوللىنىلماقتا.

(3) بارلىغ ـ (595.3) بۇ سۆز باي، قول ئىلكىدە بار دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ سۆز تۇرپان تىلىدا ئەينى شەكىل ۋە ئەينى مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

(4) تەگشۇت (589.1) بۇ سۆز بىر نەرسىنىڭ ئورنىغا بېرىلگەن بەدەل دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. تۇرپان تىلىدا ھەمكارلىشىش، لايىقلىشىش دېگەن مەنىدە «تەشكۇت» شەكلىدە قوللىنىلماقتا. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بۇ سۆزدىكى «گ» تاۋۇشى بىلەن «ش» تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغان.

(5) پۇتۇگە ـ بۇ سۆز «پىدىگەن» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ، سۆز شەكلى ئۆزگەرگەن هالدا تۇرپان تىلىدا قوللىنىلماقتا.

(6) تۇرما ـ (562.1) بۇ سۆز «تۇرۇپ» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. مەسىلەن، سارىغ تۇرما (سېرىق تۇرۇپ يەنى سەۋزە) دېگەندەك تۇرپان تىلىدا «تۇرۇپ»، «ئاقتۇرما» (يەنى ئاق تۇرۇپ) دېيىلىدۇ. دېمەك «تۇرما» سۆزى ئومۇمىي نام بولۇپ، بۇنىڭ تۈرلىرىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «سېرىق»، «ئاق» دېگەندەك سۆپەتلەر قوللىنىلغان.

(7) تۇرمەك ـ (404.2) بۇ سۆزگە «تۇرمەل» دېگەن مەنە بېرىلگەن. بۇ تۇرپان خەلقى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان تاماقلىرىدىن بىرى.

(8) شاپ ـ (1. 418) بۇ سۆز «پات» ، «تېز» ، «چاپسان» دەپ چۈشەندۈرۈلۈپ «شاپ كەل» (تېز كەل) دېگەن مىسال كەلتۈرۈلگەن. تۇرپان تىلىدىكى «شاپ ـ شوپ» ، «شاپپىدە» دېگەن سۆزلەر مۇشۇ «شاپ» سۆزى بىلەن ياسالغان.

(9) كىرىر ـ (1. 463) بۇ سۆزگە «ئاچقۇچ» دېگەن مەنە بېرىلگەن. «دىۋان» دا «كىرتىلەمەك» (قۇلۇپلىماق) ، «كىرتىلىك» (قۇلۇپلاقلىق) دېگەن پېئىل ھەم سۈپەت شەكلى بار. تۇرپاندا بولسا پەقەت «ئاچقۇچ» دېگەن ئىسىم شەكلى بار. «كىرىت» سۆزى تۇرپاندا «كىلىت» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ سۆزدە «ر» تاۋۇشى بىلەن «ل» تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغان، بۇ خىل «ر» تاۋۇشى بىلەن «ل» تاۋۇشىنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى باشقا سۆزلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «دىۋان» دا «پار ـ پۇر» (3. 52) دېگەن سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «يالپۇز» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

(10) كوسۇرگە ـ (1. 638) بۇ سۆز دېڭىز چاشقىنىنىڭ بىر تۈرى دەپ چۈشەندۈرۈلگەن تۇرپان تىلىدا «كۇسۈتكە». دەپ قوللىنىلىدۇ.

(11) يامىلادى ـ سۈپۈردى «دىۋان» دا «يامىلا» شەكلىدە كۆرۈلسە، تۇرپان تىلىدا «يامدا» دەپ قوللىنىلىدۇ. «يامدا» دېگەن پېئىلغا «ق» تاۋۇشىنى قوشۇپ «يامداق» (سۈپۈرگە) دېگەن ئىسىم ياسالغان.

(12) يايقا ـ (1473) بۇ سۆز «دىۋان» دا «چايقا» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. تۇرپان تىلىدا ئەينى شەكىل ۋە ئەينى مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

(13) شەشمەك ـ (2. 427) بۇ سۆز تۇرپان تىلىدا ئەينى شەكلىدە قوللىنىلىدۇ، ئەمما ئەدەبىي تىلدا «يەشمەك» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

(14) كۇشلەندى ـ (2. 352) بۇ سۆز «ئارام ئالدى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. تۇرپان تىلىدا بولسا «چۈشلىمەك» دېگەن شەكىلدە، ئەينى مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن بىر نەچچە سۆز «دىۋان» تىلى بىلەن تۇرپان تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلارنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئەپسۇسكى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بۇ سۆزلەرگە شىۋە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىپ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىن ئورۇن ئالماي كەلدى. شۇنى بىلىش كېرەككى، ئەدەبىي تىل دىئالېكت ـ شېۋىلەردىن هاياتىي كۈچكە ئىگە تەركىبلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىدۇ ۋە تولۇقلايدۇ. ئەدەبىي تىلدا بولمىغان سۆزلەر دىئالېكت ـ شېۋىلەردە بولىدۇ. ئېيتايلى، تۇرپان رايونىدا (پىچاندا) لىمدىن ئىنچىكە، بادىردىن توم ياغاچ «تانا» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ سۆز ئەدەبىي تىلدا يوق. شۇڭا مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەرنى ئەدەبىي تىلغا قوبۇل قىلىپ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش كېرەك.

تۇرپان تىلى يالغۇز لېكسىكا جەھەتتىن «دىۋان» تىلى بىلەن ئوخشاشلىقلارغا ئىگە بولۇپ قالماستىن، يەنە گرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىنمۇ ئوخشاشلىقلارغا ئىگە. ئېيتايلى، «دىۋان» دا پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى سۈپىتىدە «غۇز»، «قۇز»، «گۇر»، «كۇر» لەر كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن، ياتقۇزدى، توشقۇزدى، (253 .2) دېگەندەك تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بۇ قوشۇمچىلاردىكى «ر» تاۋۇشى «ز» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «غۇز»، «قۇز»، «گۇز»، «كۇز» شەكلىنى ئالغان، لېكىن تۇرپان تىلىدا بولسا بۇ قوشۇمچىلار «دىۋان» دىكى شەكلىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

(1) ئۇ مېنى سۇدىن ئۆتكۈزۈپ قويدى.
(2) بالىنى ياتقۇزۇپ قويدۇم.
(3) ئۇ دادىسىنى يۇرتىغا ماڭغۇزۇۋەتتى.

بۇنىڭدىن باشقا هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ سۈپەتداش ياسايدىغان قوشۇمچىلار ئىچىدە «ئار»، «ئەر» قوشۇمچىلىرى بار. لېكىن بۇ قوشۇمچىلار مەيلى «دىۋان» دا بولسۇن، مەيلى تۇرپان تىلىدا بولسۇن «ئار»، «ئەر» دىن ئىبارەت. مەسىلەن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «بارارمەن»، «كېلەرمەن» دېسە، تۇرپان تىلىدا «بارۇرمەن»، «كېلۇرمەن» دېيىش بۇنىڭ مىسالى.

يۇقىرىدىكى تىل پاكىتلار «خاقانىيە تىلى» بىلەن قوچۇ

ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا ئورتاقلىق بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۇرپان مەشھۇر «يىپەك يولى» كېسىپ ئۆتىدىغان مۇھىم قاتناش تۈگۈنى ئىدى. بولۇپمۇ تۇرپان رايونىنىڭ تارىختىن بۇيان ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرى باشقا يەرلەرگە قارىغاندا قويۇق ئىدى. شۇ سەۋەبلىك تۇرپان تىلىدا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر بىر قەدەر كۆپ، ئۆزلەشكەن بۇ سۆزلەر مۇشۇ رايوننىڭ تىل خۇسۇسىيىتىگە يەنى فونىتىكىلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن ئۇ سۆزلەر ئۆزىنىڭ دەسلەپكى شەكلىنى تامامەن ئۆزگەرتكەن، بۇ سۆزلەرنىڭ خەنزۇچە سۆز ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتىشمۇ قىيىن. مەسىلەن، «گۈەن گۈڭ» دېگەن سۆز «گاڭگۈڭ» دەپ، «ساگۇۋا» دېگەن سۆز «ساخۇ» دەپ، «جەنبو» دېگەن سۆز «جانبۇ» دەپ، «ئەنبەن» دېگەن سۆز «ئەمبەل» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغىنىغا ئوخشاش «تۇرپان تىلى» دېگەندە پۈتۈن شەرقىي شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايوننىڭ تىلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۇرپان تىلى» نىڭ فونىتىكىسىنى، لېكسىكىسىنى ۋە گراماتىكىسىنى قايتىدىن ئىنچىكە تەكشۈرۈپ تېخىمۇ ئېنىق خۇلاسىگە كېلىش لازىم.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى)

قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقى ـ «ئالتۇن يارۇق» ۋە ئۇنىڭ قۇتۇلدۇرۇلۇشى

ئەركىن ئىمىنىياز قۇتلۇق

1

تارىختىن مەلۇمكى، قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغانىدى. تۇرپان بولسا، پان تىكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىشتىن خېلى ئىلگىرىلا بۇددا دىنىنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىرىدىن ئىدى. شۇڭلاشقا قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە تۇرپان ئويمانلىقىدا ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى ئىلگىرىكى ئاساستا تېزدىن تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردە «ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىلىم ئەھلى قوچۇ ۋە بېشبالىقتا توخار ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغانىدى». بولۇپمۇ، بۇددا رىۋايەتلىرى ۋە ئەقىدىلىرىنى مەزمۇن قىلغان، زور بىر تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇلار ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىللە، بىر ئەدەبىي ئېقىم سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى نوقۇل بۇددا دىنى ئەقىدىسىنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر بەدىئىي تەجرىبە ۋە ئەنئەنە يارىتىپ بېرىشتىمۇ چوڭ رول ئوينىغانىدى. ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر يېزىقى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قوللانغان تۈرك يېزىقى (ئۇرقۇن يېزىقى) نىڭ ئورنىنى باسقانىدى. بۇنىڭ بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق

نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر ئىجاد قىلىنىپ تارىخلار خاتىرىلەندى. ھىندى، خەنزۇ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان نادىر ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىندى. ئەنە شۇ نامايەندىلەرنىڭ بىرى خەلقئارا تۈركشۇناسلار تەرىپىدىن «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىگ» بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدۇ، دەپ قارالغان «ئالتۇن يارۇق» دۇر.

«ئالتۇن يارۇق» ئۇيغۇر تەرجىمە سەنئىتىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نامايەندىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ يازلىق پايتەختى بولغان بېشبالىقتا تۇغۇلغان مەشھۇر ئوقۇتقۇچى، داڭلىق تەرجىمان، ئەدىب، يېتىشكەن تىلشۇناس ۋە تەتقىقاتچى سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تەرىپىدىن قەدىمكى خەنزۇچىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

2

«ئالتۇن يارۇق» چوڭ تىپتىكى پروزا خاراكتېرلىك ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ ھازىرغا قەدەر ئەڭ تولۇق دەپ قارالغان قولىيازما نۇسخىسى روسىيىلىك س.ي. مالوف تەرىپىدىن 1909 ـ 1911 ـ يىللىرى ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۈەن ۋىلايىتى ئەتراپىدىكى ۋىن شوگۇ دېگەن يەردىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن قولغا چۈشۈرۈلگەن. بۇ يادىكارلىق ھازىر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ لېنىنگراد تارمىقىدا ساقلانماقتا. بۇ قولىيازما جەمئىي 397 ياپراق 794 بەت بولۇپ، تېكىستلەر قومۇش قەلەم بىلەن قارا سىياھدا سامان قەغەزگە پۈتۈلگەن. ھەر بەتنىڭ فورماتى: ئۇزۇنلۇقى 62 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 23 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتكە 22 قۇردىن 25 قۇرغىچە خەت يېزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى بەتنى شىۋىتسىيىلىك ئارخېئولوگ ف.ۋ بىرگمان 1927 ـ، 1935 ـ يىللىرى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە قاتناشقان مەزگىلدە گەنسۇ ئۆلكىسىدىن قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن. ھازىر سېدگارمۇ مىللىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا. بۇلاردىن باشقا، «گېرمانىيە ـ تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى» (1903 ـ، 1914 ـ يىللار) تۇرپانغا كەلگەندە، لىكوك تۇرپاندىن «ئالتۇن يارۇق» نىڭ ئانچە تولۇق بولمىغان

پارچىلىرىدىن ئىككى-ئۈچ نۇسخا تاپقاندىن باشقا سانسكرىتچە (ھىندىچە)، تىبەتچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە نۇسخىلىرىنى ئۇچراتقان. ئۇلار ھازىر بېرلىندا قەدىمكى زامان تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيە مەركىزى تەتقىقات ئورنىنىڭ تۇرپان تېكىستلىرى بۆلۈمىدە ساقلانماقتا.

«ئالتۇن يارۇق» ناھايىتى كەڭ تارقالغان، ئەتىۋارلىق يۇقىرى بولغان، بۇددا دىنىنىڭ ئاساسلىرى ۋە بۇددا دىنىنىڭ ماھىيانا مەزھىپىگە ئائىت «مۇقەددەس نوم» بولۇپ، ئەسەر ئەسلى سانسكرىتچە يېزىلغان. سانسكرىتچە ئىسمى «سۇۋارنا پراباسا» بولۇپ، كېيىن خەنزۇ، تىبەت، ئۇيغۇر، موڭغۇل، مانجۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

بۇ ئەسەر تەرجىمە قىلىش تەس ۋە قىيىن بولغان قەدىمكى خەنزۇ يېزىقى «ئالتە سۇلالە ئۇسلۇبى» بىلەن يېزىلغان بولۇشىغا قارىماي، خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغاندا، سانسكرىتچە، تىبەتچە تەرجىمە نۇسخىلىرىغا قارىغاندا بەكمۇ مۇكەممەل، تولۇق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە لايىقلاشقان. ئاممىباب، چۈشىنىشلىك چىققان. ئۇنىڭدىكى قەدىمكى شېئىرىيەت شەكلى بىلەن يېزىلغان شېئىرلارنىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيەت شەكلى بويىچە جانلىق، ئوچۇق ھەم راۋان تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئەسەردىكى چۈشىنىش قىيىن بولغان جايلارنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى بولغانلىكى ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلەنگەن. ئىمكانىيەت يار بەرمىگەنلىرىنى خەنزۇچە ئەمەس، ئەسلىدىكى ئەنەتكەك (سانسكرىت) تىلىدىكى ئاتالغۇسى بىلەن ئېلىنغان. شۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئەسەرنىڭ تەرجىمىسى ھېسسىيات، كۆز قاراش جەھەتتىن بېيىتىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خاس ئۇسلۇبتىكى مۇكەممەل بىر ئىلمىي ئەمگەككە ئايلانغان.

3

«ئالتۇن يارۇق» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭدۇر.

سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىقتا دۇنياغا كەلگەن. ئىدىقۇت (تۇرپان)، بېشبالىق (جىمسار)

www.uyghurkitap.com

قاتارلىق جايلاردا بىلىم ئېلىپ، ئۆز دەۋرىگە يارىشا ئالىي مەلۇماتقا ئىگە بولغان. سېڭقۇ سەلى توتۇڭ ئىنتايىن تىرىشچان، زېھنى ئۆتكۈر بولغاچقا، ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا يەنە توخار تىلى، سانسكرىت تىلى، خەنزۇ تىلى، تاڭغۇت تىلى قاتارلىق تىللارنى پىششىق ئۆگەنگەن. تۇرپان، ئاستانە ـ قارا قوجا، جىمسار قاتارلىق جايلاردا ئۇزۇن يىللار ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش ئارقىلىق سانسىزلىغان شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ زور شۆھرەت قازانغان.

سېڭقۇ سەلى توتۇڭ گەرچە ئۆز زامانىسىنىڭ ئەنە شۇنداق داڭلىق كىشىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي، ئىجادىي، ئىلمىي پائالىيەتلىرى توغرىلىق كىشىلەر قانائەت ھاسىل قىلغۇدەك تولۇقراق مەلۇمات يوق. دەسلەپكى ئىزدىنىش ماتېرىياللىرى ۋە خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە قالدۇرۇلغان قىسمەن خاتىرىلەردە: «سېڭقۇ سەلى توتۇڭنىڭ ئەسلى ئىسمى سېڭقۇ بولۇپ، سېلى ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى بولۇشى مۇمكىن» دېيىلگەن. توتۇڭ ئۇنىڭ راھىبلىق مەرتىۋىسىگە بېرىلگەن نام ئىكەن.

سېڭقۇ سەلى توتۇڭنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «ئالتۇن يارۇق» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە تولۇق ئىسمى «ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇق يالتىراقلىق قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلىكى ئاتلىق نوم» ـ يەنى ئالتۇن رەڭلىك يورۇق نورلۇق ئىنتايىن مۇقەددەس دىنىنىڭ شاھ ئەسىرى ناملىق مۇقەددەس كىتاب)، «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» ۋە «ئابخاتخار ھاكۇ شاھ» قاتارلىق نادىر تەرجىمە ئەمگەكلىرىدىن باشقا ئۇنىڭ يەنە خەنزۇچە، قەدىمكى كۇچا، قەدىمكى قاراشەھەر تىللىرىدىن ئۆز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلغان بىرمۇنچە نوم ۋە ئەسەرلىرى بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا.

«ئالتۇن يارۇق» نى قاچان تەرجىمە قىلغانلىقى توغرىلىق تېخى ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. شۇنداقتىمۇ خېلى يىللاردىن بېرى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر قىسىم ئالىملار تارىخشۇناسلىقتا ۋە تىلشۇناسلىقتا ئائىت ماتېرىياللار تەمىنلىگەن ئۇچۇرلارغا ئاساسەن، ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاش

بولمىغان كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن، روسىيىلىك رادلوۋ بىلەن مالوۋ بۇ ئەسەرنى XIII ، XIV ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىنغان دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار يەنە بۇ ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىدىكى گىراماتىكىلىق قائىدىلەر ۋە ئىشلەتكەن سۆزلەرنىڭ دەۋر خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ IX ، VIII ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنى يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئوخشىشىپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

گېرمانىيىلىك ئا. فون گابائىن (1901 ـ 1993) خانىم سېڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تەرجىمە قىلغان يەنە بىر ئەسەر «شۋەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» توغرىسىدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىدا X ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى تەرجىمە قىلىنغان دەپ قارايدۇ.

ئېلىمىزنىڭ ئالىمى فىڭ جياشېڭ ئەپەندى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۋەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» توغرىسىدا تەتقىقات دوكلاتى تېمىسىدىكى ماقالىسىدە «شۋەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» نى شىمالىي سۇڭ دەۋرى (1127 ـ 960 يىللار) دا تەرجىمە قىلىنغان دەپ قارايدۇ.

پروفېسسور گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۋەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى توغرىسىدا يازغان ماقالىسىدا: «ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ۋە يۈەن سۇلالىسىدىن بۇرۇن يەنى IX ، XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تەرجىمە قىلىنغان، دەپ قارايدۇ.

ني خوڭجيېننىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹شۋەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى› نىڭ تەرجىمە قىلىنغان يىل دەۋرى توغرىسىدا يېڭى دەلىللەر» دېگەن ماقالىسىدا: «شۋەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» ھەرگىز IX ئەسىردىن بۇرۇن تەرجىمە قىلىنغانمۇ ئەمەس، ئەسىردىن كېيىنمۇ تەرجىمە قىلىنغان ئەمەس، بەلكى X ئەسىرنىڭ تەرجىمە ئەسىرىدۇر، دەپ خەنزۇ تىلىنىڭ ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ VIII ئەسىردىن XI ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن خۇلاسە چىقىرىدۇ.

قىسقىسى، سېڭقۇ سەلى تەرجىمە قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمە

قىلىنغان ۋاقتى توغرىسىدا خىلمۇ خىل قاراشلار بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرىقى قاراشلار ئىچىدە مۇنداق قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە بولىدۇ. يەنى، ئا. ۋون گاباتىن: سىڭقۇ سەلى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان داڭلىق ئەسەر «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» كېيىنكى تاڭ دەۋرى (927 - يىلىدىن كېيىن) دە تەرجىمە قىلىنغان دېگەن قارىشى، ئەگەر بۇ قاراش توغرا بولغاندا، سىڭقۇ سەلى توتۇڭ X ئەسىردە ياشىغان ئادەم بولۇپ چىقىدۇ. ئۇنداق بولغاندا «ئالتۇن يارۇق» مۇ ئۇيغۇر تىلىغا X ئەسىردە تەرجىمە قىلىنغان بولىدۇ.

تىل جەھەتتىن تەكشۈرگەندىمۇ «ئالتۇن يارۇق» نىڭ تىلى IX ، X ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ پاكىتمۇ سىڭقۇ سېلىنىڭ X ئەسىر ئۆپچۆرىسىدە ياشىغان ئادەم ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بىزگە مەلۇم، بۇ دەۋر قوچۇنى مەركەز قىلغان تۇرپان ئويمانلىقىدا بۇددىزم مەدەنىيىتى راسا گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. سىڭقۇ سەلى تۇغۇلغان بېشبالىق ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇرلىرىنىڭ (خانلىرىنىڭ) يازلىق قارارگاھىدۇر.

ئۇندىن باشقا، تۇرپان بېزەكلىكتىكى ۋە بېشبالىق بۇددا ئىبادەتخانىسىدىكى تام رەسىملىرىگە يېزىلغان ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە بېغىشلىمىلارنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلى، ئىملا قائىدىلىرىمۇ سىڭقۇ سېلىنىڭ X ئەسىردە ياشاپ ھەم «ئالتۇن يارۇق» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

4

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى دۇنخۇاڭدا چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1687 - يىلى) كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ تۇنجى قېتىم تولۇق قوتۇلدۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە ئەڭ تولۇق نۇسخىسى 1910 - يىلى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۇەن شەھىرى يېنىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار رايونىدىن

www.uyghurkitap.com

تېپىلغان. بۇ نۇسخىنى س. ي. مالوف روسىيىگە ئېلىپ كېتىپ، 1913 ـ، 1917 ـ يىللىرى رادلوف بىلەن بىرلىكتە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوغۇشۇن ھەرپتە تىزىپ نەشىر قىلغان. بۇ نۇسخا جەمئىي 707 بەت، ئىلاۋىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ 722 بەت، بۇ «ئالتۇن يارۇق» نىڭ قۇتقۇزۇلۇش جەريانىدىكى يەنە بىر قىممەتلىك ئۇلۇغ ھەم خاسىيەتلىك ئىشتۇر.

1902 ـ، 1914 ـ يىللىرى گېرمانىيە ئارخېئولوگلىرى تۇرپاندىن «ئالتۇن يارۇق» نىڭ پارچىلىرىنى تېپىپ ئېلىپ كەتكەن بىر قانچە نۇسخىسى بولسىمۇ، بۇ نۇسخىلار تولۇق ئەمەس.

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ يازمىلىرى بىلەن ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئۇچرىشىش پۇرسىتى تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئۇ ئىزچىل تۈردە مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغاپ، دۇنيا تۈركولوگلىرىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ قۇتقۇزۇلۇش جەريانىدىكى بىر مۇھىم پائالىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گېرمانىيىلىك تۈركولوگ ف. ۋ. ك مۇللېر 1908 ـ يىلى «ئويگۇرىكا» (ئۇيغۇرشۇناسلىق) نىڭ بىر تومىدا ۋە WAPA (پرۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، بېرلىن 1918 ـ يىل) دا ئۆزىنىڭ «ئالتۇن يارۇق» توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. ئۇ گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقان «ئالتۇن يارۇق» نىڭ قولىيازمىسىغا ئاساسەن «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر توپلىمى» دېگەن تېمىدىكى ماقالىسىدە «ئالتۇن يارۇق» نىڭ تولۇق بولمىغان نۇسخىلىرىنىڭ 1 ـ، 16ـ ۋە 17ـ جىلدلىرىنىڭ بىر قىسمىنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. رادلوف بىلەن مالوف 1913 ـ، 1917 ـ يىللىرى بۇ كىتابنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوغۇشۇن ھەرپتە تىزىپ نەشىر قىلغاندىن كېيىن، 1930 ـ يىلى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشىر قىلدى. شۇ يىلى ۋىلىيام بانگ بىلەن گاباىن «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات» تېمىسىدىكى ماقالىسىدە «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 3 ـ جىلدىنىڭ 5 ـ بۆلۈمىنىڭ بىر

قىسمىنى تەتقىق قىلىپ (ھونگىرىيە يىلنامىسى 10 تومىدا) ئېلان قىلدى. 1941 - يىلى، گابائىن ئۆزىنىڭ «قەدىمكى تۈرك تىلى گىرامماتىكىسى» ناملىق كىتابىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا يەنى 270 -، 285 - بەتلىرىدە بۇ ئەسەرنىڭ 10 - جىلدىنىڭ 26 - بۆلۈمىدىكى ئىككى تىكىن ھېكايىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. 1945 - يىلى تۈركىيىلىك ئالىم سائادەت چاغاتاي «ئالتۇن يارۇقتىكى ئىككى ھېكايەت توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ماقالىنى (تۈركىيە ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل تارىخ، جۇغراپىيە مەجمۇئەسىنىڭ 46 - سانىدا) ئېلان قىلدى. 1951 - يىلى مالوۋ «قەدىمكى تۈركىي تىلى ھۆججەتلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 145-، 194 - بەتلىرىدە يۇقىرىقى ئىككى ھېكايەت ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. 1953 - يىلى، چېنشۈن لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە (قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىق ئالتۇن يارۇقنىڭ گىراممatikىلىق ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» تېمىسىدا ئىلمىي دىسسېرتاتسىيە يېقىلاپ كاندىدا دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

1958 - يىلى، تۈركىيىلىك سىناش تېكىنكا دوكتورلۇق ئۇنۋان ئېلىش ئۈچۈن، گېرمانىيىنىڭ خامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 5 - جىلدىنىڭ 9 - ۋە 10 - بۆلۈملىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ئاساسىدا يازغان ئىلمىي دىسسېرتاتسىيىسىنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ بۇ توغرىلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى 1971 - يىلى ۋىس بادېندا رەسمىي نەشر قىلىندى.

1961 - ۋە 1966 - يىلى سىناش تېكىن يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 2 - جىلدىنىڭ 3 - بۆلۈمىنى «ئورال - ئالتايشۇناسلىق يىلنامىسى» نىڭ 33 - تومىدا ۋە كىتابنىڭ خاتىمە قىسمىدىكى بېغىشلىمىلارنى تەتقىق قىلىپ ئۇنى «رېشىد رەخمەتى ئارات ئەپەندىنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» دا 1976 - يىلى نەشر قىلدۇردى. 1962 - يىلى ياپونىيىلىك ئالىم خويافۇ «ئالتۇن يارۇقنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى» دېگەن تېمىدا «تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى» نىڭ

www.uyghurkitap.com

1971 ـ يىلى 9 ـ ساندا ماقالە ئېلان قىلدى. ئۇ يەنە «شەرقىي ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى» دا «ئالتۇن يارۇق» نى مەخسۇس تونۇشتۇردى، 1976 ـ يىلى گېرمانىيىلىك ئالىم پروفېسسور بېسىم ئاتالاي «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 1 ـ جىلدىنىڭ 2 ـ بۆلۈمىنىڭ بىر بۆلۈكى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. 1977 ـ يىلى ، ئۇ گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقان يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئىككى ھېكايەتنىڭ پارچىلىرىنى (ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى «تۈركشۇناسلىق تەتقىقاتى» مەجمۇئەسىنىڭ 1977 ـ يىللىق 1 ـ ساندا) ئېلان قىلدى. 1979 ـ يىلى گېرمانىيىلىك ئالىم پروفېسسور ك. روربىرن ۋە ماۋيى بىلەن بىرلىكتە «ئالتۇن يارۇق» نىڭ بىرىنچى جىلدىدىكى «تەڭرىلەر تەڭرىسى بۇرخان ئېيتقان يەر جاھاندىكى سەككىز خىل نۇرلۇق زاد دېگەن مۇقەددەس نوم» ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىنى (گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 129 ـ تومىدا) ئېلان قىلدى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەردىن باشقا، گېرمانىيىلىك نوبېل «ئالتۇن يارۇق» نىڭ سانسكرىت تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە تىبەتچە نۇسخىلىرىغا ئاساسەن تەتقىقات ئېلىپ باردى.

مەملىكىتىمىزدە «ئالتۇن يارۇق» نى قۇتقۇزۇش ۋە ئۇ ئۈستىدىكى تەتقىقات، ئۆگىنىشلەر دۆلىتىمىز ئازاد بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا باشلانغانىدى. قەدىمكى تۈرك جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا زور تۆھپە قوشۇۋاتقان، ئېلىمىزنىڭ داڭلىق تۈركلۇگلىرىدىن پروفېسسور گېڭ شىمىن ئەپەندى 1958 ـ يىلىدىن تارتىپ «ئالتۇن يارۇق» ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا كىرىشكەنىدى. «قەدىمكى ئۇيغۇر تەرجىمانى سېڭقۇ سەلى» تېمىسىدىكى ماقالىنى («كىتابلارغا باھا» ژۇرنىلىنىڭ 1978 ـ يىلى 2 ـ ساندا) ئېلان قىلدى. 1986 ـ يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹ئالتۇن يارۇق› نىڭ 6 ـ جىلدىدىكى تۆت ئىلاھنىڭ خاقان مۈلكىنى قوغدىشى ئۈستىدە تەتقىقات» ماقالىسى (مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى تىل ـ ئەدەبىيات قوشۇمچە مەجمۇئەسى) ئېلان قىلىندى.

مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، ئالىي تەتقىقاتچى ئىبراھىم مۇتئى ئەپەندى 1982 - يىلى خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇيغۇر خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي مۇناسىۋەتكە زور تۆھپە قوشقان مەشھۇر تەرجىمان سىڭقۇ سەلى تېمىسىدا لېكسىيە سۆزلەپ «ئالتۇن يارۇق» ئۈستىدە ئۆز تەتقىقاتىنى باشلىدى.

1984 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتچىلىرىدىن تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ، ئابدۇقېيۇم خوجا قاتارلىقلار «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ناملىق كىتابنى تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغانىدى. ئۇنىڭدا «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 26- بۆلۈكىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. 1988 - يىلى جاڭ تىيشەن ئەپەندى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 7 - بۆلۈمى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنى («قەشقەر پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ (خەنزۇچە) 1988 - يىللىق 5 - سانىدا) ئېلان قىلدى. 1990 - يىلى يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 4 - جىلدىنىڭ 6 - بۆلۈمى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنى («قەشقەر پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1990 - يىللىق 1 - سانىدا خەنزۇچە) ۋە 8 - بۆلۈمى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 2 - سانىدا (خەنزۇچە) ئېلان قىلدى، بۇ ئارقىلىق «ئالتۇن يارۇق» نىڭ كەم جايلىرى ئۈزلۈكسىز تولۇقلىنىپ باردى.

دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى قەدىمكى ئەسەرلەر تەتقىقات ئىشخانىسى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يېقىندىن قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشرگە تەييارلاش ئۈچۈن بېيجىڭ مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى تۇرسۇن ئايۇپ، مەترېھىم قاتارلىقلارغا ئۇيۇشتۇرۇپ، قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىنىڭ «7 - بەش» يىللىق نەشر پىلانىنىڭ مەملىكەتلىك نۇقتىلىق تۈرىگە كىرگۈزگەنىدى.

مەلۇمكى، ئەسەرنىڭ دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكى ئىجتىمائىي تەسىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئوخشاش بولمىغان نۇسخىلىرىنى قايتا ـ قايتا سېلىشتۇرۇش زۆرۈر بولغانلىقتىن، بۇ ئەسەر «7 ـ بەش» يىللىق نەشر پىلان مەزگىلىدە ئورۇنلىنالماي قالدى. 1993 ـ يىلى تۇرسۇن ئايۇپ قاتارلىق يولداشلار 1913 ـ، 1917 ـ يىللىرى رادلوف بىلەن مالوف قوغۇشۇن ھەرپتە نەشر قىلغان نۇسخىسىغا ئاساسەن، ئۇنىڭ ترانسكرىپسىيىسى يەشمىسى ۋە نۇسخىلىرىنى نەشرگە تەييارلاپ قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىغا تاپشۇردى. قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى بۇ ئەسەرنى «8 ـ بەش» يىللىق نەشر پىلانىغا كىرگۈزۈپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا تاپشۇردى. مەزكۇر كىتاب پات ئارىدا كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكۈسى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل نەشرى.
2. «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى ئۆچمەس يۇلتۇزلار»، شىنجاڭ ياش ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىل نەشرى.
3. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى 1982 ـ يىل ئۆكتەبىردە باستۇرغان.
4. «ئىبراھىم مۇتئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل 10 ـ ماي نەشرى.
5. «غەربىي يۇرت مەرپەت تارىخىدىكى مەشھۇر كىشىلەر تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىل (خەنزۇچە) نەشرى.
6. «مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى»، 1990ـ يىللىق 3ـ سان (خەنزۇچە).
7. «مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى»، 1988ـ يىللىق 2ـ سان (خەنزۇچە).
8. «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1992ـ يىللىق 4ـ سان.

تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر

ئابدۇگۈل ئابلىمىت

تۇرپان ئويمانلىقى دۇنيا بويىچە 2 - ئورۇندىكى ئويمانلىق بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر تىرەنلىكتە تۇرىدۇ. كىلىماتى ئىسسىق ھەم قۇرغاق بولغانلىقى ئۈچۈن ئوتلۇق دىيار دەپ نام ئالغان. ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي قىسمى بوغدا تېغى، جەنۇبىي تەرىپى قۇرۇق تاغ، غەربىي قىسمى ئالغويغا، شەرقىي تەرىپى قۇمۇل ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ. تۇرپان قەدىمكى زاماندا خوز، قوز، قوجو، ئالدى قاڭقىل دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان بولۇپ، غەرب بىلەن شەرقنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش كۆۋرۈكى بولغان يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەل بولغان. دېمەك بۇ جاي غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ يىپەك يولى قاتنىشىدىكى ئورنى بىردەك مۇھىم بولۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ بۇنداق بولۇشىنى ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، تاشقى ئىشلار ئېھتىياجى ھەم سودا سېتىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى بەلگىلىگەن. تۇرپان بۈگۈنكى كۈندىلا كۆپ مىللەتلىك رايون بولۇپ قالماستىن، قەدىمكى دەۋردىمۇ تۇرلۇك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نۇرغۇن مىللەتلىك رايون بولغان. مەسىلەن، غۇز، ساك، سوغدى، قاتارلىق ئوخشاش نۇرغۇن مىللەتلەر ئارىشىلىپ ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىدى. ئۇلار تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاپ ئاۋۇغان. ھەر خىل جاپالىق ئەمگەكلەرنى قىلىپ تۇرپان رايونىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، تۇرپاننى ئېچىش، گۈللەندۇرۇش جەھەتلەردە بولسۇن مەيلى ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت، مەيلى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار جەھەتتە بولسۇن ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشقان. ئۆزلىرى ئەينى زاماندا ياراتقان تۇرمۇش ۋە ھەر خىل مەدەنىيەت

مىراسلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. تۇرپاننىڭ مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە تەرەققىي قىلدۇرغان.

مەن بۇ ماقالىدە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر توغرىسىدا ئۆزۈمنىڭ بەزىبىر كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەسپداشلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

ئۇيغۇرلار ئاساسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ياشايدىغان تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيەتلىك قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار بۈگۈنكى كۈنگىچە (1934 -يىل) قەدەر ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەر قايسى دەۋرلەردە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن، جىن سۇلالىسى (مىلادى Ⅳ ئەسىر) دەۋرىدە يۈەنخې، سۈي دەۋرىدە (مىلادى 6 - ئەسىر) ۋېيخې، تاڭ دەۋرىدە (Ⅶ، Ⅷ ئەسىرلەردە) خۇيخې، Ⅸ ئەسىردە خويگو دەپ ئۆزگەرتىلگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە (XⅢ، XⅣ - ئەسىرلەردە) ۋېيۇئېر دەپ ئاتالغان. تاكى 1934 - يىلىغا كەلگەنگە قەدەر ھەر خىل نام بىلەن ئاتالغان.

ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىلدىن تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا كىشىلەر تۇرپان ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۆزلىرىنى غۇزلار، كېيىن قاڭقىلار دەپ ئاتىغانلىقىنى بىلگەن. ئۇلارمۇ ئەينى چاغدا مەدەنىيەتلىك دەۋرلەرگە كىرگەن، ئۆزلىرىنىڭ خانلىقلىرىنى قۇرغان، شەھەرلەرنى بەرپا قىلغان.

غۇزلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، تۇرمۇش ئادىتى توغرىلىق تارىخىي ۋە يازما ماتېرىياللار ئانچە كۆپ ئەمەس. ئۇلار توغرىسىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرىلەر ئېلىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاغلىق تارىخشۇناس سى ماچيەننىڭ «تارىخنامە» دېگەن ئەسىرىنىڭ پەرغانە تەزكىرىسى دېگەن بابىدا تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدا خاتىرىلىنىشىچە، كرورەن، غۇزدىن ئىبارەت بۇ ئىككى خانلىقتا پايتەختى بولغان. مەدەنىيەتلىك دەۋرىگە كىرگەن ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى لوپنۇر كۆلىگە تۇتىشىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇرۇق تاغ لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا تۇراتتى، غۇز خانلىقىنىڭ كونتروللۇقىدا تۇراتتى،

دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن تۇرپاندىكى غۇز خەلقى ئۆز تارىخىدا خېلى چوڭ دۆلەت قۇرغانلىقىنى، ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ پەقەتلا تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن چەكلىنىپ قالماي، بەلكى لوپنۇر كۆلىگە تۇتاشقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. غۇزلارنىڭ ئىرقى، تىلى توغرىلىق بىزدە يېتەرلىك ماتېرىيال يوق. بۇ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىغا، ئېنىقلىشىغا ئەرزىيدىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي قاپتاللىرى توقسۇن ناھىيىسىنىڭ يېڭى يايلاق بويلىرى، تۇرپاننىڭ ئايدىڭكۆل، يارغول جىلغىسىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرى پىچان ناھىيىسىنىڭ تۇيۇق، سۇ بېشى دېگەن يەرلىرى سىركىپ (قوش جاڭزا)، چەكمەن كارىز دەپ ئاتىلىدىغان جايلار غوزلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلىرى ئىدى. بۇ جايلار ئەينى چاغلاردا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس ئىدى. بۇ جايلاردىكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان تۇچ پىچاق، تۇچ نەيزە، ھايۋان سۆڭەكلىرى قەدىمكى زاماندا تۇرپاندا ياشىغان غۇزلارنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. غۇزلار گۆشنى تاماق ئورنىدا يەتتى، ھاراق ئىشلەيتتى، مۇراب چىقىراتتى. يۇڭدىن توقۇلغان كىيىملەرنى كىيەتتى. ھەر بىر غۇز ئايال كىيىم توقۇشنى پىششىق بىلەتتى. خوجايىنلار ئۆلسە ياغاچ ئورچۇق ۋە بىر قىسىم ياخشى كۆرىدىغان كىيىملەرنى بىللە دەپنە قىلاتتى. دېمەك، بىز بۇلاردىن غۇزلارنىڭ پۈتۈنلەي چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماي، قىسمەن دائىرىدە قوشۇمچە كەسىپ بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ساكلار ئەسلى مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شىنجاڭنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى خېشى كارىدورىدىن غەربكە كۆچكەن چارۋىچى مىللەت ياۋچىلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ھىندىستاننىڭ كەشمىر قاتارلىق جايلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن. بىر قىسمى تەڭرىتېغىنىڭ جەبۇنىي ئېتەكلىرىدە قالغان. بۇ خىل ساكلارنىڭ ئاساسەن ئىلى دەريا ۋادىلىرى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي، پامىر

رايونى، كەشمىر قاتارلىق جايلاردا ياشىغانلىقى توغرىسىدا يازما ماتېرىياللار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. لېكىن تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال كەمچىل ھەم يوق بولۇپ، ساكلار بۇ جايدا ياشىمىغان دېيىلىپ كەلگەنىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، قېزىش ئارقىلىق ئالغوي، شەرقىي ئېغىزدىن نۇرغۇنلىغان ساك قەبرىلىرى تېپىلدى. قەبرىلەردىن بىللە كۆمۈلگەن (نۇرغۇنلىغان) ماددىي بۇيۇملار چىقتى. بۇ ھاسىلاتلار ساك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ساكلار ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلق ئىدى. كىيىم - كېچەك، ناخشا-ئۇسسۇل، كەشتە قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە بولغان جەسەتنى دەپنە قىلىش جەھەتتىمۇ بىر يۈرۈش قائىدە - يوسۇنلىرى بولغانىدى. يەنى بەلگىلىك شەكىلنى بويلاش مۇراسىم ئادەتلىرى بار ئىدى. ساكلارنىڭ ئىرقى توغرىسىدا تا ھازىرغا قەدەر بىرلىككە كەلگەن كۆز قاراش يوق.

بۇلارنىڭ ئىرقىغا قارىغا ئاساسلىقى سىلاۋيان ئىرقى، ئىران ئىرقى، تۈرك ئىرقى ۋە گرېك ئىرقى دەيدىغان بىر نەچچە خىل كۆز قاراش مەۋجۇت. بۇلارنىڭ ئىچىدە گرېك ئىرقى دېگۈچىلەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ساكلار مەيلى قانداق ئىرق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ھازىرچە تۈرك ئىرقى دەپ قاراپ تۇرۇش سەل ئورۇنلۇقتەك تۇرىدۇ.

سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. بۇ خەلق مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردە ئېچىلغان غەرب بىلەن شەرقنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش كۆۋرۈكى بولغان يىپەك يولى سودىسىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان، خەلقتۇر. قەدىمكى گرېك يازغۇچىلىرىنىڭ يازما ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا سوغدىلارنى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلاردا ياشىغان دەيدۇ. ئەرەب ۋە ئىران تارىخچىلىرىنىڭ يازما خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، ئۇلارنى زەرەپشان دەرياسى ئارىلىقىدا ياشىغان دەپ بايان قىلىدۇ. XI ئەسىردە ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناسى، ئالىم مەخمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ يىرىك

ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە: سوغدىلار بوخارا، سەرمەقەنت قاتارلىق جايلاردا ياشىغان، دەپ قەيت قىلىدۇ. دېمەك، سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا ياشىغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال خېلى كۆپ، لېكىن تۇرپان ۋادىسىدا ياشىغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال ناھايىتى ئاز. مەخمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرى بىلەن «ھۇدۇدۇل ئالەم» دېگەن ئەسىرلەردە بۈگۈنكى جىمسار ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا سوغدىلارنىڭ مەھەللىلىرى بار ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. تۇرپان بېزەكلىكتىن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا تەئەللۇق بولغان سوغدىچە ھۆججەت پۈتۈكلەر قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ھازىرمۇ تۇرپان موزېيخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. 1906 - يىلى گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى فون. لىكوك تۇرپاندا قېزىش تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا بىر قىسىم سوغدىچە ۋە ۋەسىقە پۈتۈكلەرنى تېپىپ گېرمانىيىگە ئېلىپ كەتكەن. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى، مەشھۇر ئارخېئولوگ ۋاڭ بىڭخۇا ئۆزىنىڭ «تۇرپاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابىدا بۈگۈنكى ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىدە يارغول قەدىمكى شەھىرىدە سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ دۇكانلىرى، تۇرالغۇ جايلىرى بارلىقىنى بايان قىلىدۇ.

بۇ بايانلاردىن سوغدىلارنىڭ قەدىمكى زاماندا تۇرپان ۋادىسىدا ياشىغانلىقىنى ۋە تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى، پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، سوغدىلار سودىگەرچىلىككە ماھىر بولۇپ، باللىرىنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىشقا ئەھمىيەت بېرىدىكەن، خەت ساۋاتى چىقىش بىلەنلا باللىرىنى سودا ئىشلىرىنى ئۆگىنىشكە ئورۇنلاشتۇرىدىكەن. ئۇلار ساۋاتسىز كىشىلەرگە قىزىقمايدىكەن. پايدا ئۇلار ئۈچۈن ئەڭ قەدىرلىك نەرسە ھېسابلىنىدىكەن. شۇڭا، ئۇلار يېڭى تۇغۇلغان باللىرىنىڭ قولىغا پايدا ساڭا ئۆمۈرلۈك يار بولسۇن، دەپ يارماقتىن تۇمار ئېسىپ قويىدىكەن. تۇرپان رايونىدا ياشىغان سوغدىلار ئاساسەن سوغدى تىلىنى قوللانغان. سوغدى تىلىنىڭ قانداق تىل ئىكەنلىكى

www.uyghurkitap.com

بىزگە مەلۇم ئەمەس، تۇرپاندىن تېپىلغان بىر سوغدىچە كالېنداردا يىل، ئاي، كۈن سوغدىچە، خەنزۇچە يېزىلغان.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى»، «سۇينامە. توچۇ تەزكىرىسى» دە قوچۇدىكى خەلقلەر ئۇيغۇرلىشىش جەريانىدا توققۇز جاۋۇپ دېگەن سۆزنى ئۇيغۇر دېگەنگە قوشۇپ توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرى دەپ ئاتالغان ۋە بۇنىڭغا لوپنۇر، قوچۇ، ئوردوس قاتارلىق جايلاردىكى سوغدىلارمۇ قوشۇلۇپ كەتتى، دېيىلگەن.

دېمەك، بىز بۇلاردىن قەدىمكى دەۋردە تۇرپاندا ساك، سوغدى، ئۇيغۇر، خەنزۇ قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئارىلىشىپ ياشىغانلىقىنى، پەقەت ئۆزلىرىنىڭ تىلىنى ئىشلىتىپ قالماي، باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنىمۇ ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئىسلام دىنى، ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىپ كىردى. بۇ شىنجاڭ رايونىنىڭ مەدەنىيەت ھاياتىدا زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. بۇرۇنقى بۇ جايدا ياشىغان سوغدى، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولدى. بۇرۇن قوللىنىلغان يېزىق، ئۆرپ-ئادەت چەكلىنىپ ئىسلام مەدەنىيىتى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئەرەب يېزىقى ئىگىلىدى. شۇنداق قىلىپ سوغدى يېزىقى ۋە باشقا يېزىقلار ئەرەب يېزىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى. بۇ رايوندا ياشىغان سوغدى خەلقىمۇ ئۇيغۇر خەلقىگە سىڭىپ كەتتى. سوغدىلار شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ ئاساسلىقى سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن بولۇپ، غەرب بىلەن شەرقنىڭ سودا ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۆرتكىلىك رول ئوينىغان. بولۇپمۇ، تۇرپان رايونىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان بولۇپ، ئۇلار تۇرلۇك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرگە سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقىلىپ كەتكەن. X ئەسىردىن كېيىن، يەنى ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىنكى تارىخىي خاتىرىلەردە ۋە باشقا يازما مەنبەلەردە ئۇلار توغرىلىق ماتېرىياللارنى ئۇچراتقىلى

بولمايدۇ دېمەك، بىز يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن تۇرپاندا ياشاپ كەلگەن ساك، سوغدى، غۇز، قاڭقىل قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تۇرپاننىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنى يارىتىش ۋە تۇرپاننى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن خېلى زور تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. بۇ ھەقتە تارىخىي خاتىرىلەر ۋە يازما ماتېرىياللار ناھايىتى ئاز. شۇڭا، بۇ توغرىلىق ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدىكىلەرنىڭ بۇندىن كېيىن تۇرپانشۇناسلىق ھەققىدىكى مەخسۇس تەتقىقات خىزمىتىنى كەڭرەك قانات يايدۇرۇشىنى، تارىختا ئېنىق بولماي كېلىۋاتقان نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىشىنى تەكلىپ بېرىمەن.

(ئاپتور تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېيدا ئىشلەيدۇ)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

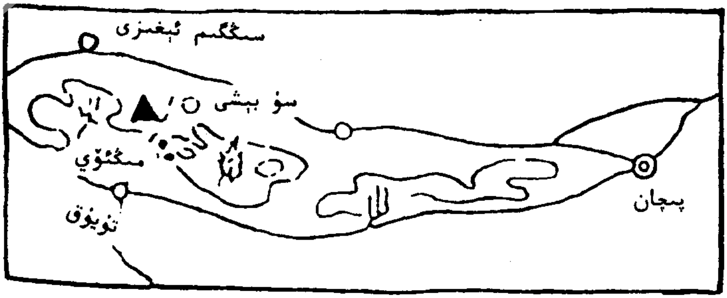

1 : رەسىم سۇ بېشى قەدىمكى قەبرە رايونىنىڭ خەرىتىسى

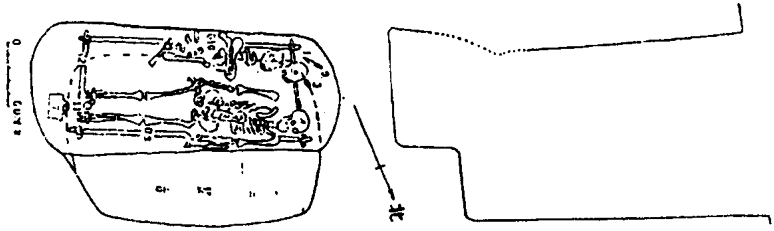

3 ـ رەسىم 3 نومۇرلۇق قەبرىنىڭ تۈز يۈزلۈك، كەسمە يۈزلۈك خەرىتىسى

1. قۇلۇپ قېپىدىن ياسالغان زىننەت بويۇمى 2. گۈللۈك ياغاچ قاچا پۇچۇقى 3. 9. ياغاچ ئەسۋاب پارچىسى 4. تۆمۈر ماڭقىلىق باش پىچاق 5. 11. ساپال ئاياغ 6. ياغاچ تاسما ئىلمىكى 7. ساپال قەدەھ 8. كىچىك ياغاچ داس 10. سىرلىق قاچا پۇچۇقى.

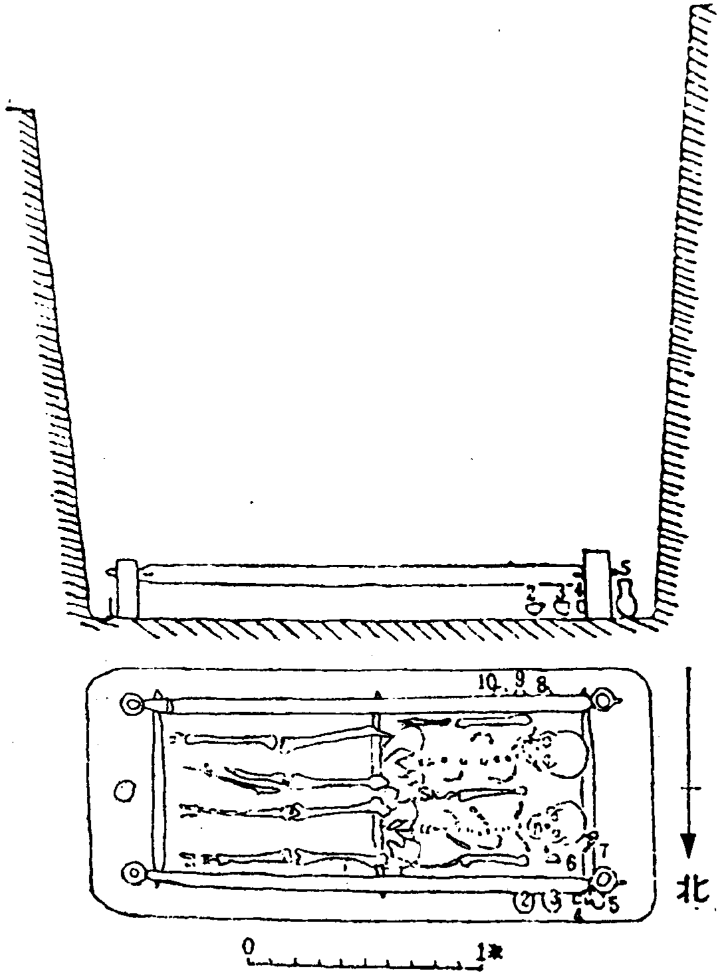

2 ـ رەسىم: 8 ـ نومۇرلۇق قەبرىنىڭ تۈز يۈزلۈك ۋە كەسمە يۈزلۈك خەرىتىسى

1. 3. 9. قاچا. 2. رەڭلىك ساپال قاچا. 5. رەڭلىك ساپال ئۇرچۇق.

6. چۆچەك 7. تور 8. تەڭنە 10. ساپال ئۇرچۇق 11. جەسەت كارىۋىتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

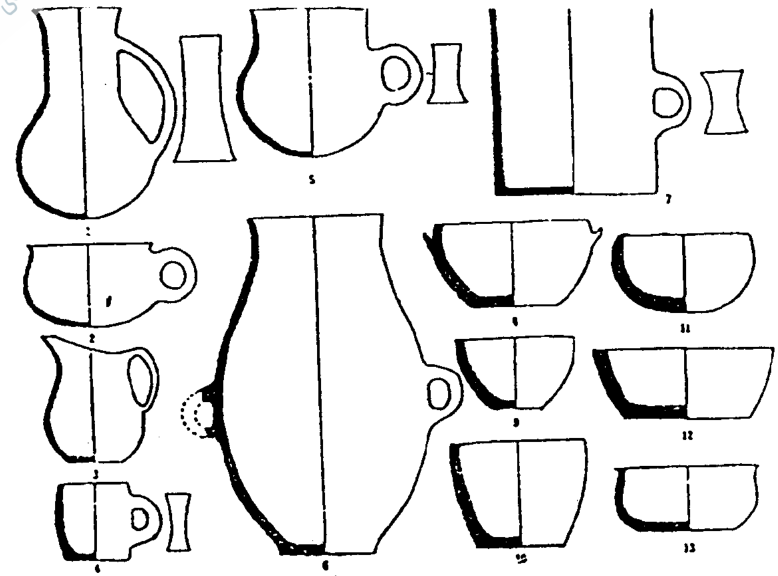

4 ـ رەسىم ساپال قاچىلار

1. ئۆرىق (Mg:5) 2. I خىلدىكى كومزەكلەر (M4:10)
3. II خىلدىكى كومزەكلەر (M2:7) 4. I خىلدىكى قەدەھ (M4:2)
5. I خىلدىكى كومزەكلەر (M4:3) 6. IV خىلدىكى كومزەكلەر (M2:1)
7. I خىلدىكى قەدەھلەر (M3:7) 8. I خىلدىكى قاچىلار (M8:9)
9. I خىلدىكى قاچىلار (M5:5) 10. II خىلدىكى قاچىلار (M4:6)
11. II خىلدىكى ئاياغلار (M3:5) 12. I خىلدىكى ئاياغ (M7:1)
13. I خىلدىكى ئاياغلار (M2:2) (6. 8/1، قالغانلىرى 4/1)

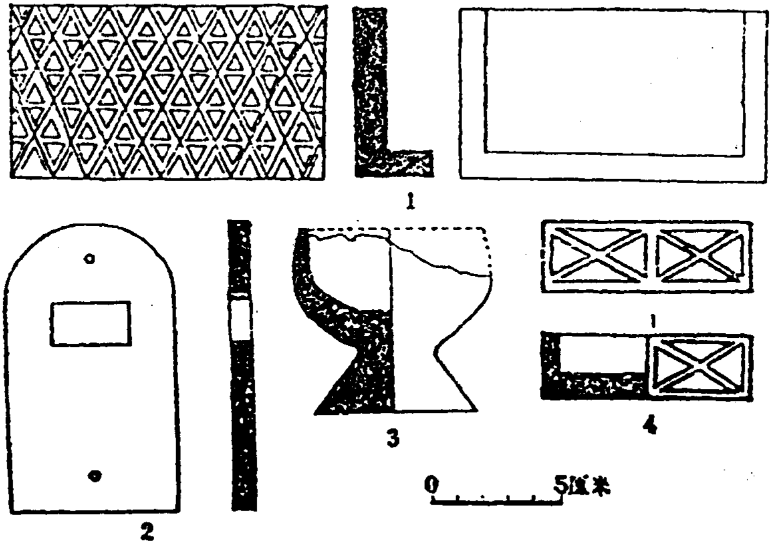

5 ـ رەسىم: ياغاچ قاچىلار

1. گۈل ئويۇلغان قاچىنىڭ پۇچۇقى (M3:2) 2. ئىلغۇچ (M3:6)

3. ۋازا (M6:6) 4. كىچىك قۇتا (M6:7)

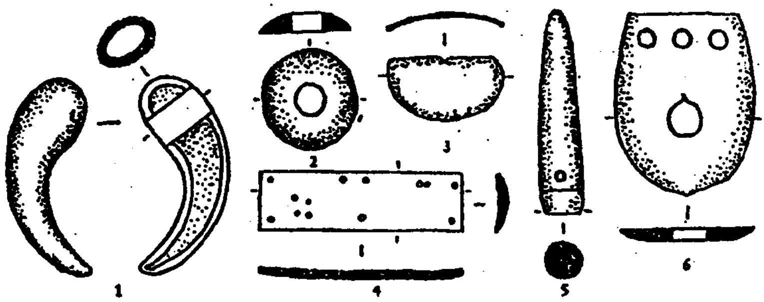

6 ـ رەسىم: مىس، ئۇستىخان، قۇلۇلە قېپى بۇيۇملىرى

1. مىس ھايۋانات چىشى شەكلىدىكى زىننەت بۇيۇمى (M1:16)

2. ئۇستىخان ئۇرچۇق (M1:13) 3. قۇلۇلە قېپى زىننەت بۇيۇمى (M2:1)

4. ئۇستىخان تاختا (M1:19) 5. ئۇچلۇق ئۇستىخان قورال (M7:11)

6. ھەمدەمبە ئۇستىخان تاختا زىننەت بۇيۇمى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىڭى ئادرېسى

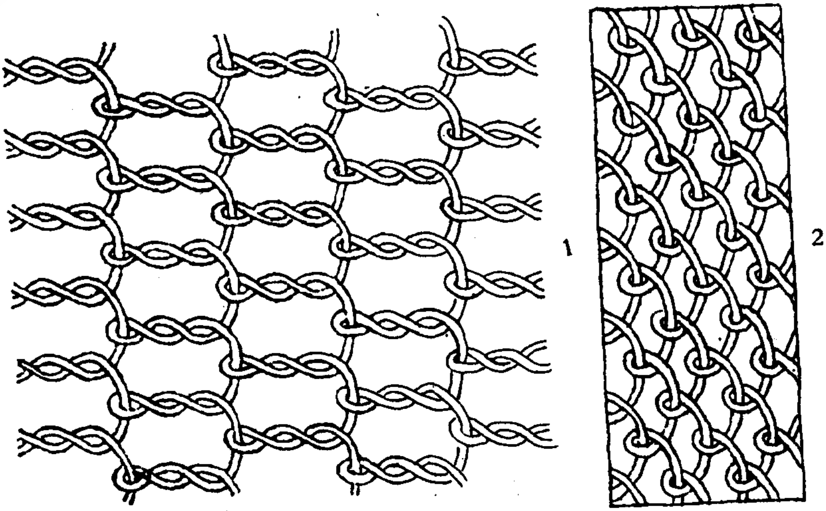

7 ـ رەسىم

1. چاچ تورى (M8:7) نىڭ توقۇلۇشى بىلەن تۇتىشىش خەرىتىسى 2. چاچ قىپىنىڭ توقۇلۇشى (M8:7)

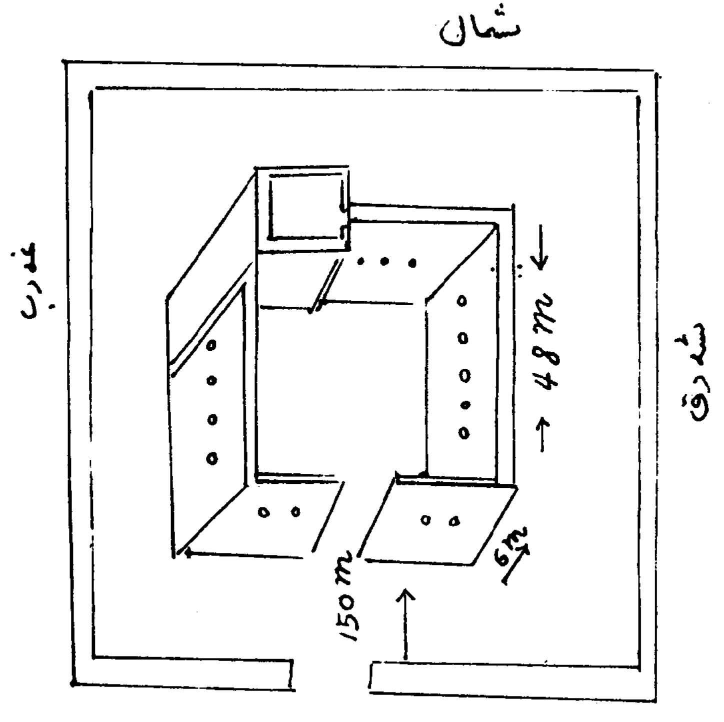

هىسار ـ قورغان

هىسار ـ «تاللىق خانلىقى» خارابىلىقى شەكلى